श्रीशं वंदे ।

वाग्वैजयंती

किंवा

कै० गोविंदाग्रजकृत

समग्र कवितासंग्रह

[श्रीयुत नरसिंह चिंतामण केळकर, यांच्या प्रस्तावनेसह]

लेखक

कै० राम गणेश गडकरी

संगीत 'पुण्यप्रभाव', 'एकच प्याला', 'भावबंधन', 'राजसंन्यास', व 'प्रेमसंन्यास' इत्यादि नाटकांचे कर्ते.

तृतीयावृत्ति—१९२९

किंमत २ रुपये

आवृत्ति पहिली–१९२१—प्रती ३०००
आवृत्ति दुसरी – १९२३— ,, ३०००

पुणे, पेठ शनवार, घर नं. ५७० शनवार येथें अनंत सखाराम गोखले
यांनीं आपल्या 'विजय' छापखान्यांत छापिलें.

लक्ष्मण नारायण गोडबोले बुकसेलर्स व पब्लिशर्स, लक्ष्मीरोड, पुणे;
यांनीं प्रसिद्ध केलें

श्रीयुत नरसिंह चिंतामण

ऊर्फ

नात्यासाहेब केळकर

प्रस्तावना

माझे कै० स्नेही राम गणेश गडकरी यांच्या काव्यग्रंथाची प्रस्तावना मी लिहावी अशी विनति मला करण्यांत आली व ती मीं स्वीकारली, याचे कारण मी स्वतःला काव्यविषयांतील मर्मज्ञ समजतों असें नव्हे, तर त्या योगानें माझें स्नेहऋण अंशतः तरी फेडण्यास मला संधि मिळेल, या भावनेनें रा० गडकरी यांच्या व माझ्या वयांत बरेंच अंतर असून त्यांचा माझा प्रथम परिचय बराच उशिरां झाला तथापि स्नेही या नात्यानें त्यांचे व माझे जे थोडे दिवस गेले त्यांत त्यांच्याशीं संभाषण हा एक क्वचित् मधून मधून मिळणारा, पण मिळेल तेव्हां उत्कट आनंद देणारा, असा विषय होऊन बसला होता. कारण, त्यांच्या भाषणांत त्यांचे लेख व कविता या दोहोंतील गुण एकत्रित झालेले होते कोटि-बाजपणा व विनोद यांचा चमचमीत मसाला त्यांच्या भाषणांत भरलेला असल्यामुळें ते बुद्धिजिव्हेला पक्वान्नासारखें अवीट वाटे आणि हास्यरसाचा पूर भरविणारें असल्यामुळें तें भाषण एक प्रकारचें विश्रांतिस्थानच होऊन बसत असे. त्यांच्या भाषणाच्या विनोदीपणामुळें रंगलेली सभा किंवा रंगलेलें नाटक चाललें असतां त्यांच्या शेजारीं बसणें हें जितकें दुर्घट काम वाटे तितकेंच निर्मक्षिक स्थितींत त्यांच्याशीं संभाषण करणें याविषयीं मन मोठें उत्सुक असे कारण, गडकऱ्यांच्या कल्पनेचा अनिरुद्ध संचार या संभाषणांतून खरा पहावयास मिळे. चमत्कृतिजनक व विकृत अशाही कल्पना लोकांना ऐकविण्याच्या कामीं गडकऱ्यां-इतका धाडसी व बिनमुर्वतखोर लेखक मराठी भाषेंत आजपर्यंत झाला नाहीं असें मला वाटतें पण गडकऱ्यांनादेखील शाई व कागद या सासूसासऱ्यांची मर्यादा लेखनसंसारांत जी मोडतां येत नसे ती मोडण्याला भाषणांत वाव मिळत असे. खुल्या दिलानें बोलणाऱ्या स्नेह्यांचा नैसर्गिक संकेतच असा असतो कीं, जें बोललें तें त्यानंतर विसरून जावें पण मनोगांभीर्याच्या चाळणींतून विसरून जाण्यासारखे वाणीचे कण गाळून टाकले तरी निरंतर स्मरणांत जपून ठेवण्यासारखे, किंबहुना एखाद्या स्मरणीच्या स्फटिक मण्यांप्रमाणें वारवार घोळले तर सुख व शीतलता देणारे असे विचार त्या संभाषणांतून कितीतरी मजजवळ अवशिष्ट राहिलेले आहेत. निःस्वार्थबुद्धीनें गडकरी जें हें विचारऋण मला देऊन गेले त्याची फेड या प्रस्तावनेनें मी अंशतः करीत आहे असें मला वाटतें.

मी स्वतः जरी मध्यमवयीन आहें तरी गडकरी यांचें चरित्र सर्व माझ्या डोळ्यांपुढें होऊन गेलेंही. कॉलेजांतील विद्यार्थी, नाटयकलेचा नादी, मासिकांतून झळकणारा विनोदी लेखक, कवि व नाटककार हीं त्यांच्या चरित्रांतील पांच स्थित्यतरें इतक्या त्वरेनें एकामागून एक निघून गेलीं कशीं व आपल्या वयाच्या अवघ्या बत्तिसाव्या वर्षीं मराठी भाषेतील एक चांगले कवि व नाटककार अशी कीर्ति प्रस्थापून ते गेले कसे याचा अचंबाच वाटतो पण विचार करू गेलों असतां ही गोष्ट एका प्रसिद्ध नियमाला अपवादभूत नसून उलट पोषक अशीच ठरते. हा नियम असा कीं, खरी काव्यस्फूर्ति किंवा नाटयस्फूर्ति मनुष्याला अल्पवयांतच होते. गडकरी आणखी जगते तर ते आणखी लिहिते हे खरें, तथापि कवि व नाटककार या नात्यानें त्यांची स्फूर्ति त्याच्या पूर्ववयांत जितकी चमकली तितकी ती उत्तरवयांत चमकली असती किंवा नाहीं हें सांगणे कठिण आहे. गुंजारव करणारा भोंवरा हा स्वतःला आपल्या जोरदार प्रथम परिभ्रमणांनीं भूमीमध्यें व तेंहि मर्यादित कक्षेत गाडून घेतो तीच गोष्ट मनुष्याची बुद्धिमत्ता किंवा प्रतिभा याचीही होते कवि व नाटककार यांची प्रतिभाही कालांतरानें एकमार्गी बनते व त्यांच्या हातून उत्तरोत्तर निर्माण होणारीं काव्यें किंवा नाटकें यांतील नावीन्य नष्ट होऊन स्फूर्तिही घडयाळांतील कमानीप्रमाणे शिथिल होते. जगांतील मोठमोठे कवि व नाटककार यांच्या सर्वोत्कृष्ट कृति अशाच अल्पवयांत अवतरल्या, हें त्यांचीं चरित्रें या दृष्टीनें वाचून पहाणाराला निःसंशयपणे कबूल करावें लागेल. किंबहुना वृद्ध कवि किंवा म्हातारा नाटककार हे शब्द 'वदतोव्याघाता'चीं उदाहरणें म्हणून कोणीही खुशाल द्यावीं. मानसशास्त्रदृष्ट्या या चमत्काराचें कारण प्रायः हेंच असावें कीं, प्रतिभा हें शरीरपरिणतीबरोबर उत्पन्न होणारें तेज असल्यामुळें तें उत्पत्तीबरोबरच आपला प्रभाव दाखवूं लागतें व त्यावर आधिभौतिक, आध्यात्मिक, संकटमय स्थितीचीं एकावर एक अशीं कितीही जाड आवरणें पडलीं, तरी त्यांतून तें बाहेर झळकल्याशिवाय व आपलें गुणकार्य केल्याशिवाय राहूं शकत नाहीं. यामुळेंच दारिद्र्य, दुःख, दास्य, सेवावृत्ति, कारागृहवास अशा संकटावस्थेंतच प्रथम लोकनिदर्शनास आलेले आणि पुढें प्रतिभासामर्थ्यावर स्वातंत्र्य व ऐश्वर्य मिळविलेले किती तरी कवि, नाटककार व लेखक सरस्वतीच्या मंदिरांत अढळस्थानापन्न होऊन राहिले आहेत.

रा० गडकरी यांची हल्लीं प्रसिद्ध झालेली ही कविता इतर कित्येक कवींच्या

मानानें कमी भरेल, तथापि खऱ्या प्रतिभेची कसोटी लावून जर आपण तुलना करूं लागलों तर त्यांच्या कवितासंग्रहाचें मूल्य अशापैकीं कांहींहून अधिक भरतें असें म्हणतां येईल. नाटकांच्या बाबतींत त्यांनीं जशी रा० श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांकडून मूळ स्फूर्ति मिळविली, तशीच काव्याच्या बाबतींत त्यांची स्फूर्ति केशवसुतांपासून मिळाली आहे हें उघड दिसतें प्रस्तुत पुस्तकातील पृष्ठ ७४वर खालील स्पष्ट उल्लेख आहे —

" कुणी मनाचा असेल कच्चा
करील त्यालाही मनशूर
या गाण्याचे गाउनि सूर
केशवपुत्राचा महशूर
गोविंदाग्रज चेला सच्चा ! "

पृष्ठ १२४ वर या 'सच्चा चेल्या'ने आपला नम्रभाव खालील ओळींत व्यक्त केला आहे

" शिवरायाच्या मागें आम्ही लाल महालीं फिरणें
तसेंच तुमच्या मागें आम्ही नवीन कविता करणें
असेंच कांहि कांहि करुनी जीवित त्याला गणणें
गोविंदाग्रज म्हणे असें हें आम्हां लाजिरवाणें "

पृष्ठ ३७ वर कवीने महाराष्ट्रजनतेला केशवसुत मेले नाहींत—ते फक्त गाउनि गेले, किंवा ते मेले असे मानलें तरी—

" निघतील तयांचे चेले
केशवसुत कसले मेले ? । केशवसुत गातचि बसले ! "

असें भविष्यात्मक आश्वासन देऊन ठेविलें आहे रा० कोल्हटकर यांच्याबद्दलचा उल्लेख 'भावबंधन' नाटकाच्या प्रारंभीं, 'प्रेमसंन्यासा'च्या अर्पणपत्रिकेंत, तसेंच प्रस्तुत पुस्तकाच्या २०२ पृष्ठावर 'श्रीमहाराष्ट्रगीतां'त आहे

" जिथें रंगलीं साधीं भोळीं जनाइचीं गाणीं
तिथेंच खेळे श्रीपादांची कलावती वाणी "

तसेंच बालकवि ठोमरे हे जरी वयाने गडकऱ्यांहून लहान व त्यांना गडकऱ्यांनीं केवळ गुरु असें मानलेले नव्हते तरी त्यांच्या कवितेची छाप गडकऱ्यांवर पुष्कळ पडली होती हें स्वतः गडकरी यांनींच कबूल केलेले आहे

पण कित्येक शिष्य थोड्याच अवधींत गुरूच्या बरोबरीने मान मिळविण्याला पात्र होतात मग याचें श्रेय स्वतः शिष्याकडे, या किंवा 'आपणासारिखे करिती तात्काळ। नाहीं काळ वेळ तयालागी' या अभंगवाणीचे उदाहरण म्हणून तें गुरूकडे द्या, कसेंही म्हटलें तरी एकच वास्तविक एकाच शिष्याने दोन निरनिराळे गुण अंगीं असणाऱ्या गुरूचे शिष्यत्व करण्यासारखें हे आहे कारण केशवसुतांच्या कवितेत मुख्य गुण म्हटले म्हणजे कल्पनेची ऋजुता, शुद्ध सौंदर्यप्रतीति व किंचित् गूढार्थप्रीति हे होत याच्या उलट रा० कोल्हटकर यांच्या स्फूर्तींत गुण म्हटले म्हणजे वस्तुविकारदर्शनाची आवड, वक्रोक्ति, मूर्तिमत गंभीरतेलाही हसविणारा विनोद हे आहेत कोल्हटकरांच्याही प्रतिभेच्या टाकसाळींत सुंदर कल्पनांचीं सुवर्णाचीं नाणी पाडलीं जातात, पण हिंदुस्थानांतील टांकसाळीप्रमाणें खुद्द 'सरकार'ची लहर लागेल तेव्हा ! एरवीं नित्य व्यवहारांतील चलनी नाणे म्हटलें म्हणजे हास्यजनक वस्तुस्थितिविपर्यास हेंच होय गडकऱ्यांची त्यांतल्या त्यांत आवड पाहिली तर ती कोल्हटकराच्या प्रतिभेकडेच अधिक झुकते परंतु व्यवहाराकरितां मार्ग एकाचे व 'आदरार्थें' गुरुत्व दुसऱ्याचे, असले प्रकार केवळ वाङ्मयसृष्टीतच दिसतात असें नाहीं गडकऱ्याच्या 'वाग्वैजयंतीं'तील कांहीं थोडे मणि केशवसुती घाटाचे असले तरी कोल्हटकरी घाटाच्या मण्यांची संख्याच एकंदरीनें अधिक भरेल असें मला वाटतें वाचकाला वाचतांना हसू येईल किंवा चमत्कृति वाटेल अशी केशवसुतांची एकहि कविता दाखवितां येणार नाही उलट प्रस्तुत कवितासंग्रहातील गडकऱ्यांची एकही कविता बहुधा अशी नाही कीं, जी वाचीत असतां तोंडाची सुरकुती मोडणार नाहीं विचाराच्या शुभ्र चेहेऱ्याला विकाराची तीट लावल्याशिवाय त्याचे खरें सौंदर्य खुलत नाही, या मताचे गडकरी होते

तरीही माझ्या मते गडकऱ्यांच्या विनोदी उच्छृंखल प्रतिभेला नाटकांतून जें स्वातंत्र्य मिळालें तें त्यांना त्यांच्या कवितांतून मिळालें नाहीं याचें कारण उघडच आहे नाटकांत एकच कल्पना अनेकरूप करण्याला संभाषण, नेपथ्य, नाट्य व मार्मिक प्रेक्षकांच्या मनांतून उठणारा अनुकरणाचा ध्वनि इतकी सामुग्री मिळते. काव्याचे क्रीडांगणच मुळीं मर्यादित असतें, नाटक म्हणजे विनोदाला ती एक तर्फेची सतारच होय, काव्य ही केवळ विनोदाच्या दृष्टीनें एकतारी होय. एकतारी वाजवूनही भजन करितांना समाधि लागू शकेल, पण तर्फेच्या सतारी-

वरची विनोदाची रागदारी तिच्यावर वाजवितां येणार नाहीं तरी पण या एकतारीवर आणि यमक व वृत्त यांचीं बंधनें सोसूनही गडकऱ्यांनीं आपल्या कवितांतून विनोदाचा पिंगा घातला आहे. उदाहरणार्थः–'एक समस्या', 'विहिर्णींचा कलकलाट', 'विचार', 'काय करावें ?' 'आंधळ्यांची माळ' व 'हुकमेहुकूम' या कविता वाचल्या असतां काव्यही विनोदाच्या कार्याला कसें खेचून आणतां येतें हें दिसून येईल इंग्रजींत हूड कवीची कविता एथून तेथून श्लेषयुक्त किंवा विनोदपर आहे पण तुलना करावयाची तर गोविंदाग्रज व हूड यांची न करितां गंभीर व विनोदी अशी मिश्र कविता करणाऱ्या पोपचीच तुलना करावयास पाहिजे पोपच्या डन्सिअडप्रमाणे मराठी वाङ्मयातील 'शब्दांचा बाजार' अशा स्वरूपाचें एक काव्य गडकरी लिहिणार होते असें समजतें पण कदाचित् पोपइतका विद्वेषी गडकऱ्याचा स्वभाव नसल्यामुळे म्हणा किंवा 'कवींचा कारखाना' या त्याच्या विनोदी लेखात या बाजाराचा थोडासा भाग दाखविला असल्यामुळे म्हणा–त्यानीं ह्यात आखडता घेतला असावा

पण गडकऱ्याचे खरें कवित्व पहावयाचें तर तें या विनोदी कवितांतून जितके सांपडेल त्यापेक्षां त्यांच्या इतर कवितातूनच ते अधिक सापडेल असें मला वाटतें त्यांच्या काव्यातील अस्सल प्रतिभाजन्य कल्पना मग त्या गोड असोत, गंभीर असोत, भीषण असोत, पहावयाच्या तर 'गोड निराशा,' 'विरामचिन्हें', 'गुलाबी कोडें', 'घुबड', 'भुताचे गाणे,' 'बागेत बागडणाऱ्या लहानग्या लाडक्यास' व 'कधीं' वगैरे कविता वाचकांनी वाचून पहाव्या अशाच इतरही आणखी कांहीं कविता आहेत

रसाच्या दृष्टीने पाहता गडकऱ्याचे काव्यवाणींत प्रेमळपणाही ठिकठिकाणीं दिसून येतो 'प्रेमसन्यास' किंवा 'पुण्यप्रभाव' या त्यांच्या नाटकांत प्रेक्षकांस रडावयास लावणारे जे कांहीं प्रवेश आहेत त्यांच्याच तोडीच्या कांहीं कविता या कवितासंग्रहांत आढळतील 'राजहंस माझा निजला' ही कविता तर लहान मुलांच्याही तोंडीं बसली आहे, पण 'घुंगुरवाळा', 'प्रेमाचा प्रळयकाळ', 'मुरली', 'अवेळीं ओरडणाऱ्या कोकिळेस' वगैरे कवितांतून केवळ करुणरसच नव्हे, पण सर्वसामान्य प्रेमळपणा दिसून येतो

तिसरा एक विशेष प्रकार गडकऱ्यांच्या कवितेंत आढळतो. त्याला 'शाहीर-शाही' हें नांव मला द्यावेंसें वाटतें. गडकऱ्यांचा बखरी, पोवाडे, लावण्या, वगैरेंचा

अभ्यास फार करून झालेला होता. 'सगनभाऊ', 'प्रभाकर', 'तुळशीराम', 'होनाजी बाळ' वगैरेंचा उल्लेख त्यांनीं 'महाराष्ट्रगीतां'त इतर कवींबरोबर केलेला असला तरी या चौघांच्या कवितेइतकें वाचन दुसऱ्या महाराष्ट्रकवींचें त्यांचें झालें नसावें. गडकऱ्यांना जुन्या मराठी भाषेचा अलीकडे विशेष नाद लागलेला असून त्यांनीं त्या भाषासांप्रदायाचें पुनरुज्जीवन करण्याचा जोराचा प्रयत्नही चालविला होता. कांहीं वर्षांपूर्वी गडकऱ्यांनी आपल्या 'राजसन्यास' नाटकांतील कांहीं प्रवेश मला वाचून दाखविले, त्यांत या नवीन सांप्रदायाचा त्याचा अभ्यास इतका दिसून आला कीं, कांहीं कांहीं वाक्ये अर्थ समजण्याकरितां मला त्यांजकडून दोन दोनदा वाचून घ्यावीं लागलीं रंगभूमीवर हे नाटक चालू असतां प्रेक्षकांस ही भाषेची अडचण भासल्याशिवाय राहणार नाहीं असेंहि मीं त्यांना म्हटलें सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, शाहिरांच्या काव्याचा अभ्यास त्यांनीं फार केला होता व प्रस्तुत कवितासंग्रहांतील 'प्रेम आणि मरण', 'मुरली', 'कुंडल' वगैरे कवितांतून हें दिसून येतें. 'महाराष्टगीत' ही कविता अभिमानावेशानें ओथंबलेली आहे. ही कविता अर्धवट राहिलेली असून कोणा महाराष्ट्रप्रेमी कवीला पूर्वीच्या धोरणानें पुरी करण्याची बुद्धि झाल्यास महाराष्ट्रांत सभांतून वगैरे म्हणण्याला ती उपयोगी पडेल.

गडकरी यानीं आपल्या कवितांतून कांहीं नवीन शब्दसांप्रदाय निर्माण केलेले आहेत. उदाहरणार्थ, 'अश्रूंची मोहनमाळ', 'फुलती दुनिया', 'गाणें झुळझुळणें', 'गाणे उधळणें', 'जिवाचा रास', 'जिवाची झूल' इत्यादि भूगर्भात ज्याप्रमाणें उष्णता व दडपण यांच्या योगानें ओबडधोबड पण सतेज हिऱ्याचे दगड बनतात तसेंच प्रतिभेची उष्णता व छंदोबद्धतेचें दडपण यांच्या योगानें काव्यांतही शब्दहीरक बनतात त्यांतूनही गडकरी हे नवीन शब्दरचनेला न भिणारेच काय पण साधल्यास ती हटकून करण्याचा हव्यास धरणारे असल्याने त्यांच्या कवितेंत न कापलेलें किंवा न घांसलेलें असें जवाहीर सर्वत्र उधळलेले आढळतें.

प्रस्तुत लेख हा प्रस्तावनारूप आहे, टीकारूप नाहीं, तथापि गडकऱ्यांच्या काव्यरचनेंतील ठळक दोषही जातां जातां सांगण्यास हरकत नाहीं. ते असे कीं, क्वचित् ठिकाणीं व्याकरणदृष्ट्या त्यांची भाषा अशुद्ध तर असतेच, पण क्वचित् अव्यवस्थित रचना, कांहीं उपयुक्त शब्दांची व कल्पनांची पुनरुक्ति, ग्राम्य शब्दप्रयोग व उत्प्रेक्षातिरेक हेही त्यांचे असून पडून येतात. तसेंच कांहीं कविता

बऱ्याच क्लिष्ट आहेत व सर्वसामान्यपणें मुख्य दोष सांगावयाचा तर कल्पनांची शब्दांवर जबरी, त्यामुळे येणारी कृत्रिमता व प्रसादाभाव हा होय या दृष्टीनें रे० टिळक, ठोमरे किंवा स्वतः गडकऱ्यांनीं मानलेले गुरु केशवसुत यांची दिशा व स्वत. गडकऱ्यांची दिशा या अगदीं भिन्न वाटतात इंग्रजी कवीची उपमा द्यावयाची तर गडकऱ्यांचें काव्य वर्डस्वर्थ किंवा टेनिसन यांपेक्षा शेले किंवा ब्राउनिंग यांच्या वळणाकडेच अधिक झुकते

तथापि हे दोष असूनही कवि या नात्यानें आधुनिक वाङ्मयांत गडकऱ्यांना फार उच्च प्रतीचें स्थान मिळालें आहे यांत शंका नाहीं व तें योग्यही आहे कल्पनेचे धाडस व चमत्कृति हा जर काव्याचा एक मुख्य गुण मानला, तर त्या बाबतींत गडकऱ्यांची बरोबरी करणारे कवि किती निघतील असा प्रश्न टाकण्यास मुळींच हरकत नाहीं. त्यांच्या नाटकांच्या आधाराने व स्वतन्त्रही गोविंदाग्रजांची कविता लोकांच्या जिव्हाग्रीं बसून खेळती झाली आहे आणि ज्यांच्याकडे बोट दाखवून जुन्या नव्या कवितेचें भांडण भांडण्याला आणि आधुनिक मराठी कवितेची तरफदारी करण्याला जोर येतो, अशा कवींत गडकऱ्यांची गणना बरीच प्रामुख्यानें करितां येईल. गडकरी याचे कविचरित्र एखाद्या धूमकेतूप्रमाणें अकल्पित व तेजस्वी होऊन गेलें, पण धूमकेतूच्या तेजापेक्षां गडकऱ्यांची काव्य कीर्ति त्यांच्या पश्चात् अधिक काळ टिकेल यांत शका नाहीं 'नवकवींच्या जरिपटक्याचा तुलाचं.अधिकार' अशा शब्दांनीं गडकऱ्यांनीं बालकवि ठोमरे यांना आपल्या काव्यांत भूषविले आहे उदारबुद्धीचें हे देणें इतर कविही कांहीं काळ गोविंदाग्रजास देऊं इच्छितील असें मला वाटतें. कारण, सुदैवानें सरस्वतीच्या जरिपटक्याच्या मानांत तरी वतनदारी होऊं शकत नाहीं

पुणें,
ता. १३ ऑगस्ट, १९२१

न. चिं. केळकर

कै० राम गणेश गडकरी

"—Ram Ganesh Gadkari with whom we were acquainted personally as well as in his character as an author *remarkable enough by performance but greater still in promise.*"

—Fergusson College Magazine

कवींचें कुल मुख्यतः जरी अप्रसिद्ध असलें तरी त्याच्या काव्यौघाबरोबरच त्याच्या घराण्याच्या कीर्तीचा प्रवाह सुरू होतोच होतो या दृष्टीने पाहिले असता कै० राम गणेश गडकरी यांच्या नांवाबरोबरच गडकरी घराण्याचे नांव महाराष्ट्रीय जनांच्या श्रवणांत दुमदुमू लागलें असे म्हटले असतां त्यांत काहीं वावगे होणार नाहीं. तथापि एकंदर गडकरी घराण्याच्या इतिहासाचा विचार केला असतां वस्तुस्थिति काहीं तशी नाहीं असें दिसून येतें उत्तर हिंदुस्तान व दक्षिण, यांच्या जवळजवळ सीमारेषेवर असलेल्या, कीं ज्याच्या तटावरून दक्षिण देश सोडून वर सरकलेल्या वीर मराठ्यांना आपल्या मातृभूमीकडे प्रेमपूर्वक नजर टाकता येऊन, दिल्लीच्या सम्राटासकट 'हिंदुस्थानांतील' सर्व राजेरजवाड्यांवर डोळे वटारतां येत असत, त्या मांडवगड किल्ल्याच्या जबाबदारीचें ओझें एकेकाळीं आपल्या खांद्यावर घेणाऱ्या गडकऱ्यांच्या घराण्यांत राम गणेश यांचा जन्म झाला. देशाच्या कोनाकोपऱ्यांत यशोध्वनि जाऊन दुमदुमत रहाण्याजोगें मोठें महत्त्वाचें कृत्य, ऐतिहासिक काळांतील या घराण्याच्या पुरुषांकडून, अगर मध्यतरींच्या काळांतील या घराण्याच्या पुरुषांकडून कदाचित् झालें नसेल, तरी पण राम गणेश यांचें घराणें अगदींच अप्रसिद्ध होतें असें म्हणतां येणार नाही. पित्याच्या घराण्याप्रमाणें राम गणेश यांच्या मातेचेंही मूळ घराणें असेंच ऐतिहासिक महत्त्वाचें आहे मावळांतील वारखाचे देशपांडे यांच्या घराण्यांतील राम गणेश यांच्या मातुःश्री आहेत. आतां इतकें मात्र निखालसपणें कबूल केलेंच पाहिजे, कीं स्वतः राम गणेश यांनीं आपल्या कीर्तीनें या दोन्ही घराण्यांवर–विशेषतः गडकरी घराण्यावर–यशाचा उजाळा दिला आहे.

राम गणेश यांचा जन्म इ सन १८८५ सालीं गुजराथेंत नवसरी येथें झाला. जन्म गुजराथेत, घराजवळचे शेजारपाजारही गुजराथी, एकंदर वातावरणही गुजराथी, त्यामुळें या महाराष्ट्राच्या महाकवीनें प्रथमत. आपल्या बालविचारांना शब्दस्वरूप देत असतां गुजराथी भाषेचाच आश्रय केला या एकंदर गोष्टींमुळें राम गणेश यांना गुजराथ व गुजराथी भाषा यांबद्दल फारच मोठा आदर असे एखादे वेळेस त्यांनीं थोडेंसें प्रेमाचे, थोडेंसें चेष्टेनें "मी तर काय बोलूनचालून परदेशी गुजराथी" असें म्हणावें सगळ्यांत मजेची गोष्ट अशी कीं, ज्याप्रमाणें प्रथमत· या महाराष्ट्र–काव्य–कोकिलाच्या कठांतून गुजराथी शब्द बाहेर पडले, त्याचप्रमाणे या महाराष्ट्राच्या लाडक्या नाटककाराच्या लेखणीमधून वयाच्या पांचव्या किंवा सहाव्या वर्षी एक 'सुरसुदरी' किंवा अशाच अर्थाचें एक गुजराथी नाटक उतरलें. ज्या घरांत राम गणेश रहात होते त्या घरासमोर एक गुजराथी नाटक मडळी रहात असे त्या मडळीच्या तालमीचा आरडाओरडा ऐकून, आपल्यालाही गुजराथी नाट्यलेखनाची स्फूर्ति झाली असे राम गणेश सांगत तें नाटक तीन दिवसांत पूर्ण होऊन चौथे दिवशीं त्या गुजराथी नाटक मडळीच्या मालकाकडे गेलें देखील होतें अर्थातच तें नाटक बसणें कांहीं शक्य नव्हतें तरी पण यावरून सिद्ध हेंच होते कीं, महाराष्ट्र-नाट्य-सगीताचा सूचक ध्वनि, गुजराथी पाळण्यांत दिसणाऱ्या–हालणाऱ्या पायांतील 'घुंगुरवा यां'तून पूर्वीच निघाला होता सगीत पुण्यप्रभाव नाटक रगभूमीवर येऊन त्याचा जेव्हां दाही दिशा बोलबाला सुरू झाला तेव्हां मुंबईच्या एका गुजराथी नाटक मंडळीने त्या-नाटकाचें गुजराथी भाषांतर करून देण्याविषयीं राम गणेश यांना विनंती केली होती त्या वेळी झालेला राम गणेश यांचा आनद अवर्णनीय होता बाळपणी दबून गेलेल्या कोवळ्या आशेचा तो तरुण उन्माद होता त्या उन्मादाच्या भरांत राम गणेश यांनीं पुण्यप्रभावाच्या भाषांतराला सुरवात केली होती पुण्यप्रभाव नाटकां-तील सुप्रसिद्ध 'नाचत ना गगनांत नाथा' या पद्याचें भाषांतर इतकें उत्कृष्ट झालें होतें कीं, मूळ व भाषांतरित अशीं पदें एकत्र आणली असतां भाषांतर कोणतें व कोणाचें भाषांतर हें सांगतां येणें कठीण गेलें असतें, इतके राम गणेश यांचें गुजराथी भाषेवर प्रभुत्व होतें 'जवळजवळ माझी मातृभाषाच गुजराथी आहे' असें त्यांनीं केव्हां केव्हां म्हणावें

बाल्य आणि तारुण्य यांच्या दरम्यानच्या आयुष्यात असतां राम गणेश यांची

जितकी त्यांच्या आप्तेष्टांकडून आबाळ झाली तितकी कांहीं पुढच्या आयुष्यांत अगर बालपणांत झाली नाहीं ! विशेषतः बालपणांतच त्यांना विशेष सुख झालें असें म्हणावें लागतें तें बालपणाच्या ज्या मनोरंजक गोष्टी सांगत त्यावरून, ज्या आयुष्य-नाटकाची नांदी इतकी गोड होती त्याचें पर्यवसान निराशेने निगडित अशा आयुष्यक्रमांत होईल, असें एखाद्या पटाईत ज्योतिष्याला तरी सांगतां आलें असतें कीं नाहीं, याची शंकाच आहे. राम गणेश आपल्या पिताजींचे अत्यंत लाडके असत. मात्र त्यांच्या एकंदर वर्तनांतील तीव्रपणा ध्यानांत घेऊन गणेशपंत गडकऱ्यांनीं आपल्या लाडाला कधींच अमर्याद होऊं दिलें नाहीं. आपल्या तीर्थरूपांचा, प्रसंगीं कडक, परंतु इतर वेळीं अत्यंत प्रेमळ, असा नेतेपणा जर आपल्याला बरेच दिवस लाभला असता तर आपल्या आयुष्याला फारच हितावह, असें वळण लागलें असतें असें राम गणेश वारंवार म्हणत असत.

ज्याचीं पुसटतीं पावलें पुढील आयुष्यक्रमांत वरचेवर दिसत असत, तो स्वभावांतील हट्टीपणा राम गणेश यांच्या बाल्यावस्थेंत विशेष प्रकट स्वरूपांत असे. एखादी गोष्ट करावयाची म्हटली, कीं करावयाची, मग कितीही अडचणी येवोत, वडीलधारे कितीही रागावोत, त्याची क्षिति बाळगावयाचीच नाहीं. त्याचप्रमाणें एखादी गोष्ट करावयाची नाहीं असें त्यांच्या मनानें घेतलें, कीं मग इकडची सृष्टि तिकडे झाली तरी कांहीं त्यांचें मन आपल्या जागेचें हलावयाचें नाहीं. लहानपणीं पोहण्याचा त्यांना अतिशय नाद असे, राम गणेश यांच्या वडिलांनीं कांहीं त्यांना परवानगी देऊं नये, वेळप्रसंगीं धाकटदपटशाही दाखवावा, परंतु संधी सांपडली कीं, यांनीं आपली पुन्हा नदीकिनाऱ्याकडे धाव घ्यावीच. राम गणेश असेच एकदां सर्वांचा डोळा चुकवून पोहावयास गेले असतां घरच्या एका म्हाताऱ्या मुसलमान शिपायानें ती बाबद त्यांच्या वडिलांच्या नजरेस आणिली. आपली चहाडी त्या मुसलमानानें केली असें वाटून, राम गणेशांच्या बालमनाला इतका प्रखर राग आला कीं, रात्री तो गवत अंथरून निजला असतां त्याच्या आंगाखालच्या गवताला आग लावून त्याला जिवंत जाळून टाकावयाचें मीं ठरविलें होतें असें ते सांगत असत. त्याच मुसलमान शिपायाचा छोटा मुलगा राम गणेश यांचा बालखेळगडी होता. आपल्या खेळगड्याचा बाप मरणार या विचारानें, तो मुसलमान शिपायाला जिवंत जाळण्याचा विचार मागें सारला. त्यांच्या गुजराथी शेजाऱ्याची 'दुरामन' नांवाची एक मुलगी रोज सकाळीं अगदीं नियमानें त्यांना

शाळेंत न्यावयास येत असे 'लालाजी चल' या दोन शब्दांनीं आपली कशी त्रेधा उडत असे, तिला चुकविण्याकरितां आपण काय काय अल्लड युक्त्याप्रयुक्त्या योजत असू, व शेवटीं त्या गुजराथी भगिनीपुढें आपले सर्व प्रयत्न कसे वायफळ ठरत असत, वगैरे हकीगतीचें वर्णन राम गणेश मोठ्या मजेदारपणानें सांगत असत हा त्यांचा हट्टी स्वभाव अनेक वेळां त्यांच्या इष्टमित्रांच्या निदर्शनास आला होता, आणि त्याचा अतिरेक म्हणजे त्यांच्या अखेरच्या दुखण्यांत झाला. तो इतका कीं, त्यांच्या अकाली मृत्यूला जीं कांहीं प्रमुख कारणे झालीं त्यांपैकी हा त्यांचा हट्टी स्वभाव एक होता असें बिनधोकपणें म्हणता येईल

तीर्थरूपांच्या बरोबर गुजराथेंत असतां, पुढे पितृनिधनानतर कर्जतच्या शाळेत दिवस काढीत असता, अगर चुलत्यांच्या आश्रयाला असल्या वेळीं, राम गणेश यांच्या हूड स्वभावाचा विशेष जोर असे अगदीं १९०५ पर्यंत त्यांची शरीर-प्रकृति वाखाणण्यासारखी होती अगांत जरा जोर असला म्हणजे साहजिकच हूडपणा करावासा वाटतो पाऱ्यांचे भावी पितर माशा मारण्याखेरीज काय करणार ! शाळेतील अभ्यास नीटनेटका राखून दगेधोपे, मारामाऱ्या करण्याकडे राम गणेश यांची मन.प्रवृत्ति फार धाव घेत असे दुसऱ्या खेपेस नवसरीस गेल्या वेळीं राम गणेश तितके मोठे झाले होते तेव्हां गुजराथी व मराठी शाळा यांच्यामधील विद्यार्थ्यांची मोठी चुरस असे, व दोनही पक्षांच्या मोठमोठ्या मारामाऱ्या होत. त्यांत मराठी पक्षाचे नेते राम गणेश असावयाचे एकदां त्यांपैकीं कांहीं गुजराथी पोरांना त्यांनीं आपल्या घरांत कोंडून बडविले होतें, व मोबदल्यादाखल दाम-दुपटीने मार मिळविला होता ! कर्जतच्या शाळेत असता तर त्यांनीं फारच वांड-पणा केला होता, व त्याच्यासाठीं खरपूस बक्षीसही पैदा केलें होते गुजराथनिवासा-पेक्षां, वडिलांच्या मृत्यूनतर शिक्षणासाठीं म्हणून जेव्हां राम गणेश यांना कर्जत येथें ठेविलें होतें तेव्हां ज्या ज्या गोष्टी घडल्या, जे जे प्रसंग अनुभविले, त्यांचें स्मृतिचित्र त्यांच्या अतःकरणावर स्पष्ट उमटले गेले होतें त्या चित्राची पडछाया अथवा त्या पडछायेचे कांहीं भाग, त्यांच्या काव्यपटावर मधून मधून उमटलेले दिसतातच.

कर्जतच्या शाळेंत असतांना त्या 'चिमण्या जगांत' राम गणेश यांच्या हुषारी-विषयीं मोठी ख्याति असे. त्यांच्या बुद्धीचा तीव्रपणा व तीव्र बुद्धीचें भावी कर्तव्य ओळखणारी एक व्यक्ति त्या वेळीं कर्जत येथें होती. त्या व्यक्तीचें नांव

कृष्णाजी भिकाजी जागळकर. सदर जोगळेकर हे तेव्हां कर्जतच्या शाळे-चे हेडमास्तर होते. राम गणेश हे कोणीतरी पुढें मागें मोठे होणार हे या मास्तर-साहेबांनीं जाणले असावें कारण, त्यांची राम गणेश यांच्या अभ्यासक्रमावरच नव्हे, तर वर्तनक्रमांवरसुद्धां मोठी करडी नजर असे. या मास्तरसाहेबांच्या उपकारी वर्तनादाखल पुढें राम गणेश प्रसगीं अतःकरणपूर्वक आभार मानीत. इग्रजीचा ओनामा राम गणेश याच मास्तरसाहेबांपाशीं शिकले पहिल्या प्रायमर-चें शेवटचें पान राहिलें असतां जोगळेकर मास्तरांनीं राम गणेशांचें इग्रजी शिक्षण थांबविले 'मला येते आहे त्यापेक्षां एकच पान कमी शिकविले. कारण तेवढीच विद्या अधिक अशी माझ्यापाशीं असू दे मीं तुला हें शेवटचें पान शिकविलें नाहीं तरी तुझे इग्रजीचे ज्ञान कमी होणार आहे थोडेंच! कांहीं दिवसांनीं तू मोठा पडित होशील व होणारच अशी माझी खात्री आहे' असे म्हणून मास्तरसाहेबां-नीं मोठ्या प्रेमळपणाने राम गणेश याच्या पाठीवरून हात फिरविला सदर प्रसगा-चें वर्णन राम गणेश अगदीं भरल्या अतःकरणानें करीत असत. आणि म्हणत कीं, जर मला कांहीं यश प्राप्त झाले असेल तर त्यांत जोगळेकर मास्तरांच्या आशीर्वादाचा मोठा वांटा आहे

कर्जतच्या शाळेंतील आयुष्याचा ज्याप्रमाणे राम गणेश यांच्या अतःकरणावर ठसा उमटला होता, त्याचप्रमाणें मॅट्रिकच्या वर्गात असतां न्यू इग्लिश स्कूलमध्यें व विशेषत फर्ग्युसन कॉलेजमधील आयुष्यातील आठवणींचें प्रतिबिंब त्यांच्या अत करणादर्शांवर उमटले होतें फर्ग्यूसन कॉलेज या सस्थेसबंधी त्यांना अनिवार प्रेम वाटत असे फर्ग्यूसन कॉलेजचें नांव निघाले कीं, कृतज्ञतेनें त्याचें अतःकरण भरून येत असे व त्यांच्या तोंडून तेव्हा जे प्रशंसोद्गार निघत असत ते म्हणजे अतःकरणांतून उमटून निघालेले काव्योद्गारच निघत असत 'तोंड ही माळ' या नाटकांत फर्ग्यूसन कॉलेज व फर्ग्यूसन कॉलेजचे अध्यापक याच्यासंबधींच्या धन्योद्गारांचें एक स्वगत भाषण नायकाच्या तोंडीं येणार होतें, परतु राम गणेश यांच्या अकाली मृत्यूने जशा त्यांच्याबद्दलच्या भावी आशा नष्ट झाल्या त्याबरोबर-च 'तोंड ही माळ' हें नाटक व त्याचें अतरगही नष्ट झालें! फर्ग्यूसन कॉलेजशीं अर्थाअर्थी संबध नसतां कांहीं कर्तव्यशून्यांकडून जी कुत्सितपणानें टीका करण्यात येते त्या कर्मनष्टांना, अथवा फर्ग्यूसन कॉलेजच्या चांगुलपणाचा फायदा घेऊन

रिकामे झालेल्या शिव्या देणाऱ्या कृतघ्नांना त्या स्वगत भाषणापासून बरेंचसें शिकण्यासारखें झाले असतें खास पण—पण आतां त्याचें काय !

फर्ग्यूसन कॉलेजमध्यें असतां राम गणेश यांची कीर्ति चांगले विद्यार्थि म्हणून असण्याऐवजीं बुद्धिमान् व खोडकर विद्यार्थी म्हणूनच विशेष असे. मुलगा कॉलेज-मध्यें गेल्यावर त्याच्या विचारात कसा कसा फरक होतो व जर त्याच्यावर कोणाचा दाब नसेल तर त्याचे विचार दिवसेंदिवस कसे उथळ होत जातात या-विषयीं स्वतःच्या अनुभवाच्या म्हणून स्वतः आपल्या अगर तत्कालीन सोबत्यांच्या अनेक गोष्टी राम गणेश सांगत असत आणि अशा उथळ विचारांच्या व मोकळ्या जिभेच्या कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांवर त्यांचा विशेष कटाक्ष असे. फर्ग्यूसन कॉलेजमध्यें असतांनाच त्यांनीं आपला 'पानपतचा फटका' लिहिला होता व तो त्या वेळच्या कॉलेजवसतिगृहांतील विद्यार्थ्यांना फारच आवडला होता राम गणेश यांच्या अंगीं जो जन्मसिद्ध विनोदी स्वभाव व कोटीबाजपणा भरला होता तो फर्ग्युसन कॉलेज-मध्यें येईतों अर्धोन्मीलितावस्थेंत असून तेथे आल्यावर तो विशेषपणाने विकास पावूं लागला असावा असें वाटतें त्यांच्या स्वभावांतील या विशेष धर्मामुळेंच ते आपल्या कॉलेजांतील सवंगड्यांना व पुढील आयुष्यातील स्नेहीसोबत्यांना प्रिय असत असें नव्हे, तर त्यांचें ज्यांच्याशीं जुळत नसे अशांनासुद्धां आपलें त्यांच्या-शीं जुळतें करून घेऊन त्यांच्या गुदगुल्या करणाऱ्या संभाषणाचे आपण वाटेकरी व्हावें असें वाटत असे

राम गणेश यांच्या नाटकाच्या लोकप्रियतेचें बरेंचसें रहस्य त्यांच्या सात्त्विक विनोदांत व चकित करणाऱ्या कोटीबाजपणातच साठविलें गेले आहे त्यांच्या नाटकाचा गंभीर भाग तर हृदयाला पटतोच पटतो, परंतु त्याचा विनोद सरसकट सर्वांच्या हृदयाला हालवून सोडतो हे झाले सार्वजनिक कार्याचें खासगी वर्तनात ही त्यांच्या विनोदी कोट्यांप्रमाणे त्यांचे गंभीर विषयावरचे गंभीर विचार नीट मनन करण्यासारखे असत. काव्य, नाटक, विनोद, तत्त्वज्ञान, थोडेंसें राजकारण, सामाजिक सुधारणा यांसारख्या विषयांवर त्यांचे विचार खरोखरीच मोठे खोल व उदात्त असत. त्या विचारांत ठराविक ठशाचें थोडेंसुद्धां दर्शन व्हावयाचें नाहीं. त्या विचारातील प्रत्येकाचा प्रत्येक भाग नावीन्यानें नाहलेला असावयाचा.

ईश्वरदत्त देणग्यांना जर मानवी उद्योगाची जबर जोड दिली नाहीं तर त्या देणग्यांवर गंज चढून कालांतरानें त्या मातीमोलाच्या होतात, ही गोष्ट राम गणेश

यांच्या मनाला चांगलाच पटलेली असावी ईश्वरानें दिलेल्या बौद्धिक ऐश्वर्याची त्यांना अगदी पुरेपूर जाणीव होती त्या ऐश्वर्याचा उपयोग कोणत्या कार्याकडे व्हावयाचा हेंही पण त्यांना लौकरच उमजलें होतें म्हणून आपल्या भावी कार्याला उपयोगी व बुद्धीला पोषक असा हा उद्योग अगदीं विद्यार्थिदशेंत असतांनाच चालू होता पूर्ण जाणिवेनें असा हा उद्योग कॉलेज कोर्स सोडून किर्लोस्कर मंडळींत राहिल्या वेळींच सुरू झाला असावा तत्पूर्वीचा वाचनाचा उद्योग नैसर्गिक आवडीमुळें परतु अजाणपणानेच होत असावा हातीं लागेल तें पुस्तक वाचून हातावेगळें करावयाचें—मग तें पुस्तक कोणतें कां असेना—असा त्याचा क्रम असे फर्ग्यूसन कॉलेजमध्ये रहात असतां, निजण्यापूर्वी एखाद्या पुस्तकाचीं निदान पन्नास पानें तरी वाचून झालींच पाहिजेत असा त्यांनीं निश्चय केला होता तात्पर्य काय, किर्लोस्कर मडळींत दाखल होण्यापूर्वीचा वाचनाचा उद्योग जरी प्रचंड स्वरूपाचा असला तरी तो एकाच धोरणानें, विशिष्ट दिशेनें, विशेष हेतूनें चालविला नव्हता असें जरी असलें तरी त्या प्रचड व अखड वाचनाचा उपयोग झाल्यावांचून राहिला नाहीं खास हरएक विषयावरचे त्यांचे विचार नेहमी तयार असत, याचें रहस्य या तरभेसळीच्या अखड वाचनप्रवाहाच्या तळाशींच सांपडतें. त्याचप्रमाणे एखाद्या विषयाच्या साधकबाधक बाजूचे सप्रमाण विचार जे त्यांच्या लेखनात सांपडतात त्यांचें तरी कारण या त्यांच्या वाचनांतील विलक्षण विविधत्वाखेरीज दुसरें काय असणार ? राम गणेश गडकरी म्हणजे चहापान, विडीपान व साळसूद गप्पा यांचें आगर असे मानणारे कांहीं लोक आमच्या आढळात आले आहेत, त्यांनी ही त्यांच्या उद्योगाची माहिती अवश्य ध्यानांत ठेवावी

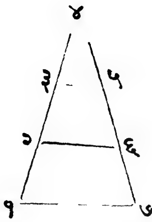
किर्लोस्कर मडळींत आल्यावर त्यांचे वाचन नाटके, नाट्यरचना, नाट्य टीका, काव्य, काव्य-टीका व विनोद येवढ्यापुरतेंच मर्यादित झालें असावें असे एकदर माहितीवरून वाटतें विशेषत: विनोद व नाट्यवाङ्मय यांच्यावरच त्यांच्या वाचनाचा विशेष भर असावा नाट्यवाङ्मयाच्या वाचनांत त्यांना पुण्याच्या नाट्यग्रंथसग्रहालयाचा विशेष उपयोग झाला असावा तेथेच त्यांचा आवडता नाटककार व्हिक्टर ह्यूगो त्यांना भेटला. त्यांच्या जिव्हाळ्याचा दोस्त मार्कट्वेन याची विशेष सलगी याच काळांत झाली आणि विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे अशी कीं, राम गणेश यांचे लेखन गुरु श्री० तात्यासाहेब कोल्हटकर यांची प्रत्यक्ष गांठ किर्लोस्कर मंडळींत असतांनाच पडली.

किर्लोस्कर मंडळीबरोबर असतांना एका मुक्कामी राम गणेश यांना एका सद्गृहस्थाच्या घरीं मोरोपंताचा समग्र काव्यसंग्रह आहे असें समजलें आपल्या लोकांचा पुस्तकांच्या बाबतींतील प्रामाणिकपणाचा पक्का अनुभव आल्यामुळें असो, अगर दुसऱ्या कांहीं कारणामुळें असो, ते गृहस्थ कांहीं आपला **मोरोपंत** राम गणेश यांच्या हवालीं करावयास तयार होईनात. राम गणेश यांनीं अनेक प्रकारें विनविलें त्या गांवांतील ओळखीच्या एकदोन वजनदार लोकांच्या मध्यस्थीची मात्रा दिली. तेव्हां कोठें त्या गृहस्थाच्या घरीं जाऊन वाचावयास त्या गृहस्थानें परवानगी दिली रोज सकाळीं अकरा वाजतां जेवण करून जे त्या गृहस्थाच्या घरीं जावयाचें ते सायंकाळीं पांच साडेपांच वाजतां परत यावयाचें अशा दीर्घोद्योगानें, मंडळीचा मुक्काम संपावयाच्या आंत राम गणेश यांनी मोरोपंताचा समग्र काव्यसंग्रह वाचून काढला ज्याला मराठी भाषेवर प्रभुत्व मिळवावयाचें आहे त्यानें मोरोपंताचा नीट अभ्यास केला पाहिजे असें राम गणेश यांचें ठाम मत होतें चिपळूणकरांची संस्कृत काव्यांचीं भाषांतरें, वामन पंडिताची कविता, तुकोबारायांचे अभंग व ज्ञानेश्वर महाराजांची जगमान्य ओवी या सर्वांचा अभ्यास त्यांनीं नक्की केव्हां केला हें कांहीं समजत नाहीं चिपळूणकरांचे मेघदूताचें भाषांतर त्यांचें फार आवडतें होतें. छोट्या चिपळूणकरांची निबंधमाला त्यांनीं अगदीं अलीअलीकडे वाचिली आगरकरांच्या लेखनाचा अभ्यास त्यांनीं फार करून फर्ग्यूसन कॉलेजमध्यें असतांना केला असावा त्याचप्रमाणें श्री० कोल्हटकरांच्या नाटकांचाही अभ्यास तेथेंच झाला असावा ज्यांचे ते आपल्याला सच्चे चेले म्हणवून घेत असत त्या आधुनिक महाराष्ट्र कविकुलगुरु **केशवसुतांच्या** कवितांची व राम गणेश यांची ओळख यापूर्वी किंवा फार तर याच सुमारास झाली असावी त्यांचा आवडता आंग्लकवि बायरन याची त्यांनीं नीट ओळख केव्हां करून घेतली याचाही मागमूस लागत नाहीं कालिदासाचा रघुवंश, कुमारसंभव, शाकुंतल, भवभूतीचें उत्तररामचरित, मृच्छकटिक, वेणीसंहार वगैरे ग्रंथ त्यांच्या विशेष आवडींचे होते यांचा अभ्यास फारकरून त्यांनीं किर्लोस्कर मंडळींत असतांनाच केला होता. महाभारत व रामायण यांचीं तर किती पारायणें झालीं होतीं तें सहज सांगतां येण्यासारखें नाहीं. महाभारत, रामायण, पांडवप्रताप वगैरे-सारखे ग्रंथ हातीं आल्यास, राम गणेश यांनीं अगदीं लहान असल्यापासून रात्रीच्या रात्री जागून काढाव्या व आपल्या लहान

भावांना त्या ग्रंथांचें रहस्य समजून सांगण्याचा प्रयत्न करावा वाचनाच्या बाबतींत जितकें सांगावें तितकें थोडेंच होणार आहे कारण राम गणेश यांच्या एकंदर बत्तीस वर्षांपैकीं वीसपंचवीस वर्षें वाचनांत गेलेलीं, तेव्हां त्या वाचनाचें वर्णन एवढ्याशा टीचभर जागेंत कसें करतां येणार ? शेवटीं वाचनाच्या बाबतींतील एकच गोष्ट सांगावयाची म्हणजे ती अशी कीं, राम गणेश यांची दुसऱ्याला वाचून दाखविण्याची शैली कांहीं अद्भुत असे. मुंबईच्या एका वाङ्मयविषयक सभेंत श्री० नरसिंह चिंतामण केळकर यांनीं तर स्पष्ट असें सांगितलें होतें कीं, जुन्या शाहीरांचे पोवाडे राम गणेश गडकरी यांच्या तोंडून ऐकल्यावर मला त्यांची कांहीं नवीनच गोडी वाटूं लागली

संस्कृत कवींत कालिदास हा राम गणेश यांचा अत्यंत आवडीचा कवि होता. शाकुंतल नाटकाचें मोल पृथ्वीच्या किंमतीनेंही करतां येणार नाहीं असे त्यांना वाटत असे हिंदुस्थानचें शिल्पसौंदर्य पहावयाचें असल्यास ताजमहालाकडे पहा, बौद्धिक सौंदर्य पहावयाचे असल्यास **बाळ गंगाधर टिळक** अथवा **रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे** याची भेट घे, काव्यसौंदर्याचा अनुभव घ्यावयाचा असल्यास शाकुंतल नाटक वाच, असे मीं एखाद्या फिरत्या फिरंग्याला सांगेन तर तो आश्चर्यानें थक्क झालाच पाहिजे असे राम गणेश नेहमीं म्हणत असत

नावीन्य हे तर गडकरी यांच्या प्रत्येक कृतीचें शरीर आणि चमत्कृति हे जीवन शाकुंतल नाटकाचा त्यांचा अभ्यासही काही या नियमाला अपवाद नव्हता. शाकुंतल नाटकावर एक प्रचंड टीका लिहून, अद्यापपावेतों कोणाला न दिसलेले असे त्या नाटकरूप खाणींतील अनेक हिरे बाहेर काढून, त्यांचा एक अमोलिक हार महाराष्ट्ररसिकवरांना नजर करण्याचा त्यांचा विचार होता अर्थातच सत्यसृष्टींत न उतरलेल्या त्याच्या दुसऱ्या अनेक विचारांप्रमाणे याही विचाराची वासलात लागली शाकुंतल नाटकावरील त्या टीकेपैकीं दुर्दैवानें आम्हालाही फक्त एक दोनच गोष्टी आठवत आहेत. पहिली म्हणजे अशी कीं, त्या टीकेंतील ६ व्या अगर ७ व्या भागाचे नांव 'शाकुंतल व सामाजिक सुधारणा' असे ठेवण्यांत येणार होते. दुसरी म्हणजे त्या नाटकाच्या बांधेसूदपणासबंधींची आहे कालिदासानें आपले नाटक एका समद्विभुज त्रिकोणांत बांधले जाईल अशा रीतीनें लिहिलें आहे असें राम गणेश म्हणत असत आणि नायक—नायिकेची भेट हाच

एक विषय घेतला तर तो सुद्धां त्या त्रिकोणांत घालता येतो असें ते दाखवीत असत. पहिला व सातवा अंक एका दर्जाचे आहेत, नायक व नायिका यांची पहिली व दुसरी भेट या दोन अंकांत झाली आहे, दुसरा व सहावा एका दर्जांचे आहेत; त्या दोनही अंकांत नायक नायिकेला भेटण्यास उत्सुक झाला आहे. तीन व पांच या अंकांचा नाटकाच्या संविधानक पोषणाकडे उपयोग करण्यांत आला आहे, व टोंकाचा चवथा अंक परमावधीच्या कौशल्याचा आहे असा एक ठोकळ मानाने सांगतां येण्याजोगा सिद्धांत त्यांनीं बसविला होता या त्रिकोणाच्या पायथ्याशीं, मध्यतरीं मारलेल्या समांतर रेषांमुळे झालेल्या कोनावरून सुद्धां त्यांनीं काव्य सौंदर्याशीं ताळमेळ देणारे सिद्धान्त बसविले होते. ते सारे कांहीं आमच्या लक्षांत आतां नाहींत आहेत त्यांचे विवरण करावयास अनेक अर्थांनीं सांगावयाचें म्हणजे अवकाशही नाहीं हे एवढें सर्व द्यावयाचें कारण इतकेंच कीं, असामान्य, अदृष्टपूर्व, अद्भुत गोष्टी शोधून काढणाऱ्या राम गणेश यांच्या अलौकिक बुद्धीने, स्वैर वृत्तीने वावरणाऱ्या काव्याला गणिती बंधनानें कसें बद्ध करून दाखविलें असतें, किंवा रूक्ष, खडखडीत, रसविहीन गणिताला काव्योद्यानांत आणून सोडून त्याला एक प्रकारचा मनोहारी मोहकपणा कसा प्राप्त करून दिला असता हें थोडक्यांत येथे दाखवावे हें योग्य, असें आम्हांस वाटतें

ज्या बुद्धीनें, गणित व काव्य हे परस्पर विरुद्ध वाटणारे विषय एकत्र आणण्याचा विचार केला होता त्या विलक्षण बुद्धीविषयीं येथे थोडक्यात विचार करणें जरूर आहे राम गणेश गडकरी हे एक विलक्षण बुद्धीचे पुरुष होते, हे कांहीं असंतुष्ट व हट्टी आत्म्यांखेरीज महाराष्ट्रांतील बहुतेक सर्व लोकांना आतां मान्य झालें आहे लोकांना, त्यांच्या अकालीं मृत्यूमुळें त्यांच्या अलौकिक बुद्धीचे चमत्कार पहावयास मिळाले नाहींत, परंतु त्यांच्या सहवासांत असणाऱ्या लोकांना त्या बुद्धीचे अनेक व निरनिराळ्या जातीचे चमत्कार पहावयास मिळत असत राम गणेश यांनीं मॅट्रिक परीक्षेचा अभ्यास रात्रदिवस जिवापाड मेहनत करून अवघ्या तीन महिन्यांत केला तो इतक्या कसोशीनें केला कीं, त्यांचा नंबर बराच वर लागला व त्यांना युनिव्हर्सिटींत एक संस्कृतची स्कॉलरशिपही मिळाली. त्या

परीक्षेच्या वेळीं त्यांनीं जें संस्कृत तयार केलें होतें त्याच्या जोरावरच त्यांना पुढें आपला संस्कृत ग्रंथांचा अभ्यास पुढें चालविता आला तीच गोष्ट गणित-विषयाची. मॅट्रिकपर्यंतचें त्यांचें गणित अगदीं ताजेतवानें होते तेथपर्यंतच्या भागापैकीं त्यांना वाटेल तेव्हां शंका विचारावी. एखाद्या गणिती विद्वानाला शोभेल अशा रीतीनें त्यांनीं त्या शंकेचें निवारण करावें "माझ्या लेखनांत जर कांहीं बांधेसूदपणा आला असेल तर तो माझ्या जॉमेट्रीच्या अभ्यासामुळे आला आहे" असें त्यांनीं म्हणावे

परंतु वर ज्या सांगितल्या त्या झाल्या शिक्षणक्रमांतील व केवळ लौकिक अशा गोष्टी त्यांच्या लेखनांत जे बौद्धिक चमत्कार सांपडतात त्यांचे कारण, एकंदर जगाकडे अथवा नैसर्गिक गोष्टींकडे पाहण्याची जी राम गणेश यांची पद्धत होती (आमच्या मतें असू शकेल) त्या पद्धतींत सापडू शकते अगदीं लहानपणीं जगाच्या रंगभूमीवर अगदीं एकलकोंडेपणानें प्रवेश करण्याचा प्रसंग आजूबाजूच्या लोकांनीं दाखविलेले स्वतःविषयींचे अनेक प्रकारचे विकार, किर्लोस्कर मंडळीच्या धर्मशाळेंत निरनिराळ्या मनोवृत्तींच्या प्रवाशांबरोबर झालेला पांचचार वर्षांचा सहवास यांसारख्या गोष्टींमुळे जगाकडे व निसर्गाकडे, दूर बाजूला राहून स्वतंत्रपणानें पाहण्याची त्यांच्या बुद्धीला संवयच लागून गेली होती असें वाटतें 'जगाच्या रंगानें रंगल्याखेरीज जगांत वावर' असें एक गुर्जर कादंबरीकार गोवर्धनराम त्रिपाठी यांच्या 'सरस्वतीचंद्र' नांवाच्या कादंबरींत वाक्य आहे, तें वाक्य राम गणेश आपल्या तरुण मित्रांना, शिष्याच्या शालीनवृत्तीने त्यांच्या पायांपाशीं रहाणाऱ्या तरुणांना नेहमीं वाचून दाखवीत व त्याप्रमाणें वागण्याचा उपदेश करीत

जगाकडे पहात असतां राम गणेश यांच्या दोन शक्ति अव्याहतपणे कामीं लागत असत त्या शक्तींपैकीं एक बुद्धि आणि दुसरें हृदय मनुष्यमात्राच्या अवलोकनांत नेहमीं एकाच जातीच्या गोष्टी येतात असें नाहीं. वाईट, सुंदर, कुरूप, सामान्य, असामान्य अशांच्या सरभेसळीनेच आपले जग झालें आहे अवलोकनांत जर एखादी असामान्य गोष्ट आली तर ती कोणत्या रीतीने असामान्य याचा आधीं राम गणेश विचार करीत असले पाहिजेत जर ती गोष्ट सौंदर्यानें सजलेली असली तर ती त्यांच्या हृदयाला पटतच असे आणि ती विसौंदर्यानें, विलक्षणत्वानें, एकाददुसऱ्या कमतरतेने उणावून निघालेली असली तर ती कांहीं त्यांच्या बुद्धीच्या तीव्र दृष्टींतून सुटत नसे. हृदयाला पटलेल्या सौंदर्याची किंमत, जातगोत,

उपयोग व उपयोगाची जागा वगैरेंचा निर्णय करावयास त्यांची बुद्धि तयार असे. कमीजास्त प्रमाणांत पाणीदार असलेल्या सौंदर्यमौक्तिकांचा हार गुंफावयाचेंच काम त्यांची बुद्धि करीत असे असें म्हटल्यास कांहीं वावगें होणार नाहीं (निसर्गाच्या उदरीं असलेल्या सौंदर्यमौक्तिकांचे दाणे हृदयानें टिपावेत व बुद्धीनें त्यांना निरनिराळ्या रीतीनें काव्यरूप सुवर्णसूत्रांत गुंफून निरनिराळ्या प्रकारचे अलंकार रसिकांना द्यावेत असा हा काव्यप्रबंधाचा इतिहास असावा असें आमच्या अल्पमतीला वाटतें त्याचप्रमाणें विसौंदर्याचेंही बुद्धीच्या शोधक व तीक्ष्ण नजरेनें निरनिराळ्या विलक्षणपणाचे, अप्रासंगिकपणाचे नमुने सांठवून ठेवावेत व हृदयानें त्यांच्यामधील त्याज्य भाग कोणता व त्यांतील कोणत्या भागामुळें इतर हृदयांतील धागे हालूं लागतील हें दाखवावें. हृदयानें अशा रीतीनें विसौंदर्याच्या प्रांतांतील खडेकांटे निवडून काढल्यावर बुद्धीनें उरलेल्या जमिनीवर मनाजोगती पेरणी करून प्रसंगाप्रसंगानें अनुक्रमाप्रमाणे अप्रासंगिकपणाचे नमुने एकत्र करावे व लोकांना सात्त्विक विनोदाची कायमची मेजवानी द्यावी असा राम गणेश यांच्या सुप्रसिद्ध, सुरेख, सात्त्विक विनोदाचा इतिहास असावा असे आम्हांस वाटते अर्थातच या आमच्या विचाराला वाटणाऱ्या गोष्टी आहेत आम्हाला एक असें पृथक्करण पटतें म्हणून दुसऱ्यांना तें पटेलच असें नाहीं.

राम गणेश म्हणजे भावनांच्या भोवऱ्यांत भिरभिरणारे एक अशक्त डोक्याचे कवि समजावेत किंवा बुद्धीच्या निष्ठुर घावानें हृदयाचे तुकडे करणारे एखादे राजकारणी समजावेत, किंवा जगात राहून लौकिक सुखदुःखांत, नफ्यातोट्याची स्वतःला बाधा न करून घेतांही, जगाच्या अंतिम सौख्याच्या विवेचनेंत गुरफटून गेलेले एखादे तत्त्वज्ञानी समजावे असा एक गुंतागुंतीचा प्रश्न उत्पन्न होण्याचा संभव आहे परंतु या प्रश्नाचे उत्तर हेंच कीं, 'ते कविही होते ते एखाद्या राजकारणी पुरुषाप्रमाणें बुद्धिजीवीही होते आणि अखेरीस स्वत:च्या सुखाची पर्वा न करितां समाजाच्या हितासाठीं तळमळणारे एक संन्यस्त वृत्तीचे तत्त्वज्ञानीही होते. हें कांहीं आम्ही मन मानेल त्याप्रमाणें लिहीत नाहीं, तर आम्हाला जें कांहीं त्यांच्या लेखनांत सांपडलें, किंवा वर्तनांत दिसलें त्यावरूनच लिहीत आहों वर्तनाचा पडताळा लोकांना पटण्याजोगा नाहीं म्हणून ज्यांना विधानाची प्रचीति पहावयाची असेल त्यांनीं त्यांच्या काव्यसंग्रहाचा, विनोदी लेखांचा, नाटकांचा सूक्ष्म व नीट अभ्यास करावा असें आमचें त्यांना नम्र सांगणें आहे.

आतां एकदोन थोड्याफार महत्त्वाच्या गोष्टी सांगितल्या म्हणजे झालें.

जिला आपण 'कविता' म्हणतों त्या कवितेचा राम गणेश यांना अगदीं लहानपणींच नाद लागला असें म्हणावयास हरकत नाहीं शाळेंतील पुस्तकांतील कविताच त्यांना तोंडपाठ असत असें नाहीं, तर मुलीबाळींचीं अगर इतरत्र ऐकिलेलीं अनेक गाणींही त्यांना तोंडपाठ असत परंतु ज्याला आपण 'काव्य' असें म्हणतों, त्याच्या तेजाच्या पहिल्या कोंवळ्या किरणांचा राम गणेश यांच्या हृदयाला केव्हां स्पर्श झाला हे कोणासच सांगतां येणे शक्य नाहीं काव्यानें ओथंबलेले कवितांचे, गाण्यांचे, ओव्यांचे तुकडे त्यांनीं नेहमीं आपल्या मनांत अगर सवगड्यांना म्हणून दाखवावेत, व त्यांत काव्य भरलें आहे असें म्हणावें कोणी काव्य म्हणजे काय ? असें विचारल्यास, त्यांच्या हृदयाला पटलेल्या ओळी म्हणून दाखवून हे काव्य, असें त्या पृच्छा करणाराला त्यांनीं सांगावें. हा त्यांचा लहानपणींचा क्रम असे पुढे तरी, 'काव्याची व्याख्या रोखठोक शब्दांनीं करतां येणें शक्य नाहीं, असेंच आपले मत असल्याचें ते सांगत

एका गृहस्थांनीं एकदा असें सांगितले, राम गणेश यांच्या कविता इतक्या लोकांना प्रिय व्हावयाचें कारण त्यांनीं आपल्या वाचकांच्या हृदयाची ठेवण यथातथ्यपणे जाणिली आहे, व त्या हृदयाला पटण्याजोग्या शब्दांनीं आपलें हृद्गत अथवा आपली शिकवण ते सांगत विशेषत. मराठी भाषेंतील विशेषणांना राम गणेश यांनीं नवीन व विशेष असें विशेषत्व दिले असल्यानें, त्यांच्या काव्याचा निरोप बरोबर जाऊन पोहोंचतो राम गणेश यांच्या काव्याचा सूक्ष्म रीतीने अभ्यास करणाऱ्याला सदर गृहस्थांच्या विधानांत सर्वस्वीं नाहीं, तरी बरेंच तथ्य आहे असें आढळून येईल

'आतां माझ्यापेक्षां कोणी मोठा कवि राहिला नाहीं, असें राम गणेश म्हणत असल्याची खोटी अफवा, कांहीं बेजबाबदार लोकांनीं उठविली आहे. त्या अफवेच्या भुसभुशीत पायावर, त्याहूनही बेजबाबदार व उपटसुंभ टीकाकारांनीं राम गणेश यांना गालिप्रदानाचा आहेर केला आहे. त्या अफवा उठविणारांना व टीकाकारांना आम्ही इतकेंच नम्रपणें सुचवितों कीं, त्यांना राम गणेश यांच्या स्वभावाची इत्थंभूत माहिती नसल्यानें त्यांना त्यांच्या (राम गणेश यांच्या)हृदयाची परीक्षा झाली नाहीं. कै० गडकरी यांच्या सहवासांत वर्षानुवर्षे राहिलेल्यांपैकीं एकलाही अशी त्यांनीं दर्पोक्ति काढल्याचा एकही प्रसंग आठवत नाहीं. इतकेंच नव्हे त

उलटपक्षीं असें सांगतां येईल कीं, राम गणेश यांची शालीनवृत्ति कांहीं प्रसगीं इतक्या मोठ्या प्रमाणात दिसून येई कीं, त्यांच्या आसपासच्या लोकांना हें कांहीं तरीच अति होत आहे असें वाटे 'तुम्ही काय समजलात, **कोल्हटकरांनीं** गडकरी निर्माण केला आहे, तुम्ही माझ्यासमोर माझी स्तुति व कोल्हटकरांची निंदा करू लागलात, म्हणजे तुम्ही तोंडपुजे आहात यापेक्षा माझी दुसरी कांहींच कल्पना होत नाहीं', 'आधुनिक कवींपैकी एकही ठोमऱ्याच्या **निर्झरा**सारखी कविता लिहू शकणार नाहीं' 'आणि Bee कवीच्या **फुलाच्या ओंजळी**वरून नव्या कवीची कविता कशी असावी हें शिकावें' अशासारखीं प्रशंसापूर्ण, सहृदयत्वाची साक्ष पटविणारी, **खऱ्या कवीसबंधींचीं** अनेक वाक्यें, अनेक वेळा, राम गणेश यांच्या तोंडून बाहेर पडलेलीं बऱ्याच लोकांनीं ऐकिलीं आहत त्यांच्या स्वभावांतील जर दोषच काढावयाचा असेल तर असें म्हणावें कीं, राम गणेश यांना नाणे वाजवून घेण्याची सवय होती खोट्या ढब्बूंना वा झब्बूंना ते थारा देत नसत, आणि आम्हाला तर असें वाटतें कीं, या त्याच्या स्वभावदोषामुळेंच—जर दोष असेल तर—कांहीं कविताकारांनीं कांहीं दर्पोक्तीचीं उग्र वाक्यें राम गणेश यांच्या तोंडीं कोंबलीं आहेत तसेंच पाहू जाता, आम्ही खात्रीपूर्वक आमच्या वाचकांना असें सांगू शकतो कीं, 'राम गणेश यांच्याइतके शालीन कवि क्वचितच निपजतात आम्ही कांहीं तरी सागतों असें नाहीं, तर पुराव्यादाखल आम्ही पुण्यप्रभाव नाटकाच्या पहिल्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेकडे अथवा या काव्यसंग्रहांतील निरनिराळ्या कविवरांना उद्देशून लिहिलेल्या चारपांच कवितांकडे बोट दाखवूं शकतो स्वत. राम गणेश यांनी लिहून ठेविलें आहे त्याच्यावर विश्वास ठेवावयाचा कीं गटारगप्पांवर अधिक विसबावयाचें हें ज्यानें त्याने स्वत.साठीं स्वतःच ठरवावें व आपल्या मनोवृत्तीची किंमत करून घ्यावी.

शेवटीं शेवटीं राम गणेश यांच्या लेखनाला मोठाच खड पडला होता 'माझी कविता मला कटाळून सोडून निघून गेली' असे उद्गार त्यांनीं दोन चार वेळा काढिले होते त्यांची कविता त्यांना सोडून गेली नसून, एका पायरीवरून दुसऱ्या पायरीवर जाण्याच्या सक्रमणावस्थेत ते होते असें म्हणावेसे वाटते **महाराष्ट्र-गीत, कृष्णाकांठीं कुंडल,** यांसारख्या खंडकाव्यांवरून महाकाव्याकडे त्यांची काव्यशक्ति त्यांना नेणार असावी, असें समजण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

कारण रघुवंशासारखें एकोणीस सर्गांचें 'शिववंश' नांवाचें एक काव्य आपण लिहिणार आहों असें ते एकदोघांजवळ म्हणाले होते.

कृष्णाकांठीं कुंडल या काव्यासंबधीं वाचकांचा बराच घोंटाळा उडणार आहे सुचतील त्याप्रमाणें ओळी लिहून, नंतर त्या संदर्भाप्रमाणें एकत्र करावयाची राम गणेश यांची मनीषा होती. परंतु त्या ओळी इतस्ततः पसरलेल्या असल्या-मुळें ठिकठिकाणीं वाचकांचा मनोभंग होण्याचा संभव आहे. सदर काव्यांत एका मराठया वीराची व एका मराठा कुमारीची प्रेमकहाणी निवेदन करण्यांत येणार असून, तिचा शेवट मनास चांगलाच चटका बसविण्याजोगा दुःखपर्यवसायी होणार होता, हें लक्ष्यात ठेवून त्या अनुरोधानें वाचकांनीं आपली करमणूक करून घ्यावी. यापरतें आम्ही तरी जास्त काय सांगणार ?

गडकरी अद्वैतवादी होते हें निराळें सांगावयास नकोच; त्यांच्या काव्यांत अनेक प्रसंगीं तें दिसून येईलच त्यांची ईश्वरभक्ति किती उत्कृष्ट स्वरूपाची होती, हेंही पण त्यांच्या भक्तिप्रधान कवितावरून दिसून येईलच. भक्तीच्या खालची पायरी म्हणजे जें प्रेम, त्यासबंधीं आम्ही नवीन असें तें काय सांगणार ! **सात्त्विक प्रेमाचे शाहीर** म्हणूनच महाराष्ट्र त्यांना ओळखीत आहे. आम्हा ला सांगावयाचें आहे तें इतकेंच कीं, प्रेमाच्या कविताच राम गणेश यानीं लिहि-ल्या नाहींत, तर त्यांच्या वर्णनांत, वचनांत, हरएक बाबतींत त्यांच्या प्रेमळपणा-चें स्पष्ट प्रतिबिंब उमटलेलें असे ईश्वरावर कदाचित् नसेल, इतकी त्यांची आपल्या मातुःश्रीच्या चरणीं निष्ठा असे त्यांच्या लेखनगुरूच्या ठायीं—म्हणजे श्री० **श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर** यांच्या ठिकाणीं त्यांची भक्ति किती होती हें त्यांचे वाचक जाणतच आहेत. श्री० **कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर** यांनाही ते फार मानीत असत. राम गणेश यांनीं ज्याला एकदां आपला म्हटला त्याच्या सर्व बाजूच्या हितार्थ ते अहर्निश झटत असावयाचे. त्यांनीं जवळ केलेल्यापैकीं जर एखाद्यानें अल्लडपणानें प्रमाद केला तर तो पोटांत घालून त्याला क्षमा करून त्याची ते प्रेमळपणानें समजूत घालीत असत. इतकें मात्र खरें कीं, त्यांचें ज्याच्यावर प्रेम जास्ती त्याच्या वर्तनावरही त्यांची करडी नजर ज्यास्तच. करड्या नजरेबरोबर त्याचा अभिमानही तितकाच जास्त. आपल्या प्रेमांतील मनुष्याला कोणी फट् म्हणतां कामा नये, असें राम गणेश यांना वाटे.

राम गणेश यांच्यासंबंधानें जितकें लिहावें तितकें थोडेंच होणार आहे,

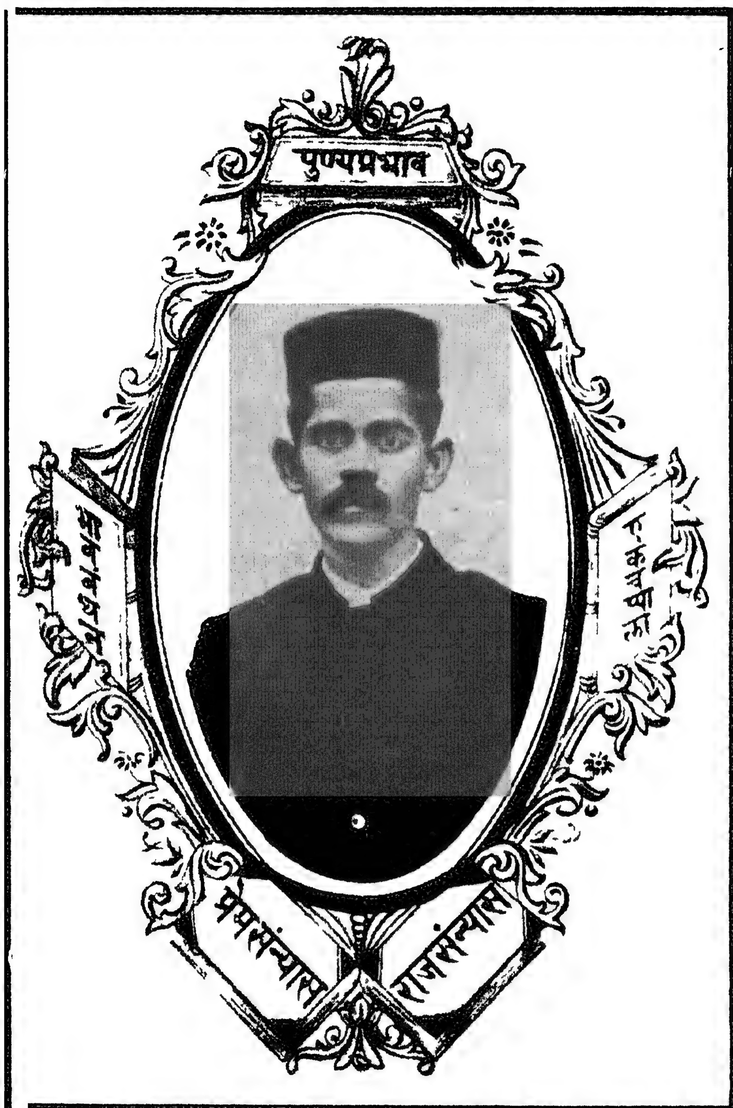
लिहावयास लागावें, तों अनेक गोष्टी आठवतात, परतु स्थल-काल यांचा विचार करता, येथेंच थांबणें आम्हांस रास्त वाटतें आम्हाला शेवटीं इतकेंच सांगावयाचें आहे कीं, सर्वांगानीं विचार केला असता कै० **राम गणेश गडकरी यांच्यासारखा अष्टपैलू हिरा** एका शतकात एकादुसराच सापडत असतो. त्याची किंमत कमीअधिक करण्याचा कोणीं कितीही प्रयत्न केला तरी 'जनस्वरूप जनार्दन' व सर्वसाक्षी 'काळ' हे सत्यासत्याचा न्यायनिवाडा करावयास समर्थ आहेतच.

पुणें, फर्ग्यूसन कॉलेज,
श्रावण शुद्ध ९, शके १८४३

नरहर गणेश कमतनूरकर

अनुक्रमणिका

जन्म १८८५ } कै० राम गणेश गडकरी { अवसान २३ जा. १९१९

अर्पण-पत्रिका

सत्-चित्-हृत-महत्
आनंद-पद्वी-प्रदान-वदान्या ॥ १

प्रीतीची पवित्रता, चिरंतनाची चरित्रता,
सृष्टीची सचित्रता,
विश्वाची विविधता, अनंताची अगाधता,
ईश्वराचें अस्तित्व
या सर्वांच्या
अचल ऐक्याची
प्रत्यक्ष निदर्शना ॥ २

भूतकालांतली भावजीवना, वर्तमानांतली वरतराशा,
भवितव्यांतली भाग्यदेवी ॥ ३

हृदयाची स्फूर्ति, इच्छेची पूर्ति,
मांगल्याची कीर्ति ॥ ४

श्रीहृदयशारदा

ही सर्वस्वानें अर्पिलेली
" वाग्वैजयंती "
सदैव कंठांत धारण करो !

—गोविंदाग्रज

वाचकांस विज्ञापन

[शार्दूलविक्रीडित]

जें जें ज्या समयीं मनांत भरलें स्वच्छंद नानास्थळीं,
तें तें त्या समयी जपून धरितां ही होय गंगाजळीं !
मित्रा ! ही कविता—न गद्य—इजला निर्बंध कैसा बरें ?
सारें हें मनिं आणुनी मग धरीं " वाग्वैजयंती " करें ! १

[वसततिलका]

प्रेमें सख्या, धरिं हिला हृदयीं सदाही,
दे टाकुनी; तुडवि ही अथवा पदांहीं !
मातें दशा समचि या गमतात दोन्ही
माझी मलाच लखलाभ सदा असो ही ! २

तडजोड *

[शार्दूलविक्रीडित]

एका एक कधीं जसें दिसतसे स्वांतीं विकारांतरें,
अन्या तें न दिसे तसेंच; असतें ज्याचें तयातें खरें !
चित्तैक्यास्तव सर्वथा फुकट कां हेका धरावा मग ?
एका शून्य जगीं दिसे तरि दिसे शून्यांत अन्या जग ३

---

* गोविंदाग्रजाशीं ज्याचा विचारभेद होईल त्यांना या तडजोडीनें समाधान वाटावयाला काय हरकत आहे ?

—राम गणेश गडकरी.

कै० राम गणेश गडकरी
यांची

वाग्वैजयंती

ईशस्तवन

[चाल—जयति जय सुरसरित्०]

अतुल तव कृति अति भ्रमवि मति ईश्वरा ! ॥ ध्रु० ॥
वर्षती मेघ जल, शांतविति भूमितल,
सलिल मग त्यजुनि मल, जात सुरमंदिरा.
फिरविसी रविशशी, तेजविसि भूमिसी,
केविं जन सुखविसी, कळत नच पामरा !
करिसि गर्भावना, मग पयोयोजना,
पुढति अर्पिशि जनां, पवन जल शुभकरा !
श्रम जनां दिनभरी, विश्रमा शर्वरी,
रमवि संध्या वरी, रंगवुनि अंबरा.
दिङ्मंडलावरति, नित्य नव विहरती
तारकाततति हरति, नयनमन सुखकरा !
पक्षि लक्षावधी, श्रवणसुख निरवधी,
प्रसरिती स्तवनधी, नादरसनिर्झरा.
वाग्वैजयंतींत, शब्दमणि अगणित
स्वीकरुनि कविरणित, हंसुनि खुलवीं जरा !
'गोविंद, पूर्वपद अग्रज स्मरुनि पद,
उधळि निज हृत्सुखद, शब्दरत्नाकरा !

माझी पहिली कविता

[आमचा एक वृद्ध गुजराती शेजारी, रोज दुपारीं जेवण झाल्यावर आमच्या घरीं येऊन गप्पागोष्टी सांगत बसत असे त्याचें पुढील आर्येत वर्णन केलेलें आहे. माझे वडील बंधु ती० रा० विनायक गणेश गडकरी यांनीं या काव्याला थोडी मदत केली होती. मु० गणदेवी, प्रांत नवसारी, संस्थान गायकवाडी. १८९६ जून किंवा जुलै]

[आर्या]

चष्मा लावुनि डोळ्यां, डोकिस पागोटि तांबडी घाली!
काठी टेंकित टेंकित येउनि बैसे पथारिच्या खालीं ॥ १ ॥

✓ नदीस पूर आलेला पाहून

[मुठा नदीस एकदा फार पूर येऊन श्रीओंकारेश्वराचे मंदिरांत पाणी शिरलें होतें.]

[चाल—नृपममता रामावरती]

विरहोत्सुक सागर झाला।
प्रियसखीस भेटायाला ॥ मज गमे ॥
निजमित्र मेघ पाठविला।
गिरिराज श्वशुर सदनाला ॥ मज गमे ॥
सरिता ही सागरजाया।
त्यासवें निघाली जाया ॥ मज गमे ॥
आकांत। करित अत्यंत। ठेवितो तात।
तिजसि उतरोनी।
भूवरती तटकटिवरुनी ॥ मज गमे ॥ १ ॥
तो प्रसंग जणुं बघवेना।
म्हणुनि रवी झांकी नयनां ॥ मज गमे ॥
घन गाळिति अश्रूधारा।
दुःखें नच वाहे वारा ॥ मज गमे ॥

शिवमंदिरिं भगिनी गिरिजा।
भेटे तिस सागरभाजा॥ मज गमे॥
यापरी। सिंधुमंदिरीं। जात सुंदरी।
पूर्ण जलसरिता
शिवगिरिजादर्शनमुदिता॥ मज गमे॥ २॥

पुणें, १९०१

देवल

[आर्या]

वंदन नाट्य-मिलिंदा गोविंदा, तव पदारविंदांना,
वंदन बलवन्नंदन, तेविं तुझ्या काव्य सुंदरी चरणा १
आधी कवित्व नाहीं, त्यांतहि कांहीं सुचूं न दे घाई,
परि उत्सुकता वदवी मजकरवीं बोल बोबडे पाहीं. २
वाही चार फुलें हीं प्रेमें हा बाल त्या तुम्हांलागीं,
ज्या तुम्हां उभयार्थी बलवद्गुरु सार्थ तेविं वश्या गी. ३
आहे धाष्टर्य बहुत हें कवि कुल-गुरु-राज मजहि हें ठावें,
परि गुरु-जन-दर्शन-सुख रिक्त-करें म्यां वदा, कसें घ्यावें? ४
ती धन्या तव कविता रवि तापवितां उठी जशी अगी,
खिन्न मना दंग करी गुंगवुनी स्वैर आपुल्या रंगीं. ५
हरि ताप 'शाप-सभ्रम' सभ्रम निपजवि कवित्व रसिक-मनीं
येथुनि उचलुनि बसवुनि मनो-विमानीं तयास ने गगनी. ६
बोलूं काय अधिक मी? जरि असती कवि जगीं अमित साच,
तरि "देवल ते देवल" वदती ते मान्य कां न मजलाच? ७
निर्मूनि 'शारदा' परि कां तुमची शारदा उगी बसली?
कसली भीति धरी ती शक्ति जिची दांडगी असे असली? ८
जिज्ञासा अधिका ही—क्षमा करावी परी महाभाग,
अथवा क्षमा कशाला? महज्जनांतें कधीं न ये राग ९
या रसिकांतें कांहीं अजुनी; द्या मग सुखेन आराम!
विनवित सविनय कविवर, नमन करुनियां पुन्हां पदा 'राम' १०

मोगऱ्याचा हार

[चाल—नृपममता रामावरती०]

मुलगाः—हा हार शुभ्र किति आई ।
किति कोमल सुंदर पाही ॥ क्षणभरी ॥
किति वास मधुर या येई ।
मम चित्त ओढुनी घेई ॥ बघ तरी ॥
काशीं फुलें डंवरलीं असतीं ।
किति अलंकार त्यांपुढती ॥ बहुपरी ॥
भूवरी । जन्म घे तरी । वास जनशिरीं ।
कसा हा मिळवी ।
जनमनें कशानें वळवी ॥ वद तरी ॥ १ ॥

आईः—मधुवासें प्रिय हा सकलां ।
स्वगुणांनीं तूं हो बाळा ॥ त्यापरी ॥
हा धवलत्वें सुंदरसा ।
चारित्र्यें शोभे तैसा ॥ तूं तरी ॥
हा दिपवि जसा नगभारा ।
तेजें तूं लोपवि धीरां ॥ त्यापरी ॥
यापरी । वागशिल जरी । सकल जन तरी ।
तुजशि मम तनया ।
शिरिं धरतिल हारासम या । कधिं तरी ॥ २ ॥

पुणें, १९०३

सत्सुमदाम

[आर्या]

ज्याच्या बोध-सुधेनें पावन झालें मदीय हीन मन
श्रीज्ञानेश्वर-चरणीं प्रेमानें मी करीतसें नमन १

नमिला शिवरायगुरू परळीचा रामदास भक्तमणी
यत्पदकमलाधारें कालभयातें कधीं न विश्व गणी २

श्रीवर-कृपा जयावर श्रीवर ज्याचें न चित्त किमपीही
श्रीवरद-साधुवर्णीं श्रीवरदा प्रणति एकनाथा ही ३

शशि भगणीं, मन करणीं, साधुजनीं तेवि हे तुकाराम
तद्वचनपथक्रमणा त्यजुनि धरिल अन्य हेतु का 'राम' ४

जरि यवन, कवनकरणी स्मरणीं आणूं नको कबीर कसा
भक्तिवधू धरि करिं ज्या भगवज्जनकंकणांत हीरकसा ५

ज्या हीन हीन म्हणती प्रणति करिति सुमति ज्यास तो चोखा
वंदावा न कसा त्यां ? इंद्रिय हो तद्गुणाम्ररस चोखा ६

ज्यास्तव अंत्यजरूपा धरि हरि तो वंदिलाचि दामाजी
कां थोरवी न यावी त्यातें त्यां कृपण देत दामा जी ७

यत्किंकर शंकरसख नमिला जगदेकविप्रवर नरसी
तद्भक्ति दशमरस सुख देई जं दे कविप्रवर न रसीं ८

नमिला भक्तिरसाचें धाम श्रीनामदेव जरि शिंपी
लोकीं काम्य न कां ती मोति जिच्या उदरिं कठिण वरि शिंपी ९

मान्य कसा न मला हो गोरा जरि होय हीन कुंभार
भार जयाचा प्रभुवर वंद्य मला रोहिदास चांभार १०

सत्कुसुमदामीं दासी म्हणुनि न गुंफावि कां जनाबाई
अक्षरमालेंतुनि कशि वोकडि तरि टाकवे जना बा 'ई' ११

दासी श्रीतुखदासी आम्हासी मायसी मिरादेवी
सकरण तनु तच्चरणीं त्यजुनि नृतामान कां न कवि ठेवी १२

वंदन नंद-सुनंदनकुंद-सुकालिकालि तुळसिदासाला
मज्जन्मग्रामस्था साधुवरा नमन टेलदासाला १३

वंदिं विवेकानंदा जरि अर्वाचीन मान्य साधु सदा
कुमतप्रस्तर दुरवुनि वाहविलें जगतिं आर्यधर्मनदा १४

हीं षोडश कुसुमें निजवासें निशिदिनिं करोत शुद्ध मला
वंदुनि अर्पीं "सत्कुसुमदाम" विनत "राम" ईशपदकमला १५

घरांत बसलेल्या काजव्यास

[चाल—भक्ति ग वेणी०]

उडुनि जा स्वैर। काजव्या, चमक बाहेर. ॥ ध्रु० ॥
वासरमणि अस्तासी गेला,
कृष्ण करी तम सर्व जगाला,
अजुनि चंद्रमा वरति न आला
असे ही वेळ। जा, जा, जा, तोंवरि खेळ! ॥ १ ॥
दिवस तुझे हे फार मजेचे,
तेज तुला हें नित्य कशाचें?
आठवलें तुज बसणें कैचें!
अगदिंच गैर। काजव्या, चमक बाहिर ॥ २ ॥
दाट तरूंची ती बघ राई,
चमकत चमकत तिकडे जाई
प्रेम जसें नव-रमणी-हृदयीं
वीज मेघांत। जा, तैसा चमके तींत. ॥ ३ ॥
वदसि काय "चिरसौख्य न माझें,
तेज खरें नच तें अस्थिर जें,
मिरवाया मी म्हणुनी लाजें,"
वेडा, बारे। हें वेड तुझ्या मनिं सारे. ॥ ४ ॥
वेद, पुराणें नच पढलासी,
न्याय, तर्कही नच शिकलासी,
म्हणुनिच ऐसा मूर्ख रहासी,
मानवी कावा। वेड्या, तुज नाहीं ठावा! ॥ ५ ॥
असेल त्याचा गर्व धरावा,
अल्प-अधिक हा भेद नसावा,
स्थिरास्थिराचा विचार जावा,
सोडुनी जाती। धन, पुन्हां धरावी लघुता. ॥ ६ ॥

" ज्ञानवंत जगिं मनुजप्राणी,
क्षुद्र इतर " हें कोण न जाणी ?
म्हणुनी अमुच्या नियमा मानीं.
जगाची रीती। जा, ठेविं आपुल्या चित्तीं ॥ ७ ॥

काळ

[वसततिलका]

कोठें असे सकलपंडितमुख्य भोज
कोठें शिकंदर जगद्विजयी सुराज
कोठें स्वधर्मपरिपालक श्रीशिवाजी
कोठे तदीय यशवर्धक वीर बाजी १
ते राजकारणपटूत्तम धीट नाना
कोठें न का दिसति ओढित कोण त्यांना
लोकैकवीर रणधीर मुरारबाजी
कोठें लपोनि बसले कळतें न आजी २
कोठें असे मयसभा स्पृहणीय शोभा
निस्तेज का मज कथीं पृथुची यशोभा
धारा कुठें सकळ लोकललामभूता
तें हस्तिनापुर कुठे हरि ज्यास त्राता ३
गेले कुठे तुकवि जे प्रिय शारदेसी
नेलें कुणीं अखिल भारतसंपदेसी
गेलें कुठें बहुल वैभव पेशव्यांचें
व्यापारकौशल कुठें लपलें चिनाचें ? ४
कां मृण्मया बनलि रोमकराजधानी
कां ग्रीकराष्ट्रमहतीहि न येत कानीं
केलें कुणीं परमदीन दमास्कतातें
नेलें कुणीं मिसरच्या सुयशोधनातें ५

वाजी-गजादि नवरत्नसुजातकोष
प्राचीन वैभव नितांत तसें अशेष
स्तंभादि वीरजयसूचक वस्तुजात
केलें कुणीं सकल हें स्मृतिमात्र ज्ञात ६
स्थित्यंतरा करित कोण असा विदेही
कीं नामरूपगुणवर्णन त्यास नाहीं
छे; सर्व हें वितथ, नाम तयास आहे
तो काळ जो करितसे स्थितिभेद बा हे ! ७

पुणें, १९०३

कोणी कोणासतरी

[आपल्या रूपाचाच अभिमान करणाऱ्या एका आचरटास उद्देशून.]

[चाल—श्रीहरिच्या वेणुनादें०]

तुज बघुनी वाटतें कीं भ्रम पावे विधिमति ॥
पुरुषातें अर्पि कैसा मधुरा ही स्वाकृति ॥
कोमलता, वर्णशोभा तनु तनुला ही अति ॥
जरि असतीं स्त्रीप्रती हीं सार्थकता पावतीं ॥ १ ॥

पुणें, १९०५

✓ सुखदुःख

" सुखदुःखाच्या द्वैतामधुनी दुःख सदा वगळावें,
सुख सेवावें," हीच वासना सामान्यांची धांवे १
एक पायरी चढतां वरती मानवता मग बोले,
" सुखदुःखाची समता आहे, एकानें नच जग चाले." २
सदा भरारी गगनीं ज्यांची ऐसे कविवरही वदती,
" संसाराच्या गाड्याचीं हीं दोन्ही चाकें जणुं असती !" ३

परि सुखदुःखां पुढें टाकुनी, वदती " घे जें रुचे तुला,"
अमुक सुखाला उचली मानव दुःखा त्याची न ये तुला. ४
यापरि जगतीं सुखदुःखांचें खरें मर्म ना कळे कुणा,
रुचे मला तर दुःख सुखाहुनि, वेडा वाटे तरी म्हणा ! ५
सुख निजभोगीं नरा गुंगवी विसर पाडितें इतरांचा,
दुःख बिलगतें थेट जिवाला, ध्वज फडकवितें समतेचा ६
सुख उद्दाम करी आत्म्याला ओळख ज्याची त्या नसते,
कोण कुणाला पुसतें जगीं या दुःख जरि मुळीं ना वसतें ! ७
गर्भवासगत अंधपणानें दिशाभूल होवोनी,
परक्या ठायीं आत्मा आला स्वस्थानातें त्यजुनी. ८
परमात्म्यापर्यंत तयाला पुन्हा असे जें जाणें,
नांव तयाला दिलें गोडसें कीं, " जीवाचें जगणें." ९
परि " जगणें " ही मुदत ठरविली मूळपदा जायाची,
सदा चालता आत्मा तरिही मजल न संपायाची. १०
इष्ट पदा ने दुःखभोग हा प्रवास आहे आत्म्याचा
विश्रांतीचा मुकाम अगतिक काळ जात जो सौख्याचा ११
दुःख असे कर्तव्य तयाची जाणिव पटते जीवाला,
इंद्रियांस वरच्यावर शिवुनी सौख्य जातसे विलयाला. १२
मजल मारणें इष्ट जयाला ठरलेल्या मुदतीमाजी,
प्रवास दुःखांचा भोगाया त्यानें व्हावें राजी. १३

एका तरुणीस आपल्या बालकाचें चुंबन घेतांना पाहून

[उपजाति]

धवाननालोकन-चुंबनातें ।
लज्जा न आज्ञा जनिं देत तीतें, ॥
ही बालरूपा प्रतिमा तयाची ।
करोनि इच्छा पुरवी मनाची ॥ १ ॥

काय करावें ?

[आचरटपणापलीकडे या ओव्याची फारशी किंमत नाहीं.]

उन्हाळ्यासाठीं पाणी न ठेवून। नदी वेगें जातां पळून।
भक्कम दगडाचें धरण बांधून। तिला अडवितां येतसे ॥ १ ॥

अगदीं आपला नेम धरून। तोफ सुटतां धडधडून।
हलुच बाजूला सरून। मारा चुकवितां येतसे ॥ २ ॥

अंतराळीं कडकडून। वीज घरांवरि पडतां तुटून।
उंच खांबांत बांधून। पाताळीं सोडितां येतसे ॥ ३ ॥

सावकारांनीं वेर धरून। जमी आणितां दावा करून।
मागील बाकी देऊन। तिला उठवितां येतसे ॥ ४ ॥

अगदीं नीट रोंख धरून। म्हैस मार्गीं येतां धांवून।
एकदम छत्री उघडून। तिला पळवितां येतसे ॥ ५ ॥

जुन्यानव्याची चोरी करून। भिकार कवि येतां कविता घेऊन।
कशी तरी एकदां वाचून। त्रास चुकवितां येतसे ॥ ६ ॥

सर्वांस उपाय येत दिसून। परि एका गोष्टीस आहे न्यून।
तोंडाळ बायको कडकडून-। येतां, काय करावें ? ॥ ७ ॥

सांग, कसे बसलों ?*

[आचरटपणाचाच आणखी एक मासला]

[अंजनीगीत]

भेट जाहली पहिल्या दिवशीं,
परिचित नव्हतों कुणी कुणाशीं,
लाजुनि तेव्हां परस्परांशीं,
दूर—दूर—बसलों ॥ १ ॥

---

* ही कविता भाषांतर आहे.

दिवस यापरी जातां चार,
लज्जा उरली नाहीं फार,
त्रास न होतां मग अनिवार-
जवळ जरा—आलों ॥ २ ॥
यापरि गेले महिने कांहीं,
परिचयास मग पार न राही,
लज्जा नुरतां तिळभर पाही—
सांग कसे बसलों ? ॥ ३ ॥

कवीचा वधूवरांस अहेर

[शार्दूलविक्रीडित]

श्रीमन्मंगल मंगलप्रद असे जेथें उभा सर्वदा,
मोदें तेविं सदा सदाश्रितपदा श्रीशारदा सर्व दा,
पद्माही करि सद्म ज्यास अपुलें त्या मंडपीं मंगल-
जोडी मंगलकार्य मंगलतरा चिन्मंगला मंगल ! १
गंगोघा यमुना, सुकीर्ति विजया, चंद्रास तारा वरा,
अर्थातें प्रतिभा, कवीस कविता, स्वर्गा धरा सुंदरा,
आत्मारामपदासि मुक्ति मिळतां जो हर्ष वाटे जना,
देवो तेविं अपूर्व योग तुमचा तो सर्वथा सन्मना ! २
श्रद्धा साधुजनीं, नता गुरुजनीं, नम्रत्व विद्वज्जनीं,
सेवा सेव्यजनीं, दया निजजनीं, स्नेहार्द्रता सज्जनीं,
माया दीनजनीं, क्षमा परजनीं, सुप्रेम साऱ्या जनीं,
ऐशा निर्मळ सद्गुणांप्रति सदा आधार या स्वा मनीं ३
मातातात जगांत वागति, न तें होई तुम्हांतें पुरें,
तन्मार्गे क्रमिला यथाविधि, तरी कर्तव्य थोडें उरे.
त्यांनीं वाढविलें तुम्हांस; ऋण हें तुम्हांवरी राहि, जें-
बाळें वाढवुनी तुम्हांसम गुणी, तें फेडिलें पाहिजे. ४

आलें चालत जें क्रमागत कुळीं त्या सद्यशोवैभवा
रक्षा दक्षपणें; सुलक्षणगणें लक्षैकधा वाढवा.
ठेवा सुस्थिर वैभवा; परि करा त्या सद्यशा चंचल
यावच्चन्द्रदिवाकरों पसरुनी आसेतुहैमाचल ! ५

जैशा मस्तकिं या सुरक्तधवला मंत्राक्षता अक्षता
तैशी सस्कृतिसंघवृष्टिकरणीं ठेवा सदा दक्षता
जैसा गर्जत वाद्यनाद सुयशा तैसें जगा गाजवा
प्रेमें सुस्थिरशा चिरंतनयशा ऐशा ध्रुवा लाजवा ! ६

मालादान न हें; परस्पर परी सर्वस्व संतर्पण !
केलें गुंफुनि सद्गुणांहिं सुमनें हें नित्य आत्मार्पण !
गंगायामुन ओघ भिन्न असतां एकत्र होती यथा
झाली त्यापरि एकरूप इथुनी, आता न व्हा अन्यथा ! ७

जें जें सुंदर जें सुखप्रद तसें जें जें महन्मंगल
जें जें वांछित जें अभंग जगिं तें देवो तुम्हां मंगल !
आशीर्वाद सहर्ष वर्षित असा ज्या मान्य आहे रसा
"गोविंदाग्रज" शब्दहार करि हा सामान्य आहेरसा ! ८

✓ "वेषभूषा"कारास सादरार्पित पद्यभूषा

रचिसी काव्यभूषा। अथवा कुसुमचापपाशा ? ॥ ध्रु०॥
मंजुल शब्दें गूढार्थातें कविराया ! जें झांकी,
चित्रकाव्य तव पाहुनि ऐसें प्रश्न मला पडला कीं—
रचिसि "वेषभूषा"। अथवा कुसुमचापपाशा ! ॥ १ ॥

मंजुळ गुंजारवें रंजवी कुंज कुंजगत भृंग,
घालिसि कुंजमुखावरि रुंजी मृदुपदिं होउनि दंग,
रचिसि नादभूषा। अथवा कुसुमचापपाशा ? ॥ २ ॥

शब्द तुझे व्यक्तार्थाखालीं दडविति मूकार्थातें,
गूढभाव लक्षितां लक्ष्य मम भलत्या वेडा वरितें.
रचिसि शब्दभूषा। अथवा कुसुमचापपाशा? ॥ ३ ॥
सुवेषभूषा लेख्यमिषानें योषिदंतरंगा—
शब्दचित्रिं अव्यक्त रेखुनी हलविसि चित्ततरंगा!
रचिसि चित्रभूषा। अथवा कुसुमचापपाशा? ॥ ४ ॥
व्यक्त कल्पनांसह मम चित्ता प्रतिभा तव नेई,
अव्यक्ताच्या पटाआड त्या टाकुनि मागें येई.
रचिसि काव्यभूषा। अथवा कुसुमचापपाशा? ॥ ५ ॥
पद्यावलींतिल पदपुष्पांच्या अर्थामोदानें
प्रीतिदेवता हृदयिं जागविसि उद्दीपनमोदानें
रचिसि अर्थभूषा। अथवा कुसुमचापपाशा? ॥ ६ ॥
अर्थ खरा हा की प्रतिबिंबा बिंब दावि तुजशीं,
निजार्थाच मन माझें तैसें पाहत काव्यादर्शीं
रचिसि गूढभूषा। अथवा कुसुमचापपाशा? ॥ ७ ॥
सुंदर रमणी-वर्णनपर हें पद्य न मज भासे,
मजसम वेडा भ्रमीं पडाया मद्याचि वाहे खासे!
रचिसि पद्यभूषा। अथवा कुसुमचापपाशा? ॥ ८ ॥

घुबडास—

[" या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुने. ॥ "
या प्रवचनाची आठवण घुबडाचा शब्द ऐकून होऊ नये असें त्या बिचाऱ्यानें कोणतें पाप केलें आहे बरें? आमच्या दृष्टीचा रंग त्यावर कां लावायचा?]

घुबडा, बोल रे घू घू। नकोत चिमण्याराघू! ॥ ध्रु०॥
मातींत मिसळुनि झाली माती
धडपड असल्या फोलासाठीं
चिवचिव नुसत्या पोटासाठीं
ओंवाळुनि टाकिलें जगीं तें मी तूं कधिंहि न मागूं ॥ १ ॥

आज आपला बोलति नाद
उद्यांच भलत्याचा पडसाद !
पोपटपंची पोकळवाद !
जळत्या खाईसाठिं म्हणाया मी तूं कधिंहि न लागूं ॥ २ ॥
शंख कुणाचा पोटापाठीं !
गात कुणी तर तिसऱ्यासाठीं !
छाया जीवाची उफराटी.
"जो तो ज्यास्त्यासाठी!" चल, हें मी तूं यांना सांगूं ॥ ३ ॥
पोपट गातो मंगल नाम,
जळुं दे, कुठला तयांत राम ?
उष्ट्या गुळणीचा तो "राम"!
आपण अपुला राम रमवितां मी तूं कधिंहि न भागूं! ॥ ४ ॥
सताड उघड्या रविकिरणाच्या
प्रकाशांतला जो तो नाच्या,
नाचत तालावर इतरांच्या,
ताज्या घोड्यावर गोमाशा खुशाल दे या गुंगूं! ॥ ५ ॥
पोपट चिमण्या या जाऊ दे,
खुशाल रडगाणें गाऊं दे,
गोष्पदिं मुंगीला न्हाऊं दे,
मार्ग आमुचा सडेतोड हा; जगास देरे सांगूं! ॥ ६ ॥
धनी जगाचा कुठला आला–
तुम्हां अम्हांला शिकवायाला ?
निघेल तोची सूर आपुला!
माझें मजला, तुझेंहि तुजला, "मी–तूंपण" ना त्यागूं ॥ ७ ॥
मनांत माझ्या जी हुरहूर
जनांत काढिन तीचा सूर,
साथ मला कर; जरि तूं दूर–
बेसूरानें भेसूरानें, झोंप जगाची भंगूं! ॥ ८ ॥

तुमची अमुची न्यारी रीत,
एकान्ताचे माळाईत,
काळोखावर लिहिलें गीत,
उचल जागत्या अशा जगाला चल, वाचाया सांगूं ! ॥ ९ ॥
ऐकुनि असल्या पिशाचगाना
कित्येक मोडुनि पडतिल माना,
कितेक हलतिल ऐकुनि ताना,
तुला मला परि काय होय तें ? रंगाखातर रंगूं ॥ १० ॥
गगनाच्या उदरांत भरारा
काळोखावर घुमतो वारा
घों घों घों घों ओघचि सारा,
दक्षिण-उत्तर कापुनि अंतर नभास लागे लधूं ॥ ११ ॥
वेताळाची येतां स्वारी,
भूत वाजवी काय तुतारी,
भालदार कीं त्या ललकारी,
मरत्या रात्रीचा हा श्वासचि लागे काय तरगूं ? ॥ १२ ॥
वरती नभ हें, अरती भूतळ,
सटवीच्या जात्याचे हे तळ,
पीठ तयाचें गळतें भळभळ,
त्या जात्याची घरघर वारा, त्यावर गाया लागूं ॥ १३ ॥
अफाट वारा सुटला असला
काय कुणाला भिववायाला ?
तसा घोगरा घसा आपला,
नच रिझवाया, नच खिजवाया, रंगाखातर रंगूं ॥ १४ ॥
मेघ मारुनी वरुनी गारा
काय कुणावर करिती मारा !
त्यांतुनीच परि निघती धारा,
"गोडकडू" चें गाणें असलें चल ये जगता सांगूं ॥ १५ ॥

गुरफटलें जग सारें मोहुनि,
कालतरंगावर परि वाहुनि
बघ मी आलों त्यांतुनि पोहुनि,
फिरता फकीर तूं; तव चरणीं जरा मला दे लागूं ॥ १६ ॥
संन्यासी तूं जन्माचा रे,
इतरांची तर कथाच विसरे!
होतीं का परि मातापितरें?
पूर्वाश्रमिंच्या संसाराचा थांग न देसी लागूं! ॥ १७ ॥
प्रीति असे का ठाउक तुजला?
जीव कधीं का दुःखें सुजला?
प्रकाश नयनीं कधिं का दिसला?
तुझ्यावांचुनी तुझ्या जगांत न देसी कोणा वागूं ॥ १८ ॥
व्याप कधीं जन्मामरणाचे
भोगिलेस का स्मरतें साचें?
कीं संस्कारहि हे पूर्वींचे?
येतांजातां किंवा प्राणा देह लागतो बिलगूं? ॥ १९ ॥
एकान्ताला कां पतकरशी?
समाधींत या कधिंचा रमशी?
कुठें असा संन्यासहि शिकशी?
"घू घू" वांचुनि दुसरें कांहीं तुझें न देशी उमगूं? ॥ २० ॥
शिष्य तुझा मी झालों म्हणुनी,
निःसंगाची संगत धरुनी,
काळोखाची राख फांसुनी,
सांग तुझा गुरुमंत्र मला तो करीं एकदां घू घू ॥ २१ ॥
ऐकुनि वाटे तव हें गाणें
निजल्या निश्वासांचें घोरणें,
श्वाप्याचें वेछूट बरळणें,
किंवा काळोखाचें रडणें लागत काय तरंगूं? ॥ २२ ॥

काळे डोंगर जिकडे तिकडे,
कडेकपारी त्यांचे जबडे,
काळोखामधिं असतां उघडे—
तुझा शब्द जणुं निघतो त्यांतुनि 'आ' करितांना घू घू. ॥ २३ ॥
नादब्रह्माचें हें प्रेत,
कीं जीवाचा नाच हवेंत,
मृत ओंकाराचा ध्वनि येत,
तांडवकाळीं की शंभूचा डमरू करि हा घू घू ? ॥ २४ ॥
भटक्या जीवा आला थकवा,
पाहुनि भुलावणीचा चकवा,
काळोखांतुनि घाली पकवा,
उलुनि काळिज ब्रह्मांडाचें लागे काय दुभगूं ? ॥ २५ ॥
विश्वात्म्यानें शंख स्फुरिला,
विश्वहृदयिं तो घुमूं लागला,
हृदयामाजी या दुमदुमला,
फोडुनि हृदया गगनपथावर काय लागला वेंघूं ? ॥ २६ ॥
कीं वाऱ्याचे घुटके घेत,
रात्र करी प्रळयाचा बेत,
काळ तिला हुंकारा देत,
भीषण रव तो तव शब्दांवर लागत काय तरंगूं ? ॥ २७ ॥
बहिरासाहिरा होतो जीव,
घुमघुमण्याची नच जाणीव,
कळ्यावाचुनचे ऐकींव,
थरथरतो अंगांत जगाच्या एकांतांतिल घू घू ! ॥ २८ ॥
चोर मनाचे मनीं चरकती,
हलल्याविण मार्गेंहि सरकती,
खुळीं दिलें भ्रमभरें थरकतीं,
घुमू घुमू घुमू घुमू एकसारखा घुमतो आतां घू घू. ॥ २९ ॥

असें असे जरि गाणें बेसुर,
ऐकाया तरि आत्मा आतुर,
कीं न कळे तें लावी हुरहुर,
त्यांत कांहिं तरि असे थेट जें जिवास लागे बिलगूं. ॥ ३० ॥
असल्या गाना तूं गातांना,
काळोखावर ठरतिल ताना,
रेषारूपें दिसतिल नयनां,
तुझी तीव्रता ऐकुनि माझ्या हृदया दे या जागूं. ॥ ३१ ॥
मीहि मिळविन माझा सूर,
लाडेंलाडें जें कमसूर,
करुनी टाकूं त्याचा चूर,
गुळाचेच "गणपती" जगीं जे त्या वेशीवर टांगूं.॥ ३२ ॥
खरें न कोणा कधींच दिसतें,
म्हणुनिच दिसतें तें तें पटतें,
चुकल्या चित्ता खरें वाटतें,
वस्तुवस्तुवर परि तेजाचा छाप लागतो रंगूं ॥ ३३ ॥
मूळरूप परि अंधारांत,
न फिरे त्यावर भलता हात,
तें तूं बससी सदा पहात,
तमोभेदिनी दृष्टि तुझी ती दे मम नयनिं तरंगूं. ॥ ३४ ॥
दृष्टिस इतर न दिसतो कांही,
सैरावैरा हिंडत नाहीं,
जो तो ज्याचा त्याला पाही,
आत्मनिरीक्षण काळोखांतिल काम दृष्टीला सांगूं. ॥ ३५ ॥
अहंपणाच्या गाऊं गाना,
मुक्या मनाच्या उघड्या ताना,
स्वानुभवानें हलवूं माना,
ठरावकाला लाथ मारुनी नभासही उल्लंघूं. ॥ ३६ ॥

तुझी आपुली संगत छान,
एकान्ताचें गाऊं गान,
बाणा ज्याचा त्या अभिमान,
वेळ आपुली भरास आली चल ये गाया लागूं. ॥ ३७ ॥
रात्र रंगली काळोखानें,
मेलीं संगीताचीं गानें,
विलया गेलीं उसनीं भानें,
कोणी निजलें, कोणी मेले, आतां मी तूं जागूं. ॥ ३८ ॥
वरती नभ हें खाया पाही,
खालीं काळ्याकभिन्न राई,
काळोखाच्या भकास खाई,
सळसळुनी काळोख उकळतो; पवनहि लागे झिंगूं ॥ ३९ ॥
तेजाची गंगाच आटली,
काळोखाची प्रभा दाटली,
भयानकाची सभा थाटली,
चिरंतनाचें प्रेतचि नाचे, लागे विश्व दुभगूं. ॥ ४० ॥
दिवे चमकती आकाशांतिल,
नसत्या चिरंतना ते गातिल,
अपुल्या काळोखाला खातिल,
जळत्या आशेच्या या ज्योती काळोखानें डागूं. ॥ ४१ ॥
मरुं दे त्यांचे फसवें तेज,
खोटया मोत्यावरचें वेज,
कृष्णनभाची अखेर शेज—
करुनि घोंगडी देउनि त्यांच्या अखंड वाती भंगूं. ॥ ४२ ॥
पिळुनी पाणी काळोखांतिल,
दिवे मालवूं आकाशांतिल,
आले जेथुनि तेथें जातिल,
काळोखाची धूळ गिळुनि मग काळे काळे रंगूं. ॥ ४३ ॥

शरीर काळें, जीवहि काळे,
बटबटीतसे काळे डोळे,
तारांच्या काजळिचे गोळे,
काळभैरवचि मी, तूं माझा गोजिरवाणा राघू ॥ ४४ ॥
घोर शब्द तूं करिं या काळीं,
—एकांताची जणुं किंकाळी,
शांतिब्रह्माची की उकळी,
स्वानुभवाचा तुझेपणाचा, दे रव मंत्रतीं पांगूं. ॥ ४५ ॥
मध्यरात्रिच्या या अवकाळीं,
गात बसूं चल गाणी काळी,
काळीं फिरणें नेत्र उगाळी;
सजीवतेच्या काळ्या काळ्या प्रेताला आलिगूं. ॥ ४६ ॥
ठराविकानें जग जें भरलें,
ठराविकाचि तें आतां निजलें,
ठराविकचि रीतीनें मेलें,
स्मशानांतला जलसा अपुला, चला गावया लागूं. ॥ ४७ ॥
त्याच्या प्रेताच्या तोंडावर,
काळोखाची टाकूं चादर,
"राम" तयानें म्हटला ये तर–
रामप्रहरच्या अशा भुपाळ्या आपण गाउनि रंगूं ॥ ४८ ॥
भूपाळ्यांचा बिभासराग,
भयानकाला लाविल आग,
ढवळुनि तमास जागोजाग,
काळोखाच्या लाटांवरतीं लाविल तेज तरंगूं. ॥ ४९ ॥
आकाराविण जीव डोलती,
बोलावांचुनि भाव बोलती,
गाणीं त्यांचीं दूर खोल तीं,
अर्थ खोल ते करूं बोलते, चल ये, त्यांतच गुंगूं. ॥ ५० ॥

काळोखाचे पीळ मोकळे,
गतकाळाचें गाणें सगळें,
घुमुनि सारखें त्यांत गोंधळे,
अर्थ तयाचा चळ ये, आपण सर्वांआधीं उमगूं. ॥ ५१ ॥
फुलें कालची काळवंडली,
नक्षत्रेंही नभीं झिरपली,
निःश्रेयाची बिजें करपलीं,
जित्या सुराचा जरा जिव्हाळा दे रे त्यांना लागूं. ॥ ५२ ॥
ऐकुनि तव हें शांतरसाचें,
काळें गाणें करुणरसाचें,
उफळतील कण काळोखाचे,
प्रकाशबीजें गूढ लागतिल फुलुनी स्वैर तरगूं. ॥ ५३ ॥
स्वैर नाचती प्रकाशांतली
विश्वें सारी बघ हीं सुकलीं,
उदास छाया त्यावर भरली,
सूर खडा धर, वेळ तुझी ही गूढ आपुल सांगूं ॥ ५४ ॥
फुंक आपुलें भयाण शिंग,
काळोखाचें फोडुनि भिंग,
अज्ञेयाचें उकली बिंग,
पृथ्वीचें नारिंग फुंकरावर उडवाया लागू ॥ ५४ ॥
नारिंगाच्या अशा शिदोऱ्या,
काळोखाच्या वळुं या दोऱ्या,
भुरक्यागहिऱ्या गोऱ्यामोऱ्या,
करितिल त्यांच्या आधारावर नाच उद्यांचे राघू ! ॥ ५६ ॥
जरी आपुलें गाणें काळे,
निघेल त्यांतुनि विश्व उजाळे,
चिरंमृतांना उठविल काळें,
मरत्या ब्रह्मालाहि आजच्या होइल मात्रा लागूं. ॥ ५७ ॥

झाडांच्या पानांची सळसळ,
मृतप्राय आत्म्यांची तळमळ,
विश्वाच्या हृदयांतिल खळबळ,
दूर कराया–दूर हराया चल ये, गाया लागूं ॥ ५८ ॥
काळोखांतुनि जग जें दिसतें,
परब्रह्म जें त्यावर बसतें,
काळें गाणें ऐकुनि हंसतें,
निजत्यासाठीं साक्ष तयाची घुराघुरावर मागूं. ॥ ५९ ॥
शांनरसाचा, एकान्ताचा,
स्वानुभवाचा, वैराग्याचा,
काळोखांतिल अज्ञेयाचा,
गीतझरा सोडुनी तयावर देऊं जगा तरंगूं ॥ ६० ॥
शांत शांत मग जिकडे तिकडे,
ब्रह्मजलाचे सडे चहुंकडे,
जें तें होइल तेव्हां उघडें,
परात्पराचें गीत रोकडें गातिल चिमण्या रागू. ॥ ६१ ॥
घुबडा, आतां वेळ न उरला,
जीव कधींचा गाया झुरला,
भाव तयाचा मनींच मुरला,
तोंड तया परि फोडिलेंस तू आतां दे त्या रगूं. ॥ ६२ ॥
काळोखाचें भिनतां वारें,
शरीर सारें पहा थरारे,
पंचप्राणहि थिजले सारे,
सुन्न मस्तकीं घुमतो आतां एकसारखा घू घू ॥ ६३ ॥
काळीं गाणीं अशीं गाढ तीं,
रसरसली हृदयांत वाढतीं,
पिळुनी हृदया सूर काढतीं,
"गोविंदाग्रज" घुमवितात मग घू घू घू घू घू घू. ॥ ६४ ॥

स्मशानांतलें गाणें

[बोलूनचालून भुताचेंच गाणे, त्यांत अर्थ तरी काय असावयाचा व राग तरी काय धरावयाचा !]

वाटे स्मशान शांतिस्थान ! ॥ ध्रु० ॥
सजीवतेचा चाले चाळा,
कवीस त्याचा ये कंटाळा,
त्रास जगाचा चुकवायाला,
शांतपणाचें, रूप जगाचें, अशा स्मशानीं जात ! ॥ १ ॥
विश्रांतीस्तव निसर्गदेवी,
निजसदनींचा दीप मालवी,
(ज्यातें वदती अल्पधी रवी !)
किंवा केल्या, तारा टिकल्या, फोडुनि झुंबर छान ! ॥ २ ॥
प्रकाश रविचा यापरि मेला,
संध्यारक्षारूप पावला !
परी तिचाही शेवट झाला,
आकाशीं जी, " गंगामाजी " पडे तिच्या तीर्थांत ! ॥ ३ ॥
अनत-तारा-तारक-नयनी
जरी यावचा खुणवी रजनी
चन्द्र न वरती परि ये भिउनी,
स्थिति जी रविची, तीच तयाची, होइल हे भय त्यास ! ॥ ४ ॥
दुष्कृत्यांचा बहर चालला,
जोड तयांच्या कृष्णत्वाला
याया, अंधारही पसरला,
दुष्टत्वाशीं, अंतरनाशी, मिसळुनि जाई त्यांत. ॥ ५ ॥
भयाण जागा, भयाण काळीं,
भयाण वृत्ती होत निराळी,
भयाण झाली तों आरोळी !
जरा दचकला, कवि तो उठला, ऐके देउनि कान. ॥ ६ ॥

"शांतीची ही स्मशानकारा,
सजीवतेला इथें न थारा,
म्हणती मरुनी पडतो वारा!
प्रेत जगाचें, जर हें साचें, कसला मग हा नाद? ॥ ७ ॥

पवन गातसे कां बेसूर?–
हंसें भुतांचें कीं भेसूर,–
प्रेतांचा चौपदरी सूर,–
कीं प्रेतांतुनि, सुटला म्हणुनी, आत्मा करि थैमान?" ॥ ८ ॥

तों सरणांतुनि अस्थिच उठती,
त्यांची तुटकीं प्रेतें होतीं,
स्कंधीं त्यांच्या भुते बैसती!
करिती बडबड, शब्दही न धड, कवि वसवी अनुमान.॥ ९ ॥

अणुरेणूंच्या अवकाशांत
प्रेतांचे कण हे शिरतात,
स्वैर घर्षणें ध्वनि करितात,
स्मशानांतलें, गाणे चाले, त्याचा हा पडसाद. ॥ १० ॥

रातकिड्यांचा किर्र शब्द या
निघे सारखा सूर धराया,
श्वान रडे हें साथ कराया.
तुझिया हृदयीं, धडधड जी ही, धरी तबल्याचा ताल! ॥ ११ ॥

कवि ऐकुनि हें स्तब्ध जाहला,
प्रकार सारा कळे तयाला,
मृत जिव्हेला फांटा फुटला!
ऐकायासी, त्या गानासी, करि आत्म्याचा कान. ॥ १२ ॥

"धन्य धन्य" ती स्मशानभूमी!
धन्य येथलीं भुतेंहि आम्ही!
सदाहि देवा या सुखधामी—
घडवी वसती, सजीव जगतीं, नको नको आम्हांस! ॥ १३ ॥

धन्य तशी ती मानवजाती !
श्रेष्ठपणा जी मिरवी जगतीं,
सजीवतेचा आव घालिती,
भुतें परीतें, वदतां भूतें, तिरस्कार ये फार ! ।। १४ ।।
बाह्यरूप नच भुतांस म्हणुनी
तुच्छ मानिती त्यां अवगणुनी,
द्विविधरूप जरि धरिती प्राणी–
तरि बाह्यांतर, रूपी अंतर, जहनम्से अस्मान् ! ।। १५ ।।
देवनाम भूतांप्रति पळवी,
देवाची त्यां कळे थोरवी,
मानव नवसे परि त्यां फसवी !
कोणी म्हणती, " ईश्वर नास्ति," हाच तयाचा मान ! ।। १६ ।।
अनेक माता एकाचि वनिता,
न्यायमार्ग हा ऐसा असता,
अनेक वनिता, एकाचि माता !
व्यर्थ पसारा, मांडिति सारा, नीतीच्या जगतांत ! ।। १७ ।।
भुतें भुतांसच कधी न खाती,
बंधु बंधुच्या रंगत रक्ती !
बाप मुलाची करितो माती !
हा जगताच्या मनुष्यतेच्या, प्रेमाचा बाजार ! ।। १८ ।।
नीतीसाठी वपन मांडिती,
प्रेताहातीं नवरी देती,
अनाथ विधवा पदी चिरडती !
सैतानावरि, ताण असा करि, सृष्टीचा सुलतान ! ।। १९ ।।
शास्त्रांचे तोंडांत फवारे,
रूढीचे परि गुलाम सारे !
स्वतंत्रतेचें उसनें वारें;
पक्षी सदनीं, बसले कोंडुनि, गाति यशाचें गान ! ।। २० ।।

समानतेच्या मारी बाता,
वरच्या लत्ता झेलित माथा,
सर्वेच खालीं झाडी लाथा!
न ती निवारी, न ही आंवरी, बेशरमी हैवान! ॥ २१ ॥
अन्नावांचुनि सपिंड मरती,
मरतां त्यांतें पिंड अर्पिती!
सजीव तोंवरि लत्ता देती,
मरतां घेती, खांद्यावरती, उरफाटा सन्मान! ॥ २२ ॥
पुण्यविक्रया करि धनदानीं,
मांग बसे तो उच्चस्थानीं!
भाविकतेला शिवे न कोणी
कपटी मांजर, दिलें तया घर, दारिं इमानी श्वान. ॥ २३ ॥
दोन पतींनी विधवा न सती,
पतिव्रतेला परि पांच पती!
धर्म भाळला आईवरती,
परी आपुलें, तेंच चांगलें, विवेक झाला ठार! ॥ २४ ॥
देवद्वारीं बसला नंदी,
राजद्वारीं स्वारशिबंदी,
रक्ष्य जनाला होई बंदी,
रक्ष्य वस्तुला, धक्का अपुला, रक्षक राखी प्राण. ॥ २५ ॥
गर्भि भार धरि तिजला भजती,
धेनु दुग्धदा, माता वदती,
भर वाहुनि आजन्म पोषिती!
मरतां उदरीं, मातृभूमि धरि, परी तिशी बेमान! ॥ २६ ॥
विधवा मार्गीं मार्गें फिरवी,
मांजर अडवें कार्य बिघडवी,
कर्तृत्वाची हीच थोरवी!
प्रेतीं हसतां, कार्यक्षमता, न धरी परी गुमान. ॥ २७ ॥

भुतें बिचारीं रात्रीं फिरतीं
म्हणुनी त्यांतें तिरस्कारिती,
रात्रीची तर गोष्ट दूर ती—
परि दिवसांही दुष्कर्मांही पाहिति जन अंधार! ॥ २८ ॥
केंसांनीं जे गळे कापिती,
स्त्रीच्या केंसांनी ते तरती!
प्रायश्चित्तें शुद्धहि होती.
शास्त्रें रडतीं, कराच सत्कृति, तरिही हलते मान. ॥ २९ ॥
धर्मस्त्रीचा गळा कापुनी,
समाधान मग करी हिंडवुनि,
तुळशीभंवतीं, देवायतनीं,
विचित्र लीला, दावुनि तिजला, दे दुःखावरि डाग!॥ ३० ॥
गोपी सोळा सहस्त्र असती,
तरिही वृंदेसाठी श्रीपति
निघे स्मशानी, धीर न पोटी!
तुळशीभंवती, विधवा करिती, काय न हाच विचार? ॥ ३१ ॥
वैराग्याच्या सोप्या गोष्टी
राम रडे परि सीतेसाठी!
ब्रह्मा लागे मुलिच्या पाठी!
भोळा शंकर, स्त्री अंकावर, गणेश राखी दार!॥ ३२ ॥
घरच्या देवा स्त्रिया न भजती,
पुराण-कीर्तन धुंडित फिरती,
देवहि त्यांचे वेश्याभंवती
विवाहकाली, शपथ वाहिली, दोघे पाळितिं छान!॥ ३३ ॥
सुधारणेचे भक्त निपजती,
'स्वतंत्रता या स्त्रियांस' म्हणती,
पारतंत्र्य परि आपण वरिती,
परानुकरणीं दंग, सोडुनी स्वस्वाचा अभिमान!॥ ३४ ॥

कोणि काढितां नवी कल्पना,
करिती सारे वृथा जल्पना,
मिळतां यश त्या, देउनि माना—
पायां पडतां, लाज न चित्ता, म्हणती तो अवतार ! ॥ ३५ ॥
सफेत येतो रंग शिराला,
रंग आंतला तसाच काळा !
वृद्धपणा नच दुष्टत्वाला,
भय काळाचें,-नच देवाचें-तेंहि परी देहास ! ॥ ३६ ॥
चुना पांढरा, कातहि काळा,
रंग तयांतुनि निघे निराळा !
सहकार्यातें, असल्या ताळा !!
दोघे मिळुनी, एक ठिकाणी, करिति परस्परनाश ! ॥ ३७ ॥
मित्रपणाने पडे गळयांत,
गळफांसहि तो घालित हात !
कुणीं कुणाचा करणें घात—
नेम न याचा, उपकाराचा, मोबदला अपकार ! ॥ ३८ ॥
सुखदु:खांचा भावहि नसतां,
सुखदु:खांची दावी समता.
सुखी व्हावया भगवद्गीता
वेद मंथुनी, श्रीकृष्णांनी, हेंच काढिलें सार ! ॥ ३९ ॥
बळी पोंचतां भुतें न छळिती,
अल्पतुष्टता हास्यास्पद ती,
मानवतेची परी न रीती,
पिंड जयाचा, खाती त्याचा, करिती जगिं बोभाट ! ॥ ४० ॥
म्हणती आम्हां भुतें बाधतीं !
भूतांची परि नाहीं छाती—
जायाची या असल्या जगतीं !
भुतेंच भीती, या भूतांप्रति, भुतें भुतां हीं खास ! ॥ ४१ ॥

'मरतां मानव भुतें निपजतीं' !
बोलायाची परि ही रीती,
मागेंतुनि का तुळशी निघती ?
कोठें आम्ही, कोठें तुम्ही, कशास कांहीं ठाव ? ॥ ४२ ॥
ब्रह्मपदाहुनि आत्मा ढळतो,
मरुनि जगाच्या स्मशानिं येतो,
मग मानव—छे ! भूतचि होतो,
चितेंत जळुनी, दिव्य भोगुनी, सुटतो आत्माराम ! ॥ ४३ ॥
भुतें विदेही, मानव सुंदर,
दिव्य भूमिका स्मशान-मंदिर,
प्रवेश येथें फारचि दुष्कर !
प्रेत आणितां, बोले जनता, "राम कहो श्रीराम !" ॥ ४४ ॥
इतुकें गाउनि भूतें हंसलीं,
अखेरची जणुं तान घेतली,
तया वाहवा घुबडमंडळी—
'घू घू' शब्दें, देत मग वदे, घ्या आतां आराम ! ॥ ४५ ॥
श्वानहि साथ करोनी दमलें,
विधवेनें मृत बालक त्यजिलें,
दूध तयाच्या मुखिं सांपडलें,
पिउनि तेवढें, बघुनि कविकडे, हसित पडलें श्वान. ॥ ४६ ॥
कवि हें पाहुनि विस्मित झाला,
म्हणे "पात्र मी न या स्थळाला !"
पळुनी पापी जगांत आला,
स्मशानांतलें, गाणें असलें, कवीस नुरवी भान ! ॥ ४७ ॥
म्हणे, "वरुनि जग दिसतें सुंदर—
'राम' जाणतो 'क्या है अंदर,'"
स्मशानांतलें गाणें सत्वर—
अमोल म्हणुनी, टाकि उधळुनी, बहुंकडे जगतांत ! ॥ ४८ ॥

—

अभिनंदनपर वधापन

[श्रीयुत चिन्तामणि द्वारकानाथ देशमुख I. C S हे मुंबई विश्वविद्यालयाच्या १९१२ च्या प्रवेशपरीक्षेंत पहिले आले. त्या प्रसंगावर खालील 'शब्दपुष्पहार' कै० " गोविंदाग्रज " यांनीं गुंफिला होता]

धन्य ! धन्य ! बा, तव सुयशाची होतां जाणीव,
सहर्ष वर्षत आशीर्वच कवि " वत्स चिरंजीव."
परिचय नसतां करित अतिक्रम कविमानस माझें,
राग नसावा त्याचा बाळा ! क्षमा इथें साजे.
आनंदाचे भरांत नाचे मन्मानस बाळ !
कशास त्याला उगीच सांगूं " शिष्ट नियम पाळ ? "
हर्षदर्शना नियम न कांहीं हृदयाहि अनिवार,
गुण आकर्षणकारण, परिचय केवळ उपचार !
अथवा कविला बंध न कोठें मनिं आणुनि हेंची—
क्षमा करावी बाळ ! माझिया पुरोभागितेची.
विद्येच्या दरबारीं मिळतां तुज पहिला मान,
तुझ्या कुळाला, जातीलाही त्याचा अभिमान
पारितोषकें त्रिविध गौरवी श्रीविद्या तुजला,
स्वानंदानें उधळूं आम्ही सहजचि अश्रुजला !
स्वज्ञातीचें नांव उजळिलें आज महाभागा !
भरुनी जाइल दुथडी म्हणुनी तुझी जातगंगा !
समाधानमय निःश्वासाच्या वातें तुजवरती
उत्कटाश्रुजललहरी उठवुनि सुखविल शतधा ती !
गरीब माझी रसवंती; परि होतां अतिहृष्ट
शब्दमौक्तिकें ओवाळुनि तुजवरुनि, काढि दृष्ट.
ममत्वमय दोषाचें लावुनि तुला गालबोट,
सदा सदिच्छासदनीं तुजला जपूं कडेकोट.
धरिलें आम्ही शिरिं तुज पाहुनि तुझा गुणासार,
परी तुझ्याही शिरीं भार नव तसाच देणार.

वंश, जाति तव, समाज, त्यापरि महाराष्ट्रभाषा,
आजपासुनी सर्वांनाही तुझी फार आशा.
दिव्य अलौकिक जें जें दिधलें ईशें मनुजाला,
ईश्वरांश तें सदा लावणें ईश्वरकार्याला.
ईश्वररूपा जगीं रमे श्रीमानवतादेवी,
निजदिव्यांशा जीवेंभावें तिच्या पदीं ठेवीं!
गुढी पाडवा आज तुझ्या हा यशोजीवनाचा,
वर्षोवर्षीं असाच उगवो चढत्या मानाचा.
दंभ, गर्व, अभिमान दडपुनी पायांनीं अरतीं,
निजपुण्यबळें असा सारखा जा वरती वरती.
प्रतिक्षणीं वर जातां दृष्टी व्यापकतर होई,
क्षितिजवर्तुलासह वाढूं दे स्वार्थ-वर्तुळाही!
" मी, माझें कुळ, माझी जाती समाज माझा हा,
श्रीमानवतादेवी माझी ईश्वर मीच अहा!"
अशा भावना मनिं ठेवुनियां जा वरती वरती,
हृदयसागरा सदा येउ दे अमर्याद भरती!
उंच भराऱ्या गगनीं तुजला पाहुनि घेतांना,
परस्परांना दावूं इथुनी डोलवून माना.
धन्य धन्य तूं त्रिवार धन्यचि, धन्य पिता-माता!
हर्षाश्रूंनीं न्हाणित असतिल ते तुजला आतां!
फुला उमलल्या! वास यशाचा नित्य नवा पसरी
दरवळुनी मोहुनी गुंगवी ही दुनिया सारी!
" विजयी भव, महदायुष्मान् भव, चढविं, यशोनाद!"
खेळतील तुजभंवतिं आमुचे हे आशीर्वाद!
पाप, अमंगल, अनिष्ट किंवा अभद्र जें कांहीं,
स्पर्श तयाचा कधीं न होवो तव छायेलाही!
जें जें मंगल, दिव्य तसें जें, पुण्यहि जें जगतीं,
वृष्टि तयाची होवो बाळा, सदैव तुजवरतीं!

नमीं चकाके सकल कळांची तारामय सृष्टी,
करो तुझ्यावर निजतेजोयुत दिव्यपुष्पवृष्टी!
श्रीपरमात्मन्! मागतसों हें तुजपाशीं एक,
करिं बाळावर कृपादृष्टिचा अखंड अभिषेक.
असो; असों दे ओळख; बाळा, लोभहि राहूं दे.
नित्य नवा उत्कर्ष तुझा या नयनां पाहूं दे.
बालमित्र तव जमले असातिल सर्व तुझ्याभंवतीं,
अथवा चिमणीं भावंडेंही असतिल आवडतीं.
किंवा कौतुक करीत असातिल तात गोड वचनीं,
असेल जननी तुज कुरवाळित सजल अशा नयनी.
अशा सुखाच्या काळीं आलों घटकाभर आड,
क्षमा तयाची करिं; कविता ही अशीच रे द्वाड!
हृदयदर्शना कसाबसा हा शब्दपुष्पहार—
"गोविंदाग्रज" धाडी प्रेमें, बाळा स्वीकार.

१९-१२-१२

जुन्या कवितांची आठवण

[शार्दूलविक्रीडित]

साऱ्या त्या कविता तशाच असती; ते अर्थही त्यापरी।
शाळाही अजुनी नवीच दिसते त्या रम्य जागेवरी ॥
**! वाहतसे भरूनि दुथडी उल्हास ?‡ तेव्हां जशी ।
गेला वाहुनि काळ तो सकळ तीं सौंदर्येंहि त्यांचीं तशीं ॥१॥
आनंदें भरलें असें जग तसें आताहि **! पहा।
** ही असतील त्यापरि किती लोकांत रम्या अहा ॥

---

‡ ही नदी बोरघाटांत खंडाळ्याच्या तळ्यांत उगम पावून कर्जत नेरळवरून वहात जाऊन कल्याणच्या खाडीस मिळते.

प्रेमाचीं नवजीवनेंहि दिसतीं स्वच्छंद चोहींकडे ।
ज्याचें त्यास नसे तरी जगभरी शून्यत्व ये रोकडें ॥ २ ॥
बाले, दृष्टि मनोहरा मजवरी तूं टाकिली ज्या क्षणीं ।
गेला तो क्षण सांग सांप्रत कुठें ? हें शल्य राही मनीं ॥
काळाच्या उदरांत खोल दडला जाऊनि कोठें तरी ।
* * ! शोकच शेष आज उरला प्रेमांतुनी अंतरी ॥ ३ ॥
विद्यादानिं नसे विशेष गति त्या बाल्यांत आम्हां तशी ।
प्रेमाचा पहिला धडा गिरविला निर्दोषशा मानसीं ॥
* * ! ती वचनें मरून पडलीं; पर्यांत त्यां पाठवी ।
"गोविंदाग्रज" आज विव्हल मनें * * ! तुला आठवी ! ॥४ ॥

बोरिवली, १६।२।१८

अंधाला दृष्टिलाभ

[आंधळा मागतो एक डोळा आणि देव देतो दोन, कधीं कधीं हा उपकार असेल, नेहमींच मात्र नाहीं]

अंधपणें मी पहात होतों माझ्या प्रेमाची मूर्ति ॥
जीवनदेवी. जी हृदयातें देई दिव्याची स्फूर्ति ॥
मम अंधत्वा वाटत होती ती सौंदर्ये अप्रतिमा ॥
अमर्याद आशेच्या राज्याचीही उल्लंघी सीमा ॥
न कळे निर्दय दया कुणाला मजविषयीं ही कीं आली ॥
प्राणघातपर उपकाराची इच्छा कोणाला झाली ॥
अमोघगुण दिव्यांजन दुर्लभ हाय ! तेंहि परि सांपडलें ॥
विनायत्न या उभयहि नयनी नेमकेंच कां हो पडलें ॥
स्पष्ट दृष्टि मज अंधाप्रति ही कशी लाभली अवकाळीं ॥
सतेज निजकिरणांनीं जी मृदु जीवाच्या जगता जाळी ॥
कृष्णवर्ण हा-प्रमाण कांहीं अवयवांस या मुळिं नाहीं ॥
कुरूप, दर्शनतापद, असली बाला ही पुढती राही ॥

दृष्टि लाभतां मूर्तिमंत हा मनोभंगही जन्माचा ॥
शतविध हानीहुनिही असला लाभचि दुःखप्रद साचा ॥
दृष्टि लाभतां पहावयाचें असें तेंच उरलें न परी ॥
" गोविंदाग्रज " अंधत्वास्तव विलाप आतां सदा करी ॥

पुणें, २५।९।१६

चिन्तातुर जंतु !

निजलें जग, कां आतां इतक्या तारा खिळल्या गगनाला ।
काय म्हणावें त्या देवाला-" " वर जाउनि म्हण जा त्याला " ॥ १ ।
' तेज रवीचें फुकट भोंडतें उजाड माळावर उघड्या ।
उधळणूक ती बघवत नाही " " डोळे फोडुनि घेच गड्या " ॥ २ ॥
" हिरवी पानें उगाच धेली झाडांवर इतकी कां ही ।
मातिंत त्यांचें काय होतसे ? " " मातिस मिळुनी जा पाही ! " ॥ ३ ।
" पुरावरोवर फुकटावारी पाणी हें वाहुनि जात ।
काय करावें जीव तळमळे " " उडी टाक त्या पूरांत " ॥ ४ ॥
" ही जीवांची इतकी गरदी जगांत आहे का रास्त ।
भरती मूर्खांचीच होत ना ? " " एक तूंच होसी ज्यास्त " ॥ ५ ॥
देवा, तो विश्वसंसार राहूं या राहिला तरी ।
या चिन्तातुर जन्तूंना एकदां मुक्ति या परी ! ॥ ६ ॥

पुणें, ९।११।१७

एका जुन्या श्लोकाची आठवण !

[शार्दूलविक्रीडित]

" डोळ्यांनी बघतों, ध्वनी परिसतों कानीं, पदीं चालतों ।
जिव्हेनें रस चाखतों, मधुरही वाचे अम्ही बोलतों ॥
हातांनीं बहुसाळ काम करितों विश्रांति ही घ्यावया ।
घेतों झोंप सुखें—फिरून उठतों ही ईश्वराची दया " ॥ १ ॥

पूर्वी पूर्ववयें प्रसन्नमयता जेव्हां मिळे सृष्टिला।
शाळेच्या चिमण्या जगांत असतां हा श्लोक मीं वाचिला॥
साध्या बाळमनास अर्थ पटला–आनंदही वाटला।
आतां का करुणारस स्मृतिबलें त्याच्या असा दाटला?॥ २॥
डोळ्यांनीं बघणें, ध्वनी परिसणें, इत्यादि सर्वा क्रिया।
आतांही घडती, उपाधि चुकल्या नाहीत जीवासि या॥
जेव्हां जीव थकून पाहत परी विश्रांति ही घ्यावया।
नाहीं झोंप सुखें–अहो हरपली ती ईश्वराची दया॥ ३॥
सौंदर्यें भरल्या जगास बघुनी हा प्रश्न चित्तीं उठे।
जीवानें जगीं काय कार्य करणें श्लोकांत नाहीं कुठें॥ ४॥

मुंबई, १२।२।१६

प्रासंगिक–किंवा अप्रासंगिकच—

[एका सार्वजनिक समारंभात, एका थोर गृहस्थावरोबर आलेल्या त्याच्या उपवर कन्येच्या गळ्यातही इतरांप्रमाणें–सहजगत्या व्यवस्थापकांनीं पुष्पहार घातला, त्यावेळच्या त्या मुग्धेच्या वृत्तीस पाहून]

[श्लोक]

सन्मानार्थ सभेंत हार कुणिंसा कंठीं तुझ्या घातला।
तों झालें तुज कां कसेंच? इतका संकोच कां वाटला?॥
लोकांदेखत लाजसी नवल हें कांहीं न बाले! परी।
बाला पुष्पवती सलज्ज असते एकांतिही यापरी॥ १॥

पुणें.

केशवसुत मेले?

जगतास जागवायाला केशवसुत गाउनि गेले!॥ ध्रु०॥
इंग्लंद भूमि शेलेची माहेर जडाचें बनलें,
सन्देश गूढ जे त्याचे तैसेच मानसीं जिरले,
तपोवना मानवतेच्या या बघतां मानस हंसलें!

देवांचे हेतु न पुरले,
अर्धेच कार्य जें उरलें,
तें येथें करुनी गेले,
अवतरुनी फिरुनी शेले ! केशवसुत गाउनि गेले !
एकेका शब्दें भरले काव्याचे अद्भुत पेले !
ज्यांसाठीं मानव झटले, ते सुधाकुंभ भरलेले—
वाग्देवी वरुनी टाकी केशवसुत हृदयीं झेले !
अनुभवुनि निजानंदानें
मग त्याचें केलें गाणें,
श्वासाच्या कारंजानें
चहुंकडे उधळुनी दिधलें ! केशवसुत गाउनि गेले !
हे तुषार पडतां अंगीं बिंदूंचे सिंधू झाले !
निजलेल्या जागृति आली, ह्रो ताजें जें थकलेलें !
मरणासचि आलें मरणें, मग केलें त्यानें काळें !
तों शब्द मुक्याला सुचले !
गूढास रूप सांपडलें !
स्वच्छंद अचेतन हाले !
नश्वर तें ईश्वर केलें ! केशवसुत गाउनि गेले !
भेदभाव विलया गेला, सूक्ष्मीत स्थूल मिळालें !
गगनाचे फाडुनि पडदे, दिसलें जें त्यापलिकडलें !
मरणाचें मूळच तुटलें, जन्माचें नातें सुटलें !
वस्तूंत वस्तुपण भरलें,
जीवंत जीवही झाले,
आत्म्यास आत्मपद आलें,
ब्रह्महि ब्रह्मसें ठरलें ! केशवसुत गाउनि गेले !
कळलें कीं, 'आम्ही कोण' 'हरपलें श्रेय' सांपडलें,
आत्मा हो 'वेडापीर', सृष्टींत 'भृंग'सा रंगे;
मारुनियां 'गोफण' काळा निज 'निशाण' नभिं फडकविलें !

ऐकतोच विजयि 'तुतारी*'
हो चिरंजीव 'म्हातारी';
मग वाजवितोच 'सतारी'
सर्वत्र 'झपूर्झा' झालें! केशवसुत गाउनि गेले!
या स्थितींत त्या ब्रह्माची ब्रह्माशीं मिळणी घडली.
जें चिरंतनाच्यासाठीं सांगता तयाची झाली,
परि जनता वेडी कुठली, 'केशवसुत मेले' बडली!
परि जन्ममरण हें वारें
कल्पनाच नाचवि सारें!
मूर्खांनो! रडतां कांरे,
कीं 'केशवसुत ते मेले'! केशवसुत गाउनि गेले!
जे एकाठायीं होते, ते सर्वांठायीं भरले;
सर्वांच्या हृदयीं भरले सर्वांच्या जीवीं भिनले,
विश्व स्थिर ज्यांनीं केलें, कां वदतां–तेच निमाले;
लीलेनें त्यांनीं गातां
ही सजीव केली जडता,
अणुरेणूंमधुनी आतां
निघतील तयांचे चेले! केशवसुत गाउनि गेले!
सर्व ठायिं सर्वेहि काळीं सर्वांनीं ज्यास पहावें,
पाहतां पाहतां वाटे डोळ्यांनीं ज्यास गिळावें,
तो विषय होइ मरणाचा जन बोले; काय करावें?
जे चकव्यावांचुनि चकले,
जरि ते कुणि कांहीं भकले,
तरि गोविंदाग्रज बोले
केशवसुत कसले मेले? केशवसुत गातचि बसले!

---

* हीं केशवसुतांच्या कवितांचीं नांवें आहेत. अरेरे! हेंहि सांगावें लागतें!

निद्रागीत

[पद]

नीज गुणी बाळ झणी शान्त, यावरी–
गाउं किती? कुंठित मति, नीज झडकरी!
विश्वाच्या स्नेहरसीं मग्न जाहलें,
प्रेमाच्या अश्रुजलें बाळ नाहलें,
मायेची तीट गालिं, चित्र जणुं हले,
सुयशाचें दुग्धपान गोड त्यावरी! १
हृदयाचा केला हा पाळणा नवा,
बांधाया ममतेचा पाश मग हवा,
हृत्तरंग हलवि तया करुनि मृदु रवा, २
ब्रह्म सगुण बाळरूप रमत अंतरीं!
माता करि मंगलमय गायना अहा!
प्रेमभरें विश्व त्यांत रंगलें पहा;
सोड गड्या! हट्ट तुला शोभतो न हा,
अजुनि तुजसि नीज न ये–सांग कां तरी? ३

आंधळ्यांची माळ

[चाल–भक्ति ग वेणी ।। माझी गुफा गे साजणी]

रानोमाळ । *आंधळ्यांची चाले माळ ।। ध्रु० ।।
दृष्टि न यांतिल एकालाही । एकामागें दुसरा जाई ।
अर्धा डोळस रस्ता दावी । करी सांभाळ । आंधळ्यांची० ।। १ ।।
तुकड्यासाठीं करिती ओरड । पैशासाठीं सारी धडपड ।
तोंडीं हरिनामाची बडबड । हातीं टाळ । आंधळ्यांची० ।। २ ।।
यांना साजे नांव भिकारी । थोड्यासाठीं लोंचट भारी ।
धरुनी धरणें बसती दारीं । उठवि कपाळ । आंधळ्यांची० ।। ३ ।।
यांना दिसतें केवळ 'आज' । नाहीं कांहिं 'उद्यांची' लाज ।
मिळेल कैशी अगदीं वीझ–। सायंकाळ । आंधळ्यांची० ।। ४ ।।

---

* मात्रादोष येथें अगदीं अपरिहार्य आहे

येईल 'उद्यां' जरि एखादी । ठेवूं दृष्टि मिळवुनी आधी !
न तरी येइल ही कर्मामधिं । पुन्हा जंजाळ । आंधळ्यांची० ॥ ५ ॥
अशा विचारें देवापाशीं । मागति कधिंही दृष्टि न खाशी ।
काय म्हणावें या मूर्खांशीं । प्रभो संभाळ । तूंच ही आंधळी माळ ॥६

विचार

[विचार ज्याच्या त्याच्या पाठीस लागलाच आहे, त्याची ओळख कशाला करून घ्यावयास पाहिजे !]

विचार करितां तुजविषयीं । गुग विचारा ! मन होई ॥ ध्रु०॥

दिवसभरी करुनी धंदा
गुलाम पोटाचा बंदा
पडे न तो थकव्यासाठी-
तोंच लागसी त्यापाठी !
ताळतंत्र न तुला कांहीं
आदि अंत तुजला नाहीं !
दया न अंतरिं,
करिसी स्वारी,
सदा तयांवरि—
खपती जे पोटावारी
या जगताच्या बाजारीं

[२]

तूं असशी बहु नवलपरी,
विश्रांतीचा कामकरी,
निद्रा तव करितां नाश,
स्वप्नांतहि देसी त्रास !
झोंप जागती तयांप्रती
ज्यांसी तूं धरिसी हातीं
नसत्या आधि
स्वैर शतावधि
निर्मुनि आधी,
क्षणोक्षणी मग वाढविसी
विश्वामित्र दुजा गमसी !

[३]

विपत्तिकाळीं आम्हांसी,
न कदाही टाकुनि जासी !
मित्र म्हणावें तुला जरी,
देह जाळिसी सदा तरी !
शत्रु म्हणावें जरि तुजशी
यत्न हितास्तव तरि करिशी !
" कसें करूं मी "
" काय करूं मी "
ध्रुवपद नामी
हें तुझिया रडगाण्याचें,
नीव न संकट जाण्याचें !

[४]

करिसी एकांतीं गर्दी,
एकांतहि जनसंमर्दीं.
जागा असतां कुणि त्यासी,
पुढची स्वप्नें दाखविसी !
निजतां कोणी त्याकरवीं,
करविसि तूं कामें बरवीं.
देइन म्हणशी,
सुंदर खाशी,
"उद्यां" नराशीं
"आज" हातिंची परि हरिसी,
मृगजाळिं मनुजा खेळविशी !

[५]

पुत्र भविष्यत्काळाचा,
जन्मसि त्या आधीं साचा.
चिंता जननी तुझी जरी,
घात इच्छिसी तिचा तरी.
वाढायाची गति अतुला,
काळाहुनि बहु वेग तुला.
दीन जनांवर,
लोभ अनावर,
करिसि निरंतर
विचित्र लीला जशी तुझी
तशी नाढळे जगीं दुजी !

कलगीचें गाणें

[तमाशात कलगीच्या सवालाला तुऱ्याचा जबाब मिळतो, जगाच्या तमाशांत तरी तसें का नसावें ?]

बोल बोलतों सलगीचे,
गाणें माझें कलगीचें !
एक वेळ जी आवडती
सारंगी माझी होती,
नानापरिचे सूर तिचे
निघती कितितरि गमतीचे;
काळ पुढें तो परि गेला
आनंदहि कांहीं मेला;
नवी नवाई–कायम नाहीं–थोडी राही
पुढें सुरानें नच रमवी,
स्मृतिनें परि त्यांच्या भ्रमवी !

अस्राच बसलों कुठेंतरी
सारंगी घेऊन करीं;
खेद मना जरि बहु झाला
आशा होती फार मला—
धिन्ना धिन्ना धिन्नकना
प्रसन्न करितिल खिन्न मना,
ही सारंगी-रंगुनि रंगीं-चित्ततरंगीं
हलविल मनिंच्या तारांना
काढिल नानापरि ताना !
ढोल नगारे मजभंवतीं
नाना नादें परि रडती;
त्यांची पोकळ ओरड ती
एकपणाची करि माती,
गरीब माझी सारंगी
मुळीं खुलेना हमरंगी,
सुर जमेना-चित्त रमेना-मज करमेना
विरमेना रव भवतींचा,
खेदहि माझ्या चित्तींचा !
दाटी केली तों गगनीं
कृष्ण भयंकर मेघांनीं,
स्वैरपणें हृदयीं शिरले,
मस्तकांतही ते भरले;
कडकडाट त्यांचा भारी,
धुकें पसरलें बाहेरी,
मन घाबरलें--बहु बावरलें-भटकत फिरलें
कांहिं सुचेना, उमजेना,
कांहिं रुचेना, समजेना !
मेघांच्या छायेसरसें
काळोखाचें राज्य दिसे;

दाट तमाच्या तेजांत
नाहिंपणाचा गिरि दिसत,
काळोखाच्या किरणांचे
कांटे खुपती मग साचे.
वाटे क्षणिं परि–गिरिशिखरावरि–बाळ एक धरि

मंजुळ गाण्याचे घेर
ऐकीवाच्या बाहेर !
मेघांच्या थैमानाने
क्षणांत विसरे परि गाणें.
कल्लोळाच्या मग नादीं
यत्न करी मी सवादी.
पडुनी भलत्या अशा भरी
सारंगी मी न धरि करीं,
परि तें गाणें–मधुनि ऐकणें–पुन्हा विसरणें

रचणें काळोखावरतीं
मग वाऱ्याच्या इमारती !
मेघांच्या गर्जनेसवें
मीहि ओरडें दीर्घ रवें.
ढोल नगारे बेसूर,
त्यांतच मी मिळवी सूर.
आशा ऐशी मन भावी
समसुरीं मिळणी व्हावी,
अखेर फसलों–उगाच बसलों–भयाण हसलों

सूर भिन्न एकेकाचा
एकभाव तेथें कसचा !
यत्न करीं मग अखेरचा
सूर धरीं सारंगीचा;

मेसुराचें संगीत
ऐकाया आत्मा भीत!
संतापानें भूमिवरी
सारंगीचा चुरा करीं!
भान गळालें-ऐक्य पळालें-सूर जळाले,
झालें गोडीचें काळें
तारांचें झालें जाळें!

हृदयीं मेघांची गरदी
दंग असे भीषण नादीं,
नाहिंपणाचा डोंगर तो
अंधपणें पाहत होतों,
मधुनिमधुनि त्या बाळाचें
गाणें चाले भासाचें,
वृत्ति बावरी-रडे बिचारी-ऐकाया तरि
नसत्याच्या पडद्याआड
गमे बाळ दडलें द्वाड!

स्थितींत या त्या मेघांचा
कडकडाट हो शेवटचा,
तोंच कडकडे वीज भरें
अवसानाचें ये वारें,
धुकें पळालें फार जवें
मेघ जळाले जळासवें,
वृत्ति रंगली-फारच रमली-हर्षें रडली
उफराटी सारी सृष्टि
मेघाविण झाली वृष्टि!

खरेपणाचा पाऊस
स्वच्छ धूत काळोखास,

दाट तमाचें तेज बने,
गेलीं तीं काळीं किरणें;
सारंगी तों करीं हंसे
नवल, जशीच्या तशी असे !
समोर डोंगर—परि शिखरावर—बाळ मनोहर
स्वच्छंदें गाणें गाई,
सूर सूर ऐकूं येई !
वृत्ति ऐकुनी थरारली
सारंगी वाजवुं सजली,
सात सुरीस्तव ती वेडी
मुदें तिच्या तारा छेडी !
सूर एकचं निघे परी
पहिल्याहुनि किति गोड तरी !
सुराबरोबर—विरला डोंगर—शिखरतळावर
नाहीचें नाहीं झालें
बाळ गात पुढती बसलें !
ढोल नगारे ते पहिले
पहिल्यापरि चालू झाले;
गाण्याचे परि या सूर
पोकळपण करिती चूर !
वृद्धवधूचें ह्यो श्वासें
बालवराशी लग्न असें !
त्या जोडीचें—अपत्य साचें—गाणें अमुचें
उपजे बाळ परी नादीं
पितराच्या जन्माआधीं !
ढोल नगारे एकसरी
त्या लग्नाचीं वाजंत्रीं,

सुमुहूर्ताचा क्षण फुटुनी
युगें निघालीं त्यामधुनी !
बाळचि तें गाई गाणें,
नवरा मुलगा मंत्र म्हणे,
भव्या जुम्याचें--उण्यापुऱ्याचें-असेनसेचें

लग्न चाललें चौफेर
सारंगी मम आहेर !
साथ कराया गाण्याशीं,
सारंगी घे हाताशी
" गा तूं करील साथ मुला !
माझी सारंगी तुजला."
परी बाळ तें स्वच्छंद
गाणें करि अपुलें बंद !
बाळक रुसलें-पळत चाललें-अंधुक झालें,

माझी सारंगी म्हणतां
मुकेपणा वरि ते नसता !
वेड लागलें गाण्याचें
आर्जव केले बहु त्याचें,
" बाळा गा रे ! गाच पुन्हां,
गाण्यावांचुनि प्राण सुना !
माफ करीं कसलाहि गुन्हा,
गाच, गाच, परि गाच पुन्हां ! "
पायीं पडलों-" चुकलों ! " वदलों-अखेर रडलों

राग तयाचा जाईना !
कांहीं केल्या गाईना !
" जपलों जीतें जिवापरी
सारंगी ही तूंच धरीं ! "

ऐकुनि आनंदें हंसलें
बाळ पुन्हां गाऊं सजलें;
एकपणा भिन्नत्वाचा
जीव तोच त्या गाण्याचा !

चिरकालीचे–मखमालीचे–मऊ गालिचे

केले माझ्या हृदयाचे
गाणें मग त्यावर नाचे.

बाळ सारखें गात पुढें
गाण्यामाजी जीव बुडे,
सर्वांगी ते विष भिनलें,
सुख मरणाचें सांपडलें.
ऐकत असतां मी मेलों,
प्रेतावरि माझ्या बसलों !

भान न साचें–आजउद्यांचे–मग–आतांचें

दिवस वाटले जायाचे
प्रेताच्या आयुष्याचे !

चहूंकडे गाणें भरलें,
सारंगी गाणें झालें.
मूर्त भाव ये गाण्याला
धरीनसें गमलें मजला,
धरावया जो हात हले
हाताचें गाणें झालें !

कानांचेंही–दृष्टींचेंही–गाणें होई !

मजला मी पाहूं गेलों,
तो मीही गाणें झालों !

गाणें झालें सर्वांचें,
गाणें झालें काळाचें,

गद्याचें गाणें सगळें,
गाण्याचें गाणें झालें;
गाण्यानें मग त्या गाणें
गाण्यानें ऐकत बसणें
नादब्रह्मीं-जिरलों "तुम्ही"-जिरलों "आम्ही"
ऐकतांच एके त्याचें
झालें जें ऐकायाचें
स्वार्थ नसे ना परमार्थ,
गाण्याला कुठला अर्थ ?
वृत्ति जाहली चवचाल,
गाण्याला तुरली चाल !
ध्रुवपदिं गाणें जें सारें
ध्रुवपद मग कमले बारे !
गाण्यांतचि जिरतां काळ
गाणे सहजचि बेताल !
क्षणिं शब्द सरे-क्षणि राग हरे-मग नाद मरे,
फुकट नव्हे बा, तें गाणें,
करिशिल मग "गाणे गाणें !"
बोल बोललों सलगीचे,
गाणें माझे कलगीचे !
तोच तयावरि करिल तुरा !
वेडा जो मनि खराखुरा !
खराखुरा परि पुरापुरा
असला वेडा करिल तुरा !
गा जगतांना-गा मरतांना-मर गातांना,
मरुनि सदाही गाच परी
गाणें मरणें एक करी !

स्वप्रेतावरि जो बसतो;
तुझ्याठायिं मजला बघतो;
गाण्यामाजी दोघांना
पाहुनि घेइल तो ताना!
त्याला हें देतों गाणें
अर्थ जयाला मनिं बाणे,
आदिहि गाणें–मध्यहि गाणें–अंतहि गाणें,
असलें गाणें मिळे नवें
काय याहुनी तुला हवें!
होतें गाणें जरि माझें,
आतां झालें तेंच तुझें!
तुझें तरी परि तें कसचें?
गाणें झालें सर्वांचें!
जाणे तें गाणें साचं
गाणें असलें कोणाचें!
सवाल घ्यारे–पुढें सरारे–तुरा करारे!
बोल संपले सलगीचे,
गाणें माझें कलगीचें!

घांस

[चाल—विडा घ्या हो नारायणा०]

घांस घे रे तान्ह्या बाळा। गोविंदा गोपाळा।
भरवी यशोदामाई। सांवळा नंदबाळ घेई ॥ ध्रु० ॥
घेई कोंडा कणी। त्रैलोक्याचा धणी।
विदुराघरींचा। पहिलावहिला घांस ॥ १ ॥
पोहे मूठभरी। क्षीराब्धीचा हरी।
मैत्र सुदामजीचा। आला दुसरा घांस ॥ २ ॥

थाळी एक्या देंठीं। घ्यावी जगजेठी।
द्रौपदीमाईचा। आला तिसरा घांस ॥ ३ ॥
उरल्या उष्टावळी। फळांच्या वनमाळी।
शबरीभिल्लिणीचा। घ्या हो चवथा घांस ॥ ४ ॥
टाकूं ओंवाळून। मुखचंद्रावरून।
"गोविंदाग्रजा"चा। उरलामुरला घांस ॥ ५ ॥

गुलाबी कोडें

[संध्याकाळा सूर्य पश्चिम दिशेस असताना पश्चिम तर तांबडी होतेच, पण पूर्व दिशेवरही त्याच रंगाची छटा दिसते, हे पुष्कळांनीं पाहिलेच असेल]

रंग गुलाबी संध्या पसरी पश्चिमदिग्भागीं
समोर पूर्वा स्वमुख रंगवी त्याच रम्य रंगीं
परी पश्चिमाहृदयिं तांबडें सूर्यबिंब विलसे,
कशी रंगली पूर्वा याचें कारण कांहिं नसे.
विनोदचतुरा मुग्धा बाला विचारि निज नाथा।
"शास्त्रज्ञा, पंडिता, उलगडा हें कोडें आतां!
अपरा वदनीं रमते लाली रविसहवासानें,
रवि नसतां परि कां रंगावें प्राचीच्या वदनें?
रंग इकडचा तिकडे वठला, छटा कुठुनि गेली?
ही जादूची नजरबंदि कुणें कधीं कशी केली?"
विनोदपंडित पति कौतुकला, हसे तसा थोडें
ओंठ गुलाबी, गाल गुलाबी, गुलाबीच कोडें!
वदे तिला "हें रहस्य असलें कथीन कानांत!"
करि कंठीं कर एक, दुज्यानें धरि दुसरा हात!
ओढुनि जवळी, ऐकिवला तिस मुकाच कानांत,
—गालांवरचें गीत कसें तें वठवू गानांत!
दूर सरकतां लज्जित बाला, प्राणनाथ बोले
"बघ हृदयाच्या आरशांत जें चित्र तुझें डोले!

रविबिंबासम चुंबन-बिंबचि विलसत या गालीं !
सहज तयाची छटा गुलाबी पसरे भंवतालीं.
चुंबनचित्र न परी उमटतां या दुसऱ्या गाली,
सांग वल्लभे ! नाचतसे कां त्यावरि ही लाली ?
रंग इकडचा तिकडे वठला, छटा फुटुनि गेली ?
ही जादूची नजरबंदि कुणिं कधी कशी केली ?
" कांट्यानें काढावा कांटा," शास्त्रज्ञा ठावें.
गुलाब टाकुनि गुलाबास मग कां नच उडवावें ?
हीं हृदयाचीं कोडीं सोडवि हृदयाचा मेळ,
शास्त्रांना हा कसा कळावा हृदयाचा खेळ !
ओठ गोष्ट मग कशी बोलले ती मिटली तोंडें.
" गोविंदाग्रज " रसिकां टाकी गुलाबीच कोडें !

अवेळीं ओरडणाऱ्या कोकिळेस

[मध्यरात्रीच्या सुमाराला कोकिळेचा शब्द विषण्ण व निराश हृदयाला किती सांत्वनपर वाटतो याची सुखनिद्रित मनाला साक्ष पटणार नाहीं]

अवेळ तरिही बोल–कोकिळे–अवेळ तरिही बोल !
रात्र पसरली जगतावरती,
मुरके काळे मेघहि फिरती,
वारा वाहे भरभर भंवती,
बालचंद्रचंद्रिका घाबरी गोरीमोरी होत,
उदासीनता छाया पसरी,
सृष्टि दिसे जरि वरुनी हसरी
खिन्नताच तरि अंतरिं सारी,
व्यर्थ बोलती, व्यर्थ डोलती मसाराचा गोल !
आनंदाच्या प्रातःकाळीं,
दिवसाच्या गजबजल्या वेळीं,
किंवा संध्या जेव्हां नटली,
आनंदाचीं गाणीं गाया गवई लाखकरोड !

असतां आनंदाची माया,
वृद्धि क्षणभर तिची कराया
लागे ज्याचा तोच गावया,
आनंदाला द्विगुणित करिती आनंदाचे बोल !
परंतु जेथें उदासीनता
व्याकुल करिती विषण्ण चिंता
तेथें त्याला याया समता–
गाणें गावें हेंच अलौकिक ईश्वरतेचें काम.
बाह्य सृष्टि जरि निद्रा भोगी,
अंत:सृष्टि तरी हतभागी
उडते तशीच राहुनि जागी,
निजवाया निजलागीं असलें गाणें गाई गोड !
अवेळ येथें कसली बाई ?
दु:खसांत्वना गा केव्हांही !
अनुकंपेला नियम न कांहीं !
रित्या मनीं या आंत सूर. त्यां जाऊं दे अति खोल
वळवाचा हा वारा गार
झोंबुनि पीडा देई फार.
येत गवाक्षांतुनि अनिवार.
येतां जातां सूर काढितो भलभलते भेसूर !
खिन्न चांदणें ढगांआडचें
भग्न मनोरथ झाले ज्याचे-
हसें जणूं तें अशा मनाचें,
पुष्पवतीच्या तोंडावरची छाया काय उदास
या अवकाळीं–या एकांतीं
निद्रेची मिळवाया शांति
थकुनी भागुनि पडलों अंतीं,
निद्रा कुठली परि त्या हृदया, भविष्य नाहीं ज्यास.

हाती संसाराची माती,
मनिंच्या आशा मनाच खाती,
भूतकाळची भूतें रडतीं !
मिटल्या जाग्या डोळ्यांपुढती शून्याचें मैदान !

निष्प्रेमाची शेज सोबती,
भयाण दुनिया सारी भंवती,
विषण्ण येती विचार चित्ती,
बाह्यांतर विश्वांत खेळते उदासीनता एक !

गा तर चित्ता मम रमवाया,
हीच खरी जादूची माया,
आनदा खेळविणें वायो,
मशाल दिवसां लावुनि होतो लाभ कुणाला काय

दूर कराया उदासीनता
गाच गडे ! अगाई गीता,
झोप येउ दे माझ्या चित्ता,
लक्ष्य लागते मुरीकडे तव, वाटति ते बिनमोल !
पाहुन ही तव दयाशीलता
द्रवेल कोणी भगिनी माता,
शांत कराया हताश चित्ता—
रुक्ष जगावर स्त्रीहृदयांतिल टाकिल अश्रु एक !

त्या अश्रूच्या शीतलतेनें
भोंवतालची आग जाळणें,
निद्रा घेतां शांत मनानें
"गोविंदाग्रज" ऐकत राहिल गुंगीतहि हे बोल !
कोकिळे ! अवेळ तरिही बोल !

हुरहूर

[शार्दूलविक्रीडित]

काळोखामधुनी पल्याड न दिसे या रात्रिचा शेवट,
आणी मोहकता तिला तरि कसा दुष्प्राप्य तारागण ?
अज्ञेयांतुनि आरपार न दिसे दिक्काल यांचा तट,
चित्ताच्या नयनी दुरून खुपती कां दिव्य आशाकण ?
मी श्वासास धनी, अखंड फिरतां वारा भरारा जरी,
आधीं बारिक वाडगें तरि तया ही कुंपणें घातली !
या वाऱ्यावर बांधणार कधिं मी उंची मनोरे परी ?
केव्हां नागरणार ताल उघडी ही माळरानांतली ?
जें दृष्टीस दिसे न तेंच पटुनी वाटेल चित्ता कधीं ?
बुद्धीला जिरवीन भावजालिं का, आशा न माने दुजी ?
तेजाला हुडकीन का लपलिया या अंधकारामधीं ?
केव्हां मस्तक लोपुनी हृदयि या होईल उंची खजी ?
माझें होइल सर्व हें कधिं, मला जें आजला पारखें,
माझें चित्रच नाचवीन नयनीं माझ्या कधीं सारखें ?

वेडा

[कुणाला कशाचें वेड लागेल आणि त्याचा शेवट कशांत होईल हें कोणीं सांगावें ?]

[शार्दूलविक्रीडित]

वेडा कोणि जगास सोडुनि पळे बाहेर गांवाचिया,
मैदानांत भयाण जाउनि उभा राही; न कांहीं बघे
संध्यारंग नभःपटांत रमती गांवीं न तें त्याचिया
वेडाचे नवरंग चित्तफलका रंगाविती, तेच घे.
त्याचें वेड कशांतुनी उपजलें कोणास हें नाकळे
त्याचें त्यासहि नाकळे मज गमे देवाहि ना ठाउकें !

त्याची ती विमनस्कता नच वदे कांही जरी आगळें ?
वेड्याच्या हृदयास आपण तरी कैसें म्हणावें मुकें ?
व्हावे काय तयास हें समजण्या रस्ता न कांही उरे,
शून्या दृष्टि गमे तिच्यांत दिसले कोणाविशी प्रेम न !
तोंडाचा पडदा विकार विसरे, बेरंग सारा स्फुरे,
होतें का मग भावशून्य नुसते ओसाड त्याचें मन ?
छे: ! मैदान उजाड ते, तरि तिथें हा वायु आहेचना ?
वारें कांहितरी तसें घुमवितें ओसाड वेड्या मना !

[२]

तारा एक तशांत पश्चिमदिशा फोडून बाहेरली
संध्या कुंकुमिं दिग्वधूच टिकली लावी रुपेरी जणू !
वेड्यानें तिजला भकास नयनी येतांक्षणीं हेरली,
हांसे भेसूर तो, सवेंच अपुलें हृद्गान लागे म्हणूं !
वाटे की पटली तिला बघुनियां त्या खूण कांहींतरी,
तोंडाच्या पडद्यावरी उमटले चित्तांतले खेळ ते !
कांहीं वेळ तसाच पाहि तिजला, एकाग्रता ती खरी
आशा, प्रीति तसेंच वेड असलें, यांनाच ती साधते !
तारा आड ढगां-जरा क्षणभरी झांकून राहे जर
वेड्याच्याहि तरी विषण्ण वदनीं काळीच छाया दिसे !
केला कांहिं विचार-निश्चय, वठे तच्चित्र तोंडावर,
भासे दीपसम स्मशानतिमिरीं तें निश्चयाचें पिसें !
नैराश्यादि विकार तीव्र करिती हा खेळ ऐसा पहा—
आश्चर्यें बघती तयास थिजले डोळे दिशांचे दहा !

[३]

किंचित् मस्तक हालवी, पुटपुटे तोंडांतची कांहिसें
तारास्थानपथें सवेग मग तो चालावया लागला,
हातीं तीस धरीन-निश्चय दिसे धांवे पुढें तें पिसें !
टाकी सारखिं पावलें झपझपां, नाहीं मुळीं भागला !

काळी घोर निशा, उदास हृदयीं तेशी निराशा जडे-
तारा तारक त्या तमीं, मनिं तसा तो एक आशाकण,
पायींखालुनि जाति डोंगर नद्या-पाही न मागें पुढें,
वर्षें कैक असाच चालत तरी लाभे न तारांगण !
वेडा यापरि जात जात पुढती झाला कुठें नाहिंसा !
तारा ती दिसते अजून ' परि हो पत्ता तयाचा कसा ?
काळाच्या उदरीं कधीं भटकतां कोणा कुठेंही फसा
वेडा सांपडतां, कथा मज-पुढें झालें तयाचें कसें ?
त्याचें वेड तरी कणास मिळतां या ते मला आणुनी,
माझ्या जी मनिं चांदणी चमकते, जाईन तीमागुनी.

पुनर्जात प्रेमास

प्रेमा ! ऊठ—चल उघड झांकली मूठ !
तुजळ सागर तव खळबळला,
हृदयीं तटवू त्यास कशाला ?
जगभर लाटा उधळायाला
दिली तुज सूट—चल उघड, झांकली मूठ !
फोडुनि अमला सागर धरिला,
माझा मूर्खपणा मज कळला.
मिळतां स्थल तुज नाचायाला
करी रे लूट—चल उघड, झांकली मूठ !
क्षणभर वाटत होतें मजला,
की तव ओघ आटुनी गेला,
परि जो अखड भरला त्याला
कशाची तूट—चल उघड झांकली मूठ !
उगवे सूर्य काल मावळतां
फिरुनी फुलतें फूलहि मिटतां
प्राणजीवना, तुजही शिवतां,
मरण हें झूट—चल उघड, झांकली मूठ !

द्वेषावरती, दुःखावरती,
फिरवी तुझ्या यशाची महती,
जा, जा, नाच सर्वेही जगती,
धाव बेछूट—चल, उघड, झाकली मूठ !
विसरुनि जाऊं अनुभवजाला,
तुडवू पायीं चल खेदाला !
टाकूं जाळुनि नैराश्याला !
दुःख सब झूट !—चल उघड, झाकली मूठ !
तुझिया श्वासाच्या उद्गारें,
टाकू भरुनी जग हें सारें,
एकच नादें करु आतां रे,
सुखाची लूट—चल उघड, झाकली मूठ !
मी तूं दूर न राहूं आतां,
दाखवु शक्ती अपुली जगता,
आणूं परमेश्वरही हाता,
ऊठ रे ऊठ—चल उघड, झाकली मूठ !

हृदयशारदेस

[कोणी कवीनें आपल्या कवितेस 'शब्दशारदा' व प्रणयिनीस 'हृदयशारदा' अशीं नांवें देऊन हें गाणें म्हटलें आहे]

हृदयशारदे ! या कवनाचे बोल ऐक माझे !
सरस्वती शब्दाची माझी तुजला जरि लाजे.
तुझ्या मनाचा, तुझ्या जिवाचा एक एक बोल,
मम कवितेच्या जादूलागीं ठरवीलच फोल !
नवशब्दांचे घुंगुर बांधुनि रसवंती माझी,
नाचत डोलत करि शिणलेली मनें पुन्हां ताजीं.
तिच्या गुणांवर कुणा कुणाचे जीव गुंग कांहीं,
तरि जादूनें जादूगारच काय फसुनि जाई ?

जरी शिरावर कुणी बांधिला अमोल शिरपेंच,
दिसतो का तो ज्याचा त्याला ? स्तुतिचेंही हेंच ?
शब्दांचा बाजार बदलतां, जीवाची वेठ
नको नको हें, उघड आपुल्या प्रेमाची पेठ !
प्रेमाचा जिवलगे ! जिव्हाळा करितां रसभरती
भिन्नरंगिं हृत्तरंग रंगति उचंबळुनि निघती !
शब्दचित्र परि काढूं जातां त्यांचें उल्हास,
रंग तयांचे उडुनी जाती निश्वासासरसे,
जनिं जें दिसतें, मनि जें वसतें, हृदयीं जें सलतें,
तें बोलाय नव हे वठतें भलत्याचें भलते !
रस तारांचा नभीं पाझरे, भूवर नच येई,
शुष्क होउनी खालीं येतां शीतलता राही.
मूर्तरसाच्या केक अप्सरा गगनगीत गाती,
नाद विरे परि नभीच, उतरे वारा भूवरती.
ह्या मोत्याचा सडा घातला वरती आकाशीं,
चमक तेवढी येते त्याची या भूमीपाशीं !
आशीर्वचनीं शब्द तेवढे धांवुनि यतात,
स्फूर्तिदायिनी इच्छा उरते तशीच हृदयांत.
तीच दशा मम होते तुजला जावें जो गाया,
हृदयभावना मूर्तिमती तूं ! कविता तव छाया !
सुकला चुकला जीव आजवर तुजवांचुनि फिरतां,
हृदयशारदे ! शब्द-शारदा नको मला आतां !
धरी सांवरुनि कविता पडत्या हृदयाचा तोल !
मरत्या जीवा परी वांचवी तुझा प्रणयगोल !
प्रीतीचीं पाउलें उमटलीं जी या हृदयांत,
जीवस्वामिनि ! किती दिवस वद बसूं तीच गात ?
प्रणयतटिनि ! तूं दूर न राहीं-करपलाच जीव,
हृदयसाक्षिणि ! प्राणरक्षिणी ! न कां येत कींव ?

तव वसतीच्या दिशेवरी जी तारा लखलखते,
नेत्रयुग्म हें तीवर खिळतें, नच कधिंही हलतें !
तव हास्याचा नाद नाचला ज्या वाऱ्यावरती,
जीव कोंडला वांचविण्याचें बळ त्याच्या हातीं,
अनत तारा, अखड वारा, नच माझ्या कामी !
माझी तारा, माझा वारा, तुझ्या प्रेमधामी !
वस्तुवस्तुवर नेत्र वठविती तव मूर्तिच एक !
जग ताराया जणु प्रीतीचा त्वन्मय अभिषेक !
नामाचा जप तुझा सारखा, अश्रूंची स्मरणी-
प्रतिक्षणी प्रतिनामें वाढे तिच्यांत एक मणी !
ध्यास मांडिला तुझा असा हा असह्य विरहानें,
कधि येशिल कधिं घेशिल मजला हृदयीं प्रेमानें !
प्रीतीनें रंगली पावलें हृत्पटिं नाचीव,
प्रेमामृत पाजुनी देवते ! भक्ता वांचीव !
प्रेमदृष्टिनें प्रिये ! मिळवितां डोळयाला डोळा,
पंचप्राणहि होतिल माझे नयनी क्षणिं गोळा !
हृदयीं जडवीं, चरणीं तुडवीं मग त्यां ओढुनियां,
सोक्षमोक्ष करि, तार मार वा प्रेमाची दुनिया !
हृदयशारदे ! दर्शन परि दे, हृदयीं दे स्थान,
वक्षःस्थलिं तव पडतां पडतां येऊ दे मरण !
या प्रेमाची, तुझ्या यशाची, गाणीं या नादीं
गाइन जाइन गात गात तीं तुजसह ईशपदीं
प्रीतिदेविच्या पायांमधला कवि घुंगुरवाळा !
प्रीतिदेवता जरा हालतां कवि करि गानाला !
त्या प्रीतीला कविनें पुसतां "गाऊं काय गडे ?"
प्रीति म्हणे "जा तिलाच गाईं जी तव हृदयिं जडे !"
हृदया, नयनां, ध्याना, गाना, जिने जिंकलेंस,
'गोविंदाग्रज' गाइल त्या तुज हृदयशारदेस !

मोरपिसावरचा डोळा

डोळा साचा ॥ हा मोरपिसाऱ्यावरचा ॥ ध्रु० ॥

बुट्टे काळ्या शालूवरतीं। तारे निळ्या नभीं लखलकती।
कृष्णजलावरि कमलें रमतीं। तसा डोळा हा ॥ मोरपिसावरती पाहा ॥

दिसती रंग उघड नयनांतें। आहे विद्युत्शक्तिहि यातें।
ओढी वस्तुमात्र जग म्हणतें। खरें असावें ॥ कां नाही उगिच
म्हणावें ॥

मोहकता तर आहे खास ॥ ओढी ती त्याजवळि अगास।
वाटे सौंदर्याचा वास। असावा त्यांत। ग्रह पहिला बघतां होत ॥

दिसतें काय कुणा परि यानें। रुदना खुलवी का हसण्यानें।
फुलतें कुठल्या की प्रेमानें। क्षणमात्रांत ॥ हे विचार येति मनांत ॥

सजीवतेचें निर्जिव फूल। नुसती सौंदर्याची भूल ॥
ईश्वरतेची पोकळ हूल। भिन्न रंगाची ॥ ही बठ्ठ भिन्नपणाची ॥

क्षणमात्राची मोहकता ही। चंचलतेनें चमकत राही।
प्रेमाचें मुळिं पाणी नाहीं। कसला डोळा ॥ हे रंग जाहले गोळा ॥

शोभा प्रेमावांचुनि फोल। जिणेंहि याचें कवडीमोल।
अर्थाविण मेलेले बोल। टाकुनि याना ॥ खेळणें मुलाबाळांना ॥

कितीक असले फसवे डोळे। रंगीबेरंगी जणुं गोळे।
जगांत पाहुनि फसतां भोळे। द ही जोट ॥ देवा ते डोळे फोड ॥

एखाद्याचें नशीब

[शार्दूलविक्रीडित]

कांहीं गोड फुले सदा विहरती स्वर्गांगनांच्या शिरीं,
कांहीं ठेवितसे कुणी रसिकही स्वच्छंद हृन्मंदिरीं,
कांहीं जाउनि बैसती प्रभुपदीं पापापदा वारि तें,
एखादें फुटकें नशीब म्हणुनी प्रेताम शृंगारितें '

कोणी पर्वत आपुल्या शिरिं धरी हेमप्रभा शीतला,
कोणाच्या उदरामधून निघती मोठ्या नद्या निर्मला,
कोणाला वनदेवता वरितसे मोदांत जी नाहते,
एकाद्यामधुनी परंतु जळती ज्वालानदी वाहते !
झाडें जोडुनि पत्रयुग्म फुटलें मेघाप्रती याचती,
स्वच्छंदें जलबिंदु तोंच सगळ्या पानांवरी नाचती,
सारी पालवतीं, फुलें विहरतीं, शोभा वरी लोळते,
एखाद्यावरमात्र वीज पडुनी त्या जाळते पोळते !
चाले खेळ असा जगांत, बहुधा सौख्यांत सारे जरी,
एखादा पडतो तसाच चिडुनी दुःखार्णवी यापरी,
पाही कोण अशा हताश हृदया ? जो तो असे आपला,
देवा ! तूं तरि टाकिं अश्रु वरुनी, त्यासाठिं तो तापला !

जगाचें गाणें

[केव्हांहि पहा, जग उगवत्या सूर्याला अर्घ्य देत असतें]

नमोऽस्तु ते ! धन्य एक सकल जगीं तूंच ! उगवत्या रवे !
भावगुणी जी अतुला । भक्तीनें अर्घ्य तुला,
स्वीकारी या ऋतुला, । पुण्य ज्यांत सांठवें.
गगनिं सदा जरि असशी । तरि अमुच्या नयनांसी
काल न तू दिसलाशी ! । आज तुझे कर नवे !
थोर हृदय परि तव हें । अपराधा नच पाहे,
गतवृत्त न मनिं राहे । फिरुनि कधिं न आठवे !
मावळले काल रवि । वार्ताही ती न हवी !
तेज तुझें ज्यां लपवी । स्वकर पसरि नवनवे !
जो प्रकाश काल रमे । आतां तो तिमिर गमे !
हा प्रकाश कधिं न शमे । तव करिं जो संभवे.
थोर तूंच ! धन्य तूंच ! । तेजोनिधि दिव्य तूंच !
नयनिं मनीं एक तूंच ! । इतर कांहिं नाठवे !

झालें मनिं हेंच ठाम। कीं रवि तुजलाच नाम।
तेजाचें तूंच धाम। सांगावया का हवें?
स्तुति आतां इतरांची। कधिं नाहीं व्हायाची!
वंदन हे तुजलाची। सतत उगवत्या रवे!

अनामिकाचे अभंग

[ज्या प्रदेशांत पाऊल टाकावयाचें आहे तेथील रहिवासी साधुसंतांना तुमचा आमचा स्पर्श अनामिकापेक्षांही अमंगळ आहे. शिवाय, मराठीचिये नगरीं या पंढरीच्या पाहुण्यांची आचंद्रभागातटीं जी प्रेमळ पंगत झाली तिच्या उष्ट्याम्सरकट्यासाठीच हात पसरण्याचा जिथें संकल्प केला आहे तिथें नावाचा अभिमान अनाठायीं आहे. मराठी रसवतीच्या पवित्र अभंगस्वरूपाला, माझ्या अनामिकवृत्तीच्या पामरवाणीनें स्पर्शदूषित करण्याच्या या अतिप्रसंगाची जनस्वरूप जनार्दनाकडून मला क्षमा होईल अशी आशा आहे.]

मंगलाचरण

नमो पांडुरंगा नमस्ते श्रीरंगा। रुक्मिणीच्या रंगा नमोनमः॥
सर्वां मंगळाचा एकरूप निधि। तूंच देवा विधि-हरिहर॥
पैकिल्या देवांच्या तेहतीस कोटी। ती रूपें गोमटीं देवा तुझीं॥
निर्गुणाचें ब्रह्म सगुणाची मूर्त। दोहींठायीं कीर्त एका तुझी॥
म्हणे "××" अगा पंढरीच्या देवा। अनामिका सेवा घ्यावी आतां॥

१

कवित्वाचा येथें वाहिला मीपणा। लक्ष्मीनारायणा तुझे पायीं॥
गणामात्रांचा तो नको ताळेबंद। नको वृत्त छंद नाम गाया॥
विना कानामात्रा आणिक वेलांटी। लेखनकामाठी मांडिली हे॥
साहित्याची कळा झाली निर्व्हाईत। शुद्धाशुद्धातीत नाम तुझें॥
म्हणे "××" जें जें मनीं मुखीं आलें। तें ते येथ झालें ब्रह्मार्पण॥

२

क्षणमात्र थांबा असंगाच्या संगा। अहो पांडुरंगा कृपावंता॥
मनाचा मुहूर्त साधूनि हा आज। सोडुनिया लाज बोलतों मी॥

माझ्यावरी मीच मांडीन फियोद । तुझ्यापायीं दाद मागावया ॥
नका देवराया धरूं भीडभाड । कराल तो निवाड मान्य आहे ॥
म्हणे "××" देवा रखमाईच्या कांता । परी दूर आतां नका राहूं ॥

३

जीवेंभावें देवा आम्ही अमंगळ । जातीचे चांडाळ, थोर नांवें ॥
पांडुरंगा आम्ही युगांचे दुर्जन । क्षणाचे सज्जन पश्चात्तापें ॥
व्रत एकादशी मात्र हें देहाशी । नित्य मनापाशी दिवाळीच ॥
नांवाचेच साव आम्ही थोर थोर । मनाचे हे चोर सर्वकाळ ॥
तुझे पायीं आतां चोरी नसे कांहीं । म्हणे "××" नाही भयभीती ॥

४

मागायाची आहे मेख । तुजपाशी हीच एक ॥
सुखदुःखें ही केवळ । जन्मा आलियाचें फळ ॥
इंद्राचंद्रा कर्मरेखा । तेथें माझी कोण लेखा ॥
हेंचि एक यावें दान । घडो कांहीं तुझें गान ॥
म्हणे "××" हीनदीन । मृगजळींचा हा मीन ॥

५

नाहीं भक्तिभाव नीट । तरी हांक मोकलीतो धीट ॥
नाहीं मुक्तीचा हव्यास । नसे नामाचाही ध्यास ॥
नेमधर्म कोणा ठावा । एकरूप उजवाडावा ॥
तुम्हीं यावें आम्हांसाठीं । कवित्वही न ऐसें गांठीं ॥
म्हणे "××" हांके साच । अधिकार पाप हाच ॥

६

आलां गोपगोपींसाठीं । देवा तुम्ही यमुनाकांठीं ॥
पुंडलीका याया भेटी । देव आले वाळवंटीं ॥
नामयाच्या कारणीं । राउळाचीही फिरवणी ।
दामाजीच्या संकटीं । विठू धेड होई कष्टी ॥
म्हणे "××" मायबापा । भीशी काय माझ्या पापा ॥

७

धन्य धन्य माझ पाप । तुज आणिल आपेआप ॥
माझ्या पातकांची रास । देवा पाडील इरेस ॥
"आजवरी थोर थोर । पायीं नेले पातित घोर- ॥
परि याचे पाप फार । पाहूं होतो का उद्धार" ॥
म्हणे " × " ऐशा भरीं । देवा याल माझ्या घरीं ॥

८

नेघे देवा तुझ्या नांवा । तुझा माझा उभा दावा ॥
नामें उद्धरिले सारे । मीच एक राहिन बा रे ॥
तुझ्या नांवा गालबोट । पुरें खावे दांतओठ ॥
पाहूं बोलाविल्यावीण । हरी घ्या न माझा शीण ॥
देवा तुझी घ्याया लाज ॥ "××" ठाकलासे आज ॥

९

काय महिमा नामांकित । आज दाखवा प्रचीत ॥
पूर्वी नांव झाले फार । नको त्याचा बडिवार ॥
दावीं मज प्रत्यय कांहीं । नको संतांची ग्वाही ॥
देणेंघेणें हातोंहात ॥ उधारीची नाही बात ॥
धन्य "××" भाग्यवंत । देवा तुझा पाही अंत ॥

१०

काळयवनाच्या भेणें । दडी पाण्यापोटीं देणें ॥
धाकें आणि दैत्याच्याच । मोहिनीचा केला नाच ॥
काच बळीचा अगोचर । देवा झाला मूठभर ॥
परि येतां पापें माझी । कुठें दडाल देवाजी ॥
म्हणे "××" धीटपाठ । येथें अस्सलाशीं गांठ ॥

रांगोळी घातलेली पाहून§

[शार्दूलविक्रीडित]

"साध्याही विषयांत आशय कधी मोठा किती आढळे;
नित्याच्या अवलोकनें परि किती होती जगीं आंधळे!
रांगोळी बघुनी इतःपर तरी होणें तयीं शाहणे,"
रांगोळी बघुनीच केशवसुता हें आठवे बोलणें.
रांगोळीत तुझ्या विशेष गुण जो! आर्या मला वाटतो,
स्पष्टत्वें इतुक्या अशक्य कथणें वाटे तुला काय तो?
जो तूतें वदवे न अर्थ मनिंचा तोंडांत आला तरी,
तो मी बोलुनि दाखवीन अगदी साध्याच शब्दीं परी.
चैत्री अंगण गोमयें सकलही समार्जिलें सुंदर,
रांगोळीहि कुणी जिथें निजकरीं ती घातिली त्यावर,
ज्यां आमंत्रण त्या घरीं मुळिं नसे ऐशा स्त्रियांलागुनी
त्या चिन्हांतनि हा विशेष निघतो आहे गमे मन्मनीः—
या या! आज असे सरेख हळदीकुंकू पहा या स्थली
बत्तासे बहु खोबरें हरबरे खैरात ही चालली!
ठावें कोण न जात येत दिधलें कोणास आमंत्रण,
नाहीं दाद घरांत ही मुळिं कुणा, दे धीर हें लक्षण.
संधी टाकुनि छान फोज तुमची कोठें पुढें चालली?
बायांनो! अगदी खुबी विसरता तेलंगवृत्तीतली!
नातें, स्नेह, निदान ओळख तुम्ही येथें न आणी तरी,
या, आमंत्रण राहुं द्या, परि शिरा साऱ्याजणी या घरीं!
लाभे हें फुकटांतलेंच हळदीकुंकू तम्हांला जरी,
होई काय नफा अचानक तयामाजी न कित्तीतरी?
ही आगंतुकवृत्ति आपण जरी धिक्कारिली यापरी,
ग्रामीं चार घरें उगीच फिरुनी होईल का हो तरी?

§केशवसुतांची 'रांगोळी घालतांना पाहून' ही उदात्त कविता ज्यांनी वाचली आहे, त्यांनाच या कवितेचा अर्थ कळेल

या डोळा चुकवून नीट, डरतां आतां कशाला बरें ?
झाले काय असे उगीच भिउनी, तुम्हीच सांगा खरें ?
कोणाच्या नजरेंत येइल तरी होणें असे कांहिं का ?
केला का खटला कुणावर कुणी ऐसा अजूनी फुका ?
बायांनो ! तर या, नका च दवडू संधी अशी हातची,
जा जें कांहिं मिळेल तेंच भरल्या रस्त्यांतुनी खातची !
कामें ही असलीं हितावह कशी होतील का लाजुनी ?
या-या-या तर धावुनी त्यजु नका रीती पुराणी जुनी !
कोणाच्या घरचें असेल हळदीकुंकू कशी नेमकें
ज्या बायांस नसेल हें चतुरनियां केव्हां जरी ठाउकें,
रांगोळी बघुनी टनपर तरी होणें नयीं शाहणे,
कोठें चालत काय काय अगदीं हें नेहमीं पाहणें !

राजहंस माझा निजला !

[पतिनिधनानंतर अल्पावधींतच बापडीवर एकुलत्याएक मुलाचें निधन पाहण्याचा प्रसंग आ. यापेक्षां अधिक दुःख का होणार नाहीं ?]

[चाल—उन्हवा नातन०]

हे कोण बोलले बोला ?
'राजहंस माझा निजला '

दुर्दैवनगाच्या शिखरीं । नवविधवा दुःखी आई
तें हृदय कसें आईचें । मी उगाच सांगत नाहीं !
जें आनंदेंही रडतें । दुःखांत कसें तें होई —
हें कुणी कुणा सांगावें ?
आईच्या बाळा ठावें !
प्रेमाच्या गांवा जावें—
मग ऐकावें या बोला । 'राजहंस माझा निजला !'

मांडीवर मेलें मूल । तो हृदया धक्का बसला
होउनी कळस शोकाचा । भ्रम तिच्या मानसीं बसला
मग हृदय बधिरची झालें । अति दुःख थिजवि चित्ताला
तें तिच्या जिवाचें फूल !
मांडीवर होत मलूल !
तरि शोकें पडुनी भूल—
वाटतची होतें तिजला । 'राजहंस माझा निजला !'
जन चार भोंवती जमले । मृत बाळा उचलायाला
तों काळ नाथनिधनाचा । हतभागि मना आठवला
तो प्रसंग पहिला तसला । हा दुसरा आतां असला !
तें चित्र दिसे चित्ताला !
हें चित्र दिसे डोळ्यांला !
निज चित्र चित्तनयनांला,
मग रडुनि वदे ती सकलां । 'राजहंस माझा निजला !'
करुं नका गलबला अगदीं । लागली झोंप मम बाळा
आधींच झोंप त्या नाहीं । खेळाचा एकच चाळा
जागतांच वाऱ्यासरसा । खेळाचा घेइल आळा
वाजवूं नका पाऊल
लागेल तया चाहूल
झोंपेचा हलका रूल
मग झोंपायाचा कुठला । 'राजहंस माझा निजला !'
हें दूध जरासा प्याला । आतांसा कोठें निजला !
डोळ्याला लागे डोळा । कां तोंच भोंवतीं जमलां ?
जा ! नका उठवुं वेल्हाळा । मी ओळखतें हो सकलां
तो हिराच तेव्हां नेला
हिरकणीस आतां टपलां
परि जिवापलिकडे याला—
लपवीन ! पकडची मजला । 'राजहंस माझा निजला !'

कां असलें मलतेंसलतें । बोलतां अमंगळ त्याला ?
छबकड्यावरुनि माझ्या या । ओंवाळुनि टाकिन सकलां !
घेतें मी पदराखालीं । पाहूंच नका लडिवाळा !
मी गरीब कितिही असलें
जरि कपाळ माझें फुटलें
बोलणें तरी हें असलें—
खपणार नाहिं हो मजला । 'राजहंस माझा निजला !'
हें असेंच सांगुनि मागें । नेलांत जिवाचा राजा
दाविलाहि फिरुनी नाहीं । नाहींत का तुम्हां लाजा ?
न्यावयास आतां आलां । राजहंस राजस माझा !
हा असा कसा दृष्टावा ?
कोणत्या जन्मिचा दावा ?
कां उगीच गळा कापावा—
पाहुनी गरिब घोणाला । 'राजहंस माझा निजला !
हे काळे कुरळे केश । खेळतात डोक्यावरती
ही दृष्टि पहा मम वदनीं । नेहमीं अशी ही असती !
हें तेज अशा रत्नाचें । झालें का आहे कमती ?
कानांत नाचती डूल,
तोंडावर हंसरें फूल,
जीवाची घालुनि झूल—
मी असाच झांकिन याला । 'राजहंस माझा निजला !'
या अर्ध्या उघड्या नयनीं । बाळ काय पाहत नाहीं ?
या अर्ध्या मिटल्या तोंडीं । बाळ काय बोलत नाहीं ?
अर्थ या अशा हंसण्याचा । मज माझा कळतो बाई !
हें हंसें मुखावर नाचे
जणुं बोल दुग्धपानाचे
कीं सुख्या समाधानाचे
इतुकेंहि कळे न कुणाला— । 'राजहंस माझा निजला !'

या माझ्या मानससरसी। सारखें प्रेमजल वाही
त्या-जलजलहरींवरती। राजहंस पोहत राही
सारखा पोहुनी दमला। मग मला भुकेला बाही
नयनांच्या शिंपांमधुनी,
अश्रूंचे मौक्तिकसुमणी,
मी दिले तया काल्होनी,
मोत्यांचा चारा असला। राजहंस खाउनि निजला!
ते वैकुंठेश्वर गेले। पदिं त्यांच्या अर्पायाला
ही अखंड या अश्रूंची। वैजयंति मोहनमाळा
मी करित असे केंव्हांची। धरुनिया उराशीं बाळा
कौस्तुभ हा माळेमधला
हृदयाचे कोंदण याला!
तो चोराया कीं आला?
दैन्याहुनि दैन्यचि झाली। 'राजहंस माझा निजला!'
हें असें जाहलें म्हणतां। तरि देवचि निजला का हो!
जरि निर्दय होउनि निजला। आळवीन फोडुनि टाहो
की असा पोटचा गोळा। पोटांतचि देवा राहो!
ही कुऱ्हाड आकाशाची,
मजवरती पाडायाची,
नाहींच कल्पना त्याची,
हा तुमचा कावा सगळा। 'राजहंस माझा निजला!'
जरि दूत यमाचे आले। लाडक्यास या न्यायाला
ते निष्ठुर असले तरिही। भुलतील पाहुनी याला!
हृदयाचें होउनि पाणी। लागतील चुंबायाला
मी मुका असा घेतांना—
हा पहा-पुन्हा हंसला ना?
कां अशा फिरवितो माना?
सुख सुपे काय डोळ्याला? 'राजहंस माझा निजला!'

हें सर्वस्वाचें फूल । त्याभवतीं झाला गोळा
मी बघतें-कधिंचा आहे । त्यावरती तुमचा डोळा
एकदां करावा त्याचा । वादानें चोळामोळा
सर्वांच्या मनिंचा लाहो,
हाच ना? स्पष्ट बोला हो,
मी इतकी वेडी का हो—
कीं हेंहि कळेना मजला । 'राजहंस माझा निजला!'
जरि होउं नये तें झालें । तरि सोडणार या नाहीं!
पाळणाहि रुततो ज्याला । प्रेमें जरि निजवी आई!
तो देह खाच दगडांत-। छे: नको नकोग बाई!
हृदयाची खणुनी खांच
झांकिन मी बाळ असाच,
दुःखाचे फत्तर साच!
जा! जाउनि सांगा काळा । 'राजहंस माझा निजला!'
जरि काळाचाही काळ । बाळाल' न्याया आला!
तरि नाहीं मी यायाची । या जीवाच्या जीवाला!
सारखी गाउनी गाणीं । निजवीन कल्पवर याला!
जा! करा आपुलें काळें!
माझेही दमले डोळे!
प्राणांचें पसरुनि जाळें—
मी निजतें घेउनि याला । 'राजहंस माझा निजला'

* * *

सांगुनी अस्स सकलांशीं । मृत बाळ उराशीं धरुनी
तन्मुखीं स्वमुख ठेवोनी । चुंबिलें एकदां फिरुनी
पाहिलें नीट निरखोनी । अणि तीही गेली निजुनी!
मग पुन्हा कधीं ती उठली,
जाणीव कुणा ही कुठली!
परि मति या प्रश्नें हटली—
"बोलेल कोण या बोला । 'राजहंस माझा निजला'!"

मग मातापुत्रांवरि त्या। तरु गाळिति कोमल पानें।
ढाळिती लता निजसुमनें। पशुपक्षिहि रडती गानें
दशदिशा दुगडहीं कढती। मग दुमंगुनी शोकानें।
दुमदुमतें स्थळ तें अजुनी,
त्या एकच करुणागानी,
जा जाउनि ऐका कानीं!
ऐकाल याच बोलाला:—
"राजहंस माझा निजला!"

दसरा

[रूढीचें सीमोल्लंघन हाच समाजाचा दसरा.]

चला आज हा आला दसरा!
पाउल पुढतें टाकायाला,
सीमोल्लंघन करावयाला,
आनंदानें नाचायाला,
सणांमधें सण हाच खरा!
चौमासाला आतां विसरा!
मुसळधार तो पाउस वरला,
तुडवित पायांखालीं चिखला
शेत पेरिलें येत पिकाला,
येतां आनंदाचा दसरा!
पहिल्या कुभल्या गाई विसरा!
उन्हाळ्यांत त्या उडाल्याच ना?
त्या गाईंच्या खिल्लारांना
नव्या दमानें सोडा राना,
चला खाउं या पहांटवारा.

करा भरासा मुखडा हंसरा !
आतां कां हीं तोंडें रडवीं ?
कडवीं बीजें करी गोडवीं,
फुटलें तुटलें पुन्हांहि जडवी,
आला ना तो तुमचा दसरा !
चला रूढिवर आतां घसरा !
टाकुनि सीमा मृत धर्माच्या,
दंभाच्या या अधपणाच्या,
जुनेपणाच्या, अहंपणाच्या,
सीमोल्लंघनकालचि दसरा !
जुन्या मतांचा जाळा कचरा !
नव्या मतांचे जे राऊत,
खरेखुरे मायेचे पूत,
येऊ द्या धैर्याला ऊत,
नका हातचा दवडूं दसरा !
नका हातचा दवडूं दसरा !
जुन्या ऋषींना सलाम ठोकुनि
करा तयारी छाती ठोकुनि
आजकालच्या ऋषींमागुनी
जा तिकडे नेइल हा दसरा !
श्रुतिस्मृतींना आतां विसरा !
अंधभक्तिचा पांगुळगाडा
मोडुन तोडुनि उपडा पाडा !
पाताळीं तो नेउनि गाडा !
करा साजरा यापरि दसरा !
नेट धरा धीराचा जबरा !
खुल्या मनाचा अबलख घोडा
जीन नको उप्लाणी सोडा !

जेरबंद वा लगाम तोडा !
सीमोल्लंघनकालच दसरा
जुन्यापुराण्या चिंध्या विसरा
जरिपटका घ्या सुधारणेचा !
भगवा झेंडा नव्या मताचा !
नव्या दमानें फडकविण्याचा
मानवधर्माचा हा दसरा !
नव आशेच्या तृणांकुरांचा
तुरा शिरावर; चढवा साज,
मढवा न्यायाचे शिरताज,
समचित्ताचे बरकदाज
चला जमूं या जमाव तुमचा.
काळाचे मैदान अफाट,
दिसतो कोठें खदक खांचा
या घोड्याला अमीन टांचा
वाऱ्यावरच्या करवा नाचा
कापा रस्ता आटोकाट !
चला निघूं या असली स्वारी,
जुनाट पोकळ नगारखाना
उंटावरला कुणी शहाणा
वाजवितो त्या आधी हाणा
घ्या कृष्णाची करीं 'तुतारी'
रूढींच्या किल्ल्यावर स्वारी,
'अगरकरां'ची झडवा नौबत !
'भागवतां'ची धराच हिंमत !
'केशवचंद्रा'चें घ्या चिलखत !
फुंका '*कृष्णाची'च 'तुतारी'

---

*या गाण्यांत 'केशवसुता'च्या 'तुतारी' या सुधारणाप्रेरक जोरदार गीताचा उल्लेख 'कृष्णाची तुतारी' या नांवानें केलेला आहे

रूढीचा गड खाली उतरा,
पाकोळ्या घुबडांना उडवा,
जिवत सोने अखंड लुटवा,
कृपण मनाचा रस्ता खुटवा,
असा साजरा कराच दसरा!

कसले पूर्वज घेउनि बसलां?
होते मोठे सोन्या भरले
त्यांचे आतां काय राहिलें!
त्यांचें त्यांच्या मागुनि गेलें.
शिक्का कायमचा तो कसला!

उगाच खाउनि बसतां हाय!
पूर्वज आले चार पावलें,
एकसारखे पुढें सरकले,
म्हणुनिच ना ते इतके आले?
त्यांना पूर्वज नव्हते काय?

धुंभारासारखेच लोटे!
खोटें ठरतें तत्त्व आज तें,
पूर्वज संतत पुढें चालते
घायघूत ही नसती धरिते
वडे बापके तुम्ही बेटे!

रडत बसले महारमांग
दीनपणाला गर्वे छळतें,
अज्ञानाला भिउनी पळते,
या वर यायाया नच जें वळतें
उच्चत्वा त्या लावा आग!

थांबा, ऐका देउनि कान
सुकल्या हातीं बाला कोमल,

तशाच विधवा करिती तळमळ
फत्तर फुटतिल येउनि कळवळ
कुठला पोकळ गताभिमान?
चला उठा रे बांधा कंबर!
तुमच्यापुरती ही घीशकर
टाकुनि, रूढीशीं द्या टक्कर!
युद्ध माजवा रे घनचक्कर!
फोडा कुजकें हें अवडंबर!
गेल्या हें धर्माचें भूत
पाहुनि बसलां कारे भीत?
नव्या मतांचे भालाईत
घोडे अपुले या उडवीत
नातरि रडते व्हा राऊत!
अनतकाळाचे मैदान
हिम्मतवाले चाबुकस्वार,
उत्साहाची करिं तलवार,
चित्साक्षीची ढाल तयार,
घोडा फिरवा रानोरान!
सरतां काळाचे मैदान
घोडा उडवा मग आकाशीं,
भिडवा नेउनि स्वर्गापाशीं
पूर्णपणाशी ईशपदाशीं,
तरीच होइल दसरा छान!
कुणी मनाचा असेल कच्चा
करील त्यालाही मनशूर
या गाण्याचे गाउनि सूर
'केशवपुत्रा'चा महशूर
'गोविंदाग्रज' चेला सच्चा!

———

ती कोण ?

[शार्दूलविक्रीडित]

दूरस्था जलधीकडे स्वहृदया नेते नदी वाहुनी,
शोधाया रसिकास नित्य कविता हिंडे, न आशा तुटे !
भूलोकावर राहते कुमुदिनी चंद्राकडे पाहुनी,
रात्रीमागुनि धांवतो दिवसही, की भेट व्हावी कुठें ?
जीवाचें जगणें असेंच असतें सापेक्ष प्रेमावरी !
डोळेभेट दुरून, भाव अथवा आशाहि त्याला पुरे।
मी हें पाहुनि जीवबंधन असें शोकार्त होतों परी,
कोंकीं या मम लक्ष्यशून्य हृदयी कांही न आशा स्फुरे !
ओठांशी भिडतें रहस्य मनिंचें-सांगूं कुणाला परी ?
अश्रू हे नयनींहि-माळ करुनी घालूं कुणाच्या गळीं ?
आलें हें भरुनी रितें हृदयही देऊं कुणाच्या करी ?
आला दाटुनि कंठ-हाय ! रडुनी कोठें करूं मोकळा ?
जी माझ्यास्तव, मी जिचें सफलही, आधार जी जीवनीं
देवा ! भेटविं-दाखवी तरि मला ती कोण देवी जनी ?

विरामचिन्हें

[शार्दूलविक्रीडित]

जेव्हां जीवनलेखनास जगतीं प्रारंभ मी मांडिला,
जो जो दृष्टिंत ये पदार्थ सहजी वाटे हवासा मला !
बाल्याची पहिली अशी बदलली दृष्टी सदा वागडे,
तेव्हां 'स्वल्पविराम' मात्र दिमती स्वच्छंद चोहींकडे !
आहे काय जगांत ? काय तिकडे ? हें कोण ? कोठें असे ?
सांगा ईश्वर कोण ? त्यापलिकडे तें काय ? केव्हां ? कसें ?

जें तें पाहुनि यापरी भकतसे, दृक् संशयें टाकित,
सारा जीवनलेख मी करितसें तें 'प्रश्नचिन्हां'कित!
अर्धांगी पुढती करी वश मना, शृंगारदेवी नटे,
अर्धें जीवन सार्थ होइल इथें साक्षी मनाची पटे!
प्रेमानें मग एकजीव बनतां भूमीवरी स्वर्ग ये!
केला 'अर्धविराम' तेथ, गमले येथून हालूं नये!
झाली व्यापक दृष्टि. चित्त फिरलें साश्चर्य विश्वांतरीं,
दिक्कालादि अनंतरूप बघतां मी होत वेड्यापरी!
सूक्ष्मस्थूलहि सारखीं भ्रमविती, लागे मुळीं अंत न,
त्याकाळीं मग जाहलें सहजची 'उद्गार'वाची मन!
आशा, प्रेम, नवीन वैभव, तशी कीर्तिप्रभा, सद्यश,
हीं एकेक समर्थ आज नसती चित्ता कराया वश!
सर्वांचा परमोच्च संगम चिरं जेथें असे जाहला,
देवा! 'पूर्णविराम' त्या तव पदीं दे शीघ्र आतां मला!

कांहीं इंग्रजी कविता वाचून—

[स्वयपूर्णतेची जाणीवसुद्धां साधुवृत्तीला बाधक म्हणून म्हटली आहे; मग तिच्या अभावीं केवळ नुसत्या अभिमानाकडे पाहून आपलेपणाला काय वाटत असेल बरें ?]

पिठांत पाणी घालुनि केलें दूध भलें निष्ठुर काळें,
पितात गरिबाची बाळें.
अम्हां मराठी शाहीरांच्या कवनाचा वाहे पूर,
समाधान त्यांतच चूर!
पोत घालुनी गळ्यांत फिरती भिल्लांच्या काळ्या पोरी,
कवीश्वरें चढलीं भारीं!
गरिबीला बोलणें नसे हें, दोष दरिद्री गर्वाला—
हात घालि जो स्वर्गाला!

बाष्कळ बडबड ऐकुनि चित्तीं हास्याचे ध्वनि उठतात,
—आणि आंतडीं तुटतात!
खेद वाटला तोंच आठवे*बालकवीची रसवंती,
धीर जरा वाटे चित्तीं.
नव्याजुन्यांचा प्रेमळ पाइक 'गोविंदाग्रज' नमन करी—
भल्याबुऱ्यांना एकसरी.

पुनर्विकसन

[पद]

दयाघना! विनति करित मन तुज हें चिरविरहे तापतां!
धन्य विश्वरचना ही। यथासांग सर्व कांहिं
न्यून तीत मुळिं नाहीं। मत्सरेंहि पाहतां!
वस्तुवस्तुमात्राला। नाशकाल जरि दिधला,
तरि फिरुनी उदयाला। काल असे तत्त्वतां!
अस्तंगत सूर्याला। सुप्रभात उदयाला,
शुक्लपक्षिं चन्द्राला। फिरुनि उरी पुर्णता!
वर्षाऋतु समयाला। प्रतिवर्षी ये चपला,
प्रतिवसत वृक्षाला। जन्म नवा आणितां!
भरतीचा नियत काल। जलधीचे हरित हाल
रात्रीं नक्षत्रजाल। वरि नवी अपूर्वता!
याहुनि हें नवविकसन। सुप्रसन्न होई मन,
परि विचारि दीनवदन। बालक हा नेणता!
या मदीय चिरनिराश। जीवन्मृत मानसास
पुनरपि उमलावयास। काल दिला कोणता?

---

* श्रीयुत त्र्यंबक बापूजी ठोमरे

गीत—विरक्ति

दैवी दर्शनदुर्लभ झाली,
  आशालेशहि नच कांही;
संसाराची होउनि भाषा
  जीवनकवनांतुनि वाही!
प्रतिवस्तूचा शब्दचि उरला
  भावमया जगती राही.
त्या शब्दांचा अर्थ कुणातें
  वस्तुज्ञानाविण नाही!
गूढार्थेचि तो अलिखित भागी
  मत्कवनी भरुनी जाई,
नसता परि संकेत जिवाचा
  उमगेना तें कवणाही!
गीत कळावें जीस नसे ती
  दिशा शोधिल्या जरि दाही,
'गोविंदाग्रज' सहजचि कवनें
  जाळि निराशा खर दाही!

कधीं ?

चित्रपटावरि रम्याकृतिच्या सीमारेषा परोपरी;
  रंग कधी वठतील परी?
कानाला आनंद देति हे झुळझुळ गाउनि गोड झरे,
  अर्थ कधी कळणार बरें?
अंधुक अंधुक गोड भावना डोकावति कविमनाकडे;
  शब्द कधीं होतील खडे?
सतेज वचनें देई तारा, परी लकाके नभामधीं,
  खालीं येइल परी कधीं?

झोपड पडते डोळ्यांवरतीं-चिंता छळितां हृदंतरीं;
झोंप कधीं येईल परी ?
प्रतिरात्रीं हीं स्वप्नें दाविति इच्छाचित्रें जीवाचीं;
सृष्टि कधीं होइल त्यांची ?
अंधनयनिं ही बघते आशा विश्वचि हें रम्याकार;
जगीं कधीं तें दिसणार ?
—आणि वल्लभे ! दिलींस वचनें, गोड, अहा तीं किती तरी !
खरीं कधीं होणार परी !
'गोविंदाग्रज' जें जें आळवि कवनीं,-आणिक मनामधीं,
पटेल ते तें सांग कधीं ?

ओसाड आडांतील एकच फूल

[शार्दूलविक्रीडित]

[१]

होता एक जुनाट आड पडका, ओसाडसा जो असे,
कोठेंसा, कधिंचा, विशेष नव्हता कोणास तो माहित,
होतें काय तयांत हें नच कधीं कोणी पहाया बसे,
नाहीं जात कधीं तिथें कुणि जियें नाहीं स्वतांचें हित !
होता आड खरोखरीच अगदीं तैसा दिसायास तो,
जो जैसा दिसतो जगास दुरुनी, तैसाच तो भासतो,
घेतो कोण उगाच कष्ट इतके लोकीं खऱ्याखातर !
'आहे भूत तयांत खास' ! वदती ऐसेंहि कोणी तर !
बोले वाइट त्यास कोणि, नसती होती वदंता जरी,
लोटे सृष्टिहि त्याप्रती जरि तशा त्या आडमार्गावर,
टाकीना नुसती जरी नजरही कोणी बिचाऱ्यावर,
देवानेंहि दिलें असेंच नव्हतें टाकून त्याला तरी !
देवाला करणें-विचित्रच तरी आहे किती गोष्ट ही,
होतें नाचत एक फूल तसल्या ओसाड आडांतही !

[२]

पानांची गरदी लता करिति त्या आडाचिया भोंवतीं
वाटे अंथरलें जणूं बुर्फन तें जीवंत तोंडावरी;
काळीभोर कभिन्न गर्द विलसे छाया मधें खोल ती,
आडांतील जलांतही मिसळुनी त्यालाहि काळे करी!
आडाच्या असल्या भकास उदरीं होतें तसें फूल तें,
प्रेमाचा मृत अश्रु जेविं गिळिला जीवन्मृताच्या मनीं;
केव्हांही नच लागला सुमनसा वाराहि बाहेरुनी,
काळोखांतिल तेवढेंच जग ते होतें तयाभोंवती.
पुष्पाचें वळलें असे मुख सदा पाण्याकडे खालती,
श्वासानें जणुं त्याचिया चिमुकल्या लाटा जलीं हालती,
केव्हां तन्मकरंदबिंदु पडतां जी वर्तुळे चालती,
घालाया रमणीकरांत बघतां तेव्हांच मागाल तीं!
येई एक कसाबसा तरि सदा तेथें रवीचा कर,
पुष्पाचें प्रतिबिंब तो जलिं करी त्यालागिं दृग्गोचर.

[३]

त्या चित्राप्रति भावबद्धनयने आशादृशा पाहणें–
हा नित्यक्रम भाबड्या सरळ त्या माझ्या फुलाचा असे;
त्याला सर्वहि वाहणें, विरुनिया त्याच्यामधें राहणें,
आशा एकच एवढी मनिं सदा वेड्या फुलाच्या वसे.
त्याचा वास असे मनोहर सदा, शंका नसे याविशीं,
या भावें परि गंध जो दरवळे त्याचीच त्याची मजा!
केव्हांही हलतांच फूल पवनें खेदास देते रजा,
प्रेमानें डुलतां परी करितसे वृत्तीस वेडीपिशी!
हांसे फूल जलांतल्या बघुनिया त्या स्वीय चित्राकडे.
हांसे तेंहि तसेंच तो अधिक हें हांसे तसें बापडें,
नाचे हें पवनांत, तेंहि तिकडे पाण्यामधें बागडे,
'माझा भाव तयाप्रती कळतसे' मानीत हें बापडें.

जोडीचा महिमा असा चहुंकडे; धिक् सर्व जोडीविणें!
लाभे जोड तरी कुणास न रुचे शून्यांतलेंही जिणें?

[४]

खालीं तोंड करून चंचल जलीं पाहून वेड्यापरी;
भावाचे अपुल्याच रंग वठवी त्या प्रेमचित्रावरी,
घेई यापरि बांधुनी उगिच तें जीवास आशागुणी,
हांसूं मात्र नका म्हणून कधिंही माझ्या फुलाला कुणी!
त्या आशेंत रहस्य काय लपलें जाणावयाला जरा—
वाऱ्यानें करपून जातिल अशी व्हावी फुलांची मने;
चित्रें चंचल जीं अदृश्य उघड्या डोळ्यांस भावाविणें
पाहायास तयांस नीट तुमचे डोळे फुलांचे करा!
भावाचे अपुल्याच रंग बघणें वाटेल तेथें मना,
त्या वेड्याबागड्या फुलांतच असे का तेवढ्या दोष हा?
मोठे पंडित काय लाविति दिवे, ते एकदांचे पहा,
कोणी काय कधीं कुठें बघितलें जें ये विकारांत ना?
जो तो या जगतावरी पसरतो छाया मनाची सदा
निश्वासें तुमच्याच सृष्टि करपे, तेव्हांच ती तापदा!

[५]

कांहीं काळ असाच फूल गमवी, आशा पुढें वाढली,
चुंबावें जलिंच्या फुलास म्हणुनी ते मान खालीं करी,
वाऱ्यानें मुख लागतांच उदका छाया विराली जलीं,
पाणी मात्र पडे मुखीं सहज तों तैसेंच आशेवरी!
त्या धक्क्यासरसेंच फूल मग जें कोमेजलें एकदां
नाहीं तें हंसलें पुन्हा विकसलें नाहीं पुन्हा तें कदा!
आशेने दुसऱ्या दिनीं फिरुनि तो आला रवीचा कर,
गेला खिन्न मने, परी न चमके त्या प्रेतमात्रावर.
पाण्यामाजि पुढें गळून पडलें तें फूल वेडें पिसें,
पाताळीत कुठें असेल दडलें वा प्रेमनिर्माल्य तें?

छेः छेः ! प्रेममय स्वरूप धरुनी भूतापरी हिंडतें,
कोठें आड उजाड जें, अजुनही तेथें कधी तें दिसे !
ते मेलें म्हणुनी उणें न ठरतें, मच्चित्त त्याला भुले !
मेलेल्या हृदया मदीय असली वाहीन मेली फुलें !

चिमुकलीच कविता

नाजुक सुंदर गोंडस चिमणी बाला दशवर्षी
कोण कुणाची कुठे चालली उधळित ही हर्षी !
हात चिमुकले पाय चिमुकले, चिमुकलाच बांधा,
भूदेवी–स्वर्देवी यांतिल हाच काय सांधा !
धवलवर्ण हा देहावरती फुलत्या पुष्पाचा,
लाल छटा वर, जणूं पसरला रसचि गुलाबाचा !
त्याच फुलांच्या वळुनि पाकळ्या पांकळशीच घडी,
झालि तीच वाऱ्यावर हलत्या ओठांची जोडी !
सडा पसरला आंत कोवळ्या बारिक मोत्यांचा,
ओंठाआडचि अर्धा पडला खेळ पहा त्यांचा !
इवलीशी हनुवटी गोजिरी, खळी तिच्यावरि ही,
निजहृदयिंच उतराया वर्तुळमुख जणु लांबवि ही !
सरळ नासिका चांफेकळिचा जणुं अंतर्भाग,
दळांआड दडलेला परागमय अवकाशांग.
कपाळपट्टी विशालतेचें बालरूप पहिलें,
कुणा भाग्यवंताचें भावी भाग्य त्यांत लिहिलें ?
किंचित् खुलत्या भिंवया–चिमण्या धनुष्येंच साचीं
चित्रपटांतिल काय चिमुकल्या रामलक्ष्मणांचीं !
नखाएवढ्या दोन हिरकण्या हंसती–त्याखालीं,
तेजोरूपा श्रीकमला जणुं निजकमळीं रमली !

फुलें बसविलीं वेलीवरतीं, गगनीं तारांना
त्याच मुहूर्तीं त्याच करें का विधि करि या नयनां!
किरणां किरणां टाकुनि भंवती या नेत्रांमधुनी
पापस्पृष्टा वसुंधरेला बाला का न्हाणी!
अभ्यासास्तव सोडित उघडुनि नयनांची खाण
बालमदन निर्दोष किरणमय हे बोथट बाण!
केंस कोंवळे सरळाचि काळे, कुरळेही कांहीं,
तुळतुळीत मोकळे, मनासम नच बंधन त्यांही!
गालिं लोळती कांहीं, कांहीं कानांवर पळती,
पवनी खेळति कांहीं किंवा मानेवर ढळती,
पाशरूप पुष्कळसे परि ते पाठीवर रुळती,
चकचकीत जणुं लहरि जळाच्या पवनें झुळझुळती!
बालसर्प जणु, अथवा उपमा कुणी अशी द्यावी!
तच्छिरिं बसवुनि साप निजाशिरीं पाप कोण बसवी?
तळपति जललहरी रविकिरणीं जणूं जागजागीं,
उच सखलशा सुटल्या वेणीच्या बंधनभागीं
झुळझुळ मंजुळ वाहे चिमणा ओघ जसा कांहीं,
गमते रमते उगमस्थानीं ही कृष्णाबाई!
गाल कोवळ्या गुलाबकळिची रूपें विधिमनिंची,
पदार्थसंसर्गाविण नुसत्या चिंतनमय खानिंची!
लज्जा निर्मायाची स्फूर्तिच विधिनयनीं चमके,
त्या नयनांनी बघतां गालीं लाली ही फडके!
चुंबन घेतां येतिल गालचि हे श्वासासरसे
वाऱ्यावर वाहुनीच चुंबक ओठांसह खासे
सहज मुखावर हंसें खेळतां गालीं गोड खळ्या,
फुटती मुग्धचि आनंदाच्या नर्यांतुनी उकळ्या!
ओंठ कशाचे-देंठाचि फुलत्या पारिजातकांचे,
हास्यरसाचे करी मोगरा सांचे कलिकांचे!

कां हंसते सारखी अशी ही? नेत्रहि हंसती कां?
फुलें झेलि चालतीं बोलतीं ललितदला लतिका!
की भावी प्रणयाचे अत्तर हृदयपुष्प पिळुनी—
बालमदन करि, उडे हास्यमय सुवास दरवळुनी.
किंवा कांहीं क्रियाच इजला येत नसे दुसरी?
निष्कारण म्हणुनीच सदाची मुद्रा ही हंसरी!
नखें पदतली की, वर्खाच्या टिकल्या चकचकत्या,
कापुनि कच्ची पोंवळींच मृदु केल्या का चकत्या!
करांगुलीमधिं बालमुद्रिका विराजते भद्रा,
पवित्रतेच्या सम्राटाची हीच राजमुद्रा!
तिलक गोजिरे गोंदवणाचे हिरव्या रंगाचे,
शुभ्र मुखावर तुषार कुठल्या दिव्य तरंगाचे!
निळ्या नभीं वर शुभ्र तारका जमवितात मेळ,
शुभ्रमुखनभीं इथें निळ्याशा तारांचा खेळ!
इचा उद्यांचा धनी कोण, हे ठरवावें म्हणुनी,
पुण्याईचे गणित करित विधि दशांशाचिन्हांनीं!
लाल छटा वदनिंची नभीच्या शुभ्र मौक्तिकांत,
कोर बालचंद्राची विलसे संध्याहृदयांत!
रक्त कपाळीं दिला रक्ततर कुंकुमतिलक बरा,
अरुणपटावर मांगल्याचा नव मंगलतारा!
चिमण्या देहा शोभविणारी चिमणीशी साडी
नीटनेटकी नेसवुनी हिस कोण कुठें धाडी?
घालित बाला चित्रिंचेच का चित्र अलंकार,
स्वप्नांतिल संसार कुणाच्या घे कीं अवतार!
केला विधिनें स्त्रीत्वाचा हा टीचभराचि नमुना;
नवतीर्थास्तव हिंडति संगततनु गंगायमुना!
गर्भजन्म या उपाधि भोगी कीं ही तदतीता
कीं भूमींतुनि अशीच वर ये ही दुसरी सीता!

उषा–चंद्रिका जणूं भेटल्या, त्या संगमकाळीं
तांबुस धवलहि रस पाझरतां काय त्यांत न्हाली!
किंवा स्वर्गातुनि ही सुट्टुनी आली आतांच,
नंदनवनिंचा मंद वात तरि करि मंदती नाच!
महाकवींच्या कल्पनेंतली भावमूर्ति का ही ?
बलवद् भावें स्फुटतर होउनि वस्तुरूप वाही!
पहा थांबली विभ्रमललिता सलीलगति बाला,
बालभाव मनिं विमल, जोडि करयुग परमेशाला
अहा! कोणता भाव असे हा पापमना न कळे!
म्हणुनि भक्तिनें आत्मा सारा देही की खेळे ?
देवमनी निजभक्ताविषयी वसे भावना जी,
भावरूप ती काय खेळते या हृदयामाजीं ?
शुद्ध भाव हा तिच्याच मनिंचा पुण्याचा वारा,
हाच भाव भगवता! आतां जगत्त्रयीं पसरा!
हात जोडुनी विमले बाले ? मागितलें काय ?
स्फूर्तिनेंच की पावित्र्याच्या नत झाला काय ?
जें पावन, जें विशुद्ध, त्याची तूं मगलमूर्ति,
देव कोणती करील आतां तव आशापूर्ति ?
तुझ्या मूर्तिचा विमल भाव हा कळतां तया क्षणीं!
दगडाचा देवही वांकविल देह तुझ्या चरणीं!
स्वर्गहि तुजवर धरिल सारखा दिव्याची गळती!
त्वद्दर्शनपुण्याला मुकले गतमुनि हळहळती!
तीर्थे, पुण्यें, देवदेवता, ज्यां पाहुनि पळती,
तसलीं पापें नेत्रकिरण तव पडतां क्षणिं जळती!
टाक नजर एकदां तरी ती या पाप्यावरती—
स्वर्गी सहज तरि जाण्याइतकी पुण्याची भरती.
शुद्धभाव-परिपूर्ण मनीं क्षण मजला जाऊं दे,
कवित्व पावन करून घ्याया जराच राहूं दे

ओघ एकदां त्या कवितेचा जगांत वाहूं दे,
नांव तरी पापाचें उरतें का मग पाहू दे.
मम हृदयाच्या हिंदोळयावर चल ये घे झोले,
त्यांतुनि निघत्या कवनश्वासें विश्व सहज डोले!
कवनस्फूर्ती, मंगलमूर्ती, जराच धांव गडे!
दिव्य सुधारस वर्षूं जगतीं ये जिकडेतिकडे!
अहा! चालली बाला टाकुनि मज संशयवादी
रंगत गुंगत दंग सदा ती आपल्याच नादीं!
नवल न तिजसह नेत्र जरी मम हे भिरभिर फिरती,
भुलतें, खुलतें, डुलत, झुलतें विश्वचि तिजभंवती!
पावित्र्याची उषा काय, की कळी पूर्णतेची
आशी की ही जगास पुढच्या प्रभुतन्मयतेची!
किंवा कांहीं तरल कल्पना कुणास आठवली,
नटवावी कशि कवनीं ती या विचारिं मति रमली;
तोंच चुकवुनी डोळा धांवे कल्पनाच बाल
स्वच्छंदानें पांघरल्याविण शब्दाची शाल!
पवन पिउनि मग तिची होत का अशी बालमूर्ति
बाळा कसली खास तीचही नवकवनस्फूर्ति!
भरभर फिरते मग वाऱ्यावर ताराया जगता
कुण्या कवीची चुकलीमुकली चिमुकलीच कविता!
मूर्तिमती कविताच यापरी हृदया हालविता
'गोविंदाग्रज' ही गाई मग चिमुकलीच कविता!

मंगलाचरण

[शार्दूलविक्रीडित]

स्वानंदें नटला अनंतगुण जो या वस्तुमात्रांतरी
कल्पान्तीं स्थल ज्या परन्तु पुरतें एकाच पत्रावरी

ज्यालागी स्तवितां यथार्थ वदती वेद श्रमानें "अलम्"
तो श्रीमान् जगदीश मंगलदृशा कुर्यात् सदा मंगलम्
योगाभ्यासपरा, समाधिनिरता वा शास्त्ररत्नाकरा
जो तूं लभ्य नव्हेस त्या तुज कसें आम्ही धरूं ईश्वरा।
लीलाजीवन हेंच पूजन तुझें आम्हां कळे बालकां
केलें अर्पण तें तुझ्या पदिं मुदें देवा जगच्चालका।
शालामंदिरिं मांडिती चिमुकलीं बाळें नवा खेळ हा
दृष्टया कौतुकपूर्ण विश्वजनका तूं सर्वदा त्या पहा
आशीर्वादबलें त्वदीय सदया ने दूर तापत्रयी
स्वाध्यायासह वाढवी शिशुजनी क्रीडा सदा वाङ्मयी
रक्षी मोहर जी तरूवरि पुढें होती फळें तोंवरी
सांभाळी कलिका लतांवरि. फुलें कालें तयांची करी
भूगर्भी नवबीजरक्षण करी आवृष्टि जी सर्वदा
देवा त्या शुभदृष्टिने शिशुगणा या पाहणें सर्वदा

प्रेम आणि मरण

" जगीं सांगतात प्रीत पतंगाची खरी ।
झड घालून प्राण देतो दीपकाचे वरी ॥ "

—श्रीहोनाजी बाळ

कुठल्याशा जागीं देख ।
मैदान मोकळें एक ॥ पसरलें ॥
वृक्ष थोर एकच त्यांत ।
वाढला पुऱ्या जोमांत ॥ सारखा ॥
चहुंकडेच त्याच्या भंवतें ।
गुडघाभर सारें जग तें ॥ तेथलें ॥
झुडुपेंच खुरट इवलालीं ।
मातींत पसरल्या वेली ॥ माजती ॥

रोज तीं । कैक उपजतीं । आणखी मरतीं ।
नाहिं त्यां गणती । दादही अशांची नव्हती ॥ त्याप्रती ॥
त्यासाठी मैदानीत ।
किति वेळी तळमळतात ॥ सारख्या ॥
परि कर्माचें विंदान ।
कांहीं तरि असतें आन ॥ चहुंकडे ॥
कोणत्या मुहूर्तावरती ।
मेघांत वीज लखलखती ॥ नाचली ॥
त्याक्षणीं । त्याचिया मनीं । तरंगति झणीं ।
गोड तरि जहरी । प्रीतीच्या नवथर लहरी ॥ नकळता ॥
तो ठसा मनावर ठसला ।
तो घाव जिव्हारी बसला ॥ प्रीतिचा ॥
वेड पुरें लावी त्याला ।
गगनांतिल चंचल बाला । त्यावरी ॥
जातिधर्म त्याचा सुटला ।
संबंध जगाशी तुटला ॥ त्यापुढें ॥
आशाहि । कोठली कांहिं । राहिली नाहि ।
सारखा जाळी । ध्यास त्यास तीन्ही काळीं ॥ एक तो ॥
मुसळधार पाउस पडला ।
तरि कधी टवटवी त्याला ॥ येइना ॥
जरि वारा करि थैमान ।
तरि हले न याचें पान ॥ एकही ॥
कैकदां कळ्याही आल्या ।
नच फुलल्या कांही केल्या ॥ परि कधीं ॥
तो योग । खरा हटयोग; । प्रीतिचा रोग ।
लागला ज्याला । लागतें जगावें त्याला ॥ हें असें ॥
ही त्याची स्थिति पाहुनियां ।
ती दीडवितीची दुनिया ॥ बडबडे ॥

कुणि हंसे कुणी करि कींव ।
तडफडे कुणाचा जीव ॥ त्यास्तव ॥
कुणि दयाहि त्यावरि करिती ।
स्वर्गस्थ देव मनिं हंसती ॥ त्याप्रती ॥
निंदिती ॥ कुणी त्याप्रती । नजर चुकविती ।
प्रीतिही कोणी । जड जगास अवजड गोणी ॥ होइ तो ॥
इष्काचा जहरी प्याला ।
नशिबाला ज्याच्या आला ॥ हा असा ॥
टोंकाविण चालू मरणें ।
तें त्याचे होतें जगणें ॥ सारखें ॥
हृदयाला फसवुनि हंसणें ।
जीवाला नकळत जगणें ॥ वरिवरी ॥
पटत ना । जगीं जगपणा । त्याचिया मना ।
भाव ज्या टाकी । देवांतुनि दगडाचि बाकी ॥ राहतो ॥
यापरी तपश्चर्या ती ।
किति झाली न तिला गणती ॥ राहिली ॥
इंद्राच्या इंद्रपदाला ।
थरकांप सारखा सुटला ॥ भीतिनें ॥
आश्चर्ये ऋषिगण दाटे ।
ध्रुवबाळा मत्सर वाटे ॥ पाहुनी ॥
तों स्वतां । तपोदेवता । काल संपतां ।
प्रकटली अंतीं । "वरं ब्रूहि" झाली वदती ॥ त्याप्रती ॥
"तप फळास आले पाही ।
माग जें मनोगत कांही ॥ यावरी ॥
हो चिरंजीव लवलाहीं ।
कल्पवृक्ष दुसरा होईं ॥ नंदनीं ॥
प्रळयींच्या वटवृक्षाचें ।
तुज मिळेल पद भाग्याचे ॥ तरुवरा ॥"

तो वदे। " देवि सर्वदे, । हेंच एक दे- ।
भेटवीं मजला । जीविंच्या जिवाची बाला ॥ एकदां ॥ "
सांगती हिताच्या गोष्टी ।
देवांच्या तेतिस कोटी ॥ मग तया ॥
" ही भलती आशा बा रे !
सोडिं तूं वेड हें सारें ॥ घातकी ॥
स्पर्शासह मरणहि आणी ।
ती तुझ्या जिवाची राणी ॥ त्या क्षणीं ॥
ही अशी । शुद्ध राक्षसी ॥ काय मागसी ॥
माग तूं कांहीं । लाभलें कुणाला नाहीं ॥ जें कधीं ॥ "
तो हंसे जरा उपहासें ।
मग सर्वेच वदला त्रासें ॥ त्यांप्रती ॥
" निष्प्रेम चिरंजीवन तें ॥
जगिं दगडालाही मिळतें ॥ धिक् तया ॥
क्षण एक पुरे प्रेमाचा ।
वर्षाव पडो मरणांचा । मग पुढें ॥ "
निग्रहें । वदुनि शब्द हे । अधिक आग्रहें ।
जीव आंवरुनी । ध्यानस्थ बैसला फिरुनी ॥ वृक्ष तो ॥
तो निग्रह पाहुनि त्याचा ।
निरुपाय सर्व देवांचा ॥ जाहला ॥
मग त्याला भेटायाला ।
गगनांतिल चंचल बाला ॥ धाडिली ॥
धांवली उताविळ होत ।
प्रीतीची जळती ज्योत त्याकडे ॥
कडकडे । त्यावरी पडे । स्पर्श जों घडे ।
वृक्ष उन्मळला । दुभंगून खाली पडला । त्या क्षणीं ॥
दुभंगून खालीं पडला ।
परि पडतां पडतां हंसला ॥ एकदां ॥

हर्षाच्या येउनि लहरी ।
फडफडुनी पानें सारी ॥ हांसलीं ॥
त्या कळ्या सर्वही फुलल्या ।
खुलल्या त्या कायम खुलल्या ॥ अजुनिही ॥
तो योग । खरा हटयोग, प्रीतिचा रोग ।
लागला ज्याला । लाभतें मरणही त्याला ॥ हे असें ॥

अनुष्टुभवृत्त.

स्मरणार्थ तयाच्या ही बोलांची रानपालवी ।
मराठी रसिकांसाठीं 'गोविंदाग्रज' पाठवी ॥

बागेंत बागडणाऱ्या लाडक्या लहानग्यास

थांब जरासा बाळ ! ॥ ध्रु० ॥
सुंदर खाशा प्रभातकाळीं,
चहूंकडे ही फुलें उमललीं,
बाग हांसते वाटे सगळी !
शीतल वारा, या जलधारा कारंजाच्या छान !
थांब जरासा बाळ !
रम्य तडागीं निर्मळ पाणी,
गाति पाखरें गोजिरवाणी,
आनंदाची बसली ठाणी,
खरें असे रे ! तरी नको रे मारूं लाडक्या धांव !
थांब जरासा बाळ !
पाहुनि सौख्याचा हा ठेवा,
सृष्टि करीलचि माझा हेवा !
माझ्यापासुनि फसवुनि न्यावा,
यत्न परोपरि, करितिल सारी ! भुलशिल तूं लडिवाळ !
थांब जरासा बाळ !

तऱ्हेतऱ्हेचीं फुलें विकसलीं,
रंगी बेरंगी हीं सगळी,
तूंही शिरतां त्यांच्या मेळीं,
माझें मग तें, फूल कोणते कसें ओळखूं सांग ?
थांब जरासा बाळ !

बघ सुटला हा मोठा वारा,
वायुवृत्ति तव देहहि सारा !
उडवुनि नेइल तुला भरारा !
दिगंतराला, जातां बाळा ! पुन्हा कसा मिळणार !
थांब जरासा बाळ !

स्वच्छ तडागीं प्रतिबिंबातें,
पाहुनि वेड्या धरावयातें,
चुकुनी जाशिल पाताळातें !
तयासारखा, क्षणीं पारखा होशिल बा आम्हांस !
थांब जरासा बाळ !

किती बुडबुडे पाण्यावरती,
इकडुन तिकडे तरंगताती,
चंचल लहरी, तू त्या साथी,
क्षणांत वारे, लपाल सारे, काळाच्या उदरांत !
थांब जरासा बाळ !

फूलपांखरें ही स्वच्छंदी,
तूंही त्यांच्यासम आनंदी
क्षणांत पडाशिल त्यांच्या फंदीं !
त्यांच्या संगें, त्यांच्या रंगें, जाशिल उडुनी दूर !
थांब जरासा बाळ !

अशा तुला मग बागडतांना,
भरभर वाऱ्यावर फिरतांना,
फुलांत दडतां की उडतांना,
कवण उपायीं, आणूं ठायीं, पुन्हा लाडक्या सांग ?
थांब जरासा बाळ !

शब्दांवांचुनि मंजुळ गाणें,
(अर्थ तयाचा देवचि जाणे !)
गाइल माझें गोजिरवाणें,
सप्तसुरांपरि, या वाऱ्यावरि विरुनी जाशिल पार !
थांब जरासा बाळ !

बालरवीचे किरण कोवळे,
कारंजावर पडति मोकळे,
रंग खेळती हिरवे पिवळे,
धरावयासी, त्या रंगांसी, जाशिल बाळा खास !
थांब जरासा बाळ !

जडावेगळी अमूर्त मूर्ति,
कल्पकतेची कीं तूं स्फूर्ति,
पुण्याची मम आशापूर्ति,
रविकिरणांवरि, जलधारांतरिं, तन्मय होशिल पार !
थांब जरासा बाळ !

प्रेमाची प्रामाणिकता

[महाकवि बायरन् एके ठिकाणीं प्रणयिजनाला असा उपदेश करीत आहे कीं, "प्रेमविषयापासून आपल्या प्रीतीची उत्कट व शरणागत उत्सुकता लपवून ठेवा म्हणजे तुमच्या इच्छेची पूर्तता होईल" प्रस्तुत लेखकाच्या एका बुद्धिमान् मित्रानेही त्याजवळ अशा अर्थाचे विधान केलें होते या दोन्ही प्रसंगी या लेखकाला चमत्कारिक वाटले होते]

सख्या ! सांगसी बोध हिताचा चातुर्याचा तसाच हा
व्यवहाराच्या परी संगती प्रीति होइना सुखावहा
वळावळाची पुरी खुलावट फूल उमलतें जरी करी
रसिक भ्रमरा तरीच वाटे गुंगावेंसें तदंतरी
मेघांआडुनि रविकिरणें जरि स्पष्ट दर्शनें नच देती
फुलें खालतीं काय उमलतीं ? किंवा रसरंगा येती ?

मूठ झांकली लाखाची ती भरिते जरि चालू तूट
दैव उद्यांचें पहावया परि उघडावी लागे मूठ
गंगास्नानें पावन व्हाया इच्छा झाली जरी मना
देहावरचें वस्त्र वस्त्र तरि दूर करावें लागेना ?
प्रीतीची रसगंगा बघतां जीव विकारी असे जरी
शिष्ट कल्पना त्यजुनि तयाच्या होतो आत्मा अविकारी
हृदयार्पण जरि करणें आहे स्पष्ट दान तरि करावया
अश्रुजलासह अर्पावें हा पुण्यमार्ग एकच सखया
स्वप्रेमातें लपवायाचा बोध तुझा लाभो तुजला
" गोविंदाग्रज " वाहिल प्रेमा हृदयासह निजअश्रुजला

जळगांव—१५।११।१३

कवि आणि कैदी

[ससृतीच्या पाशात सापडलेला आत्मा एकादे वेळीं तरी आपल्या परिस्थितीच्या वर जाण्याचा विचार करितोच, पण मायावश आत्ममूढता त्याला खालीं ओढिते अविकारी आत्म्याच्याच " कवि " व " कैदी " अशा दोन बाजू आहेत]

मार भरारी । चल तोड बंधने सारी ! ॥ ध्रु० ॥
पायीं गंजत बेडी पडली,
नकळे कोणी केव्हां घडली,
पुढची चाल परी तव अडली,
व्याद भिकारी । चल तोड बंधनें सारी ! ॥ १ ॥
अवजड बेडीसह जड पाय,
अनाथ जीवावरती हाय !
टाकुनि चिराडिसि कोमल काय,
निर्दय भारी । चल तोड बंधनें सारीं ! ॥ २ ॥
नसतां मुळींच तूं अपराधी,
कोण तुझ्या ही पायीं बांधी ?
करुनी निधडा निश्चय आधीं,

फटका मारी । चल तोड बंधनें सारी ! ॥ ३ ॥
तुटतां असली भिकार बेडी,
हंसतिल तुजला भणंग वेडी,
कोणी तुजशीं धरितिल तेढी,
तयां धिक्कारी ! । चल तोड बंधने सारी ! ॥ ४ ॥
मारी गरुड भरारी गगनीं,
सुख तें शेणकिडा का जाणी ?
जाई शेणामधेंच कुजुनी !
सुखाचा वैरी । चल तोड बंधने सारी ! ॥ ५ ॥
असल्या शेणकिड्यांच्या जातीं,
जिकडे तिकडे बुजबुज करितीं,
केवळ मरण्यासाठीं जगती,
येत ओकारी । चल तोड बंधनें सारी ! ॥ ६ ॥
प्रकाश बघतां घुबडें दडतीं,
एकांताची आवड वरितीं,
रातीबेराती परि फिरती,
घाण ही भारी । चल तोड बंधने सारी ! ॥ ७ ॥
भिडतो गरुड सदा गगनाशीं,
वातावरणीं वसतिहि खाशी !
लावुनियां टक तेजोराशि
बघती घारी । चल तोड बंधनें सारी ! ॥ ८ ॥
जाऊं त्यांमागुनि धीरानें,
काढूं शोधुनि लपली भुवनें,
गगनामागुनि निघतिल गगनें,
करीं तयारी । चल तोड बंधनें सारी ! ॥ ९ ॥
रविकिरणांचे दोर मोकळे,
बांधूं नवमेघांचे डोले,
वारा देइल त्यांतें झोले,

धन्य संसारीं ! । चल तोड बंधनें सारीं ! ॥ १० ॥

वसुनी तेथे तीन्ही काळीं,
पाहुनि मूर्खपणाच्या चाली,
जगता हंस्र गालेंच्या गाली,
ब्रह्मानंदीं । रंगुनी स्वैर स्वच्छंदीं ! ॥ ११ ॥

फणसाचें पान

[साकी]

सहजचि दिसलें पायाखालीं मज फणसाचें पान
सर्वेच कवनाचे हृदयीच्या चढत चाललें मान
फणसाच्या त्या पानावरतीं दिसल्या ज्या मज रेषा
कधीकाळच्या उघडुनि दाविति मनिंच्या आंतरवेषा
लिहुनि ठेविली पूर्ववयामधिं कथा गोड जी पानीं
पुन्हा वाचिली, आणि जाहला सखेद हर्षहि रमणि !
दोनच नयनीं नीट दिसेना, अधुक जग हें अवघें
प्रीतीच्या उपनेत्रावांचुनि–पुढें बोलणें नलगे
डोळे झांकुनि भरभर फिरुनी कथा वाचिली मग ती
हतभागी हे जीव जगीं या स्मरणें केवळ जगती
गांव कुणाचे–नांव कुणाचे–आणि कुणाचें पान
सरोवराला परका मधुकर करित रसाचें पान
वाऱ्यासरशी अंगावरती येउनि पडती पानें
नेमधर्म त्या कसला अथवा नेम देव तो जाणे
सुंदर चित्रा मदपूर्णा ती कथा तुझी आठवते
बाले ! रमणि ! प्रणयभरानें हृदय किती खळबळतें
सळसळती ही आजहि सखये, भंवतीं हिरवीं रानें
“ गोविंदाग्रज ” परी शोधितो तीं फणशीचीं पानें.

बोरिवली, १०।२।१८.

बंड्याची चित्रकला

[पांच वर्षांच्या बब्ड्याला माझें चित्र काढावयास सांगितलें; तेव्हां हां हां म्हणतां बंड्यानें एका कागदावर आडव्यातिडव्या चार रेघा ओढिल्या. चित्र काढितांना मात्र तो फार विचारपूर्ण दृष्टीनें माझ्याकडे पाहत होता]

चित्र काढितां येतें तुजला काय बालका! एखादें?
येत असेल तरी तयाचा नमुना मजला पाहूं दे.
आज्ञा ही मम ऐकुनि बंड्या सरसावे उत्सुकतेनें
कागद लेखनि ठेवुनि पुढतीं बाळपणाच्या ऐटीनें
विचारपूर्णा दृष्टि, भ्रूलता चढत्या, ओंठ्या भालीं,
स्वतांच झाला चित्र क्षणभर गुंतुनि विचारजालीं.
सर्वेंच काढी पटावरी त्या कांहिंतरि रेघोट्या,
“ चित्र पहा हे तुमचें ! ” वदला आनदानें मोठ्या.
विचित्र माझें चित्र असें हें पाहुनि मीही हसलों,
हसतां हसतां क्षणार्धांत परि विचारनादीं रमलों—
“ स्वैर काढिल्या रेषा का या? छेः छेः स्वैर न रेषा!
विचार तर तूं आधीं केला, जिज्ञासा तव पेशा.
विचार करितां कांहितरी तुज खचित कल्पना आली.
व्यक्त तिला केलीस बालका, असल्या रेषाजालीं,
क्षणभर मजला, क्षण चित्राला बघसी न्याहाळोनी,
साम्य आमुचें पटतें तुजला (हा?) ठसा उमटला वदनीं.
तुझे मित्रही तुझ्या वयाचे जाणीवपणें बघती,
मान तुकाविति, अर्थ तयाचा निःसंशय आकळिती!
बाळपणाचीं गूढ रहस्यें बाळांनीं सोडावीं,
ज्ञानमदानें आम्ही हंसणें, परी फुकट तें हंसणें!
काय कल्पना लिहुनि ठेविल्या या रेषांच्या खालीं—
सांग सांग मज, उगीच नकोरे टाकूं संशयजालीं.

'मानवतेचें गूढ काय हें' मज बघुनी जो आला
संशय तुज तो रेषांनीं करि विकृत तुझ्या वदनाला.
त्या रेषांचें चित्र उतरलें काय कागदावरती?
चित्रविषय टाकुनी पटावरि चित्रकार करि वसती.
अथवा टाकुनि बाह्यरूप मम जड अवजड म्हणुनी
आंतररूपा चित्रिं रेखिलें; विशेष भावच गणुनी?
मृतप्रेम मम जातां उरल्या हृदयीं तरंगरेषा,
त्याच काढिल्या काय मनाच्या काढुनि आंतररेषा?
रेषांमधुनी गांठी दिसती ठायिं ठायिं ज्या बाळा,
खूणगांठि का त्या प्रेमाच्या दृत्त असे जें काळा!
परि चुकलों वाटतें काढितां स्वैर कल्पना नसत्या,
शुद्धपणाच्या जरि या रेषा, तरि काळ्या कां असत्या?
मूर्खपणाच्या ज्ञानें चित्तीं तरग उठती नाना,—
मनुजाच्या जे, चित्रिं रेखिलें काय बाळका, त्यांना!
'विश्व खरें का?' 'देव खरा का?' संशय अनेक असले
अडव्यातिडव्या रेषा बनुनी चित्रिं काय ते बसले?
अथवा—भाळीं विधिनें लिहिल्या रेषा वेड्यावगड्या
चित्रपटावरि रेखुनि त्यांना करिसि काय बा उघड्या?
अथवा आम्हां बाळपणींच्या लीला या काळीं—
स्मृतिपटलावर अंधुक दिसती रेषरूपें जवळी
त्यापरि तुज पुण्याईनें ईशाच्या सांनिधतेच्या
जन्मांतरिंचें चित्र दिसे मम; रेषा का या त्याच्या?
बोल, बोल; बा थके कल्पना; प्रतिभा चालत नाहीं;
सांग अर्थ या रेषांचा मज, प्रकाश पडुं दे कांहीं!

मुरली

[प्रीति, भक्ति आणि मुक्ति या भावयोगाच्या तीन पायऱ्या आहेत. प्रीतीच्या परमोच्च स्थितीवरच भक्तीचें पहिलें पाऊल उमटून, भक्तीच्या मोकळ्या भरारींत भगवताचें पूर्णैक्य होत असतें हे दाखविण्यासाठीं स्त्री-हृदयाचें प्रेमळ रहस्य ओळखून भागवतकवीनें 'राधागौळण' कृष्णपरमात्म्या-समोर उभी केलेली आहे जगाच्या भूतकाळात भोऱ्याभाबड्या भक्ति-प्रीतीच्या संयोगाचें इतकें ठळक चित्र याव्यतिरिक्त इतरत्र सांपडणार नाहीं. म्हणून या गीतांत भक्तजीवात्मा राधारूपानें दाखवून भक्तिप्रीती-च्या बदलत्या सीमारेषेवर त्याची स्थापना केली आहे मनुष्याच्या आयुष्यांत असा एक काळ एकदांतरी येतोच कीं, ज्या वेळीं ईश्वराचें अस्तित्व भावपूर्ण हृदयाला पटतें आणि तेव्हां मात्र बुद्धिप्रधान मस्तकाचें समाधान करण्यासाठीं तळमळणारा जीवात्मा ईश्वरी साक्षात्काराची—प्रत्युत्तराची याचना करीत असतो हे दैवी प्रत्युत्तर त्या योग्य वेळीं मिळालें नाहीं म्हणजे मात्र मनुष्य पुन्हा भोवऱ्यांत गुरफटतो या गाण्यां-त अशा ईश्वरी उत्तराला 'मुरलीध्वनि' करून त्यासाठीं झुरणाऱ्या राधे-च्या पांच चढत्या स्थिति (कडवीं १४।१८।२१।२२।२७) दाखविण्या-चा प्रयत्न केला आहे 'गोविंदाग्रज]

हीं एक आस मनिं उरलि ॥
कन्हय्या ! बजाव बजाव मुरली ! ॥ ध्रु० ॥

जरि फुटले दोन्ही कान ॥ नच राही भूक तहान ॥
तिळभरही नुरलें भान ॥
बघ वृत्ति वृत्तिमधिं मुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १ ॥

घे ! गाणें मजला व्हावें ॥ चित्तासहि नाही ठावें ॥
दृष्टीला केंवि दिसावें ॥
मम आस नसे परि पुरलि ॥ कन्हय्या ॥ बजाव० ॥ २ ॥

मी अगदीं भोळी राधा ॥ तूं माधवजी नच साधा ॥
मोहिनी करी सुखबाधा ॥
तुज दासी विनवुनि झुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३ ॥

चांदणें चहुंकडे सुललें ॥ फत्तरही सारे फुलले ॥
आनंदें विश्वहि झुललें ॥
स्फूर्तीच त्यांत तव शिरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ४ ॥

तीनेंच शब्द मम निघती ॥ जग फिरुनि फिरुनि मनिं रिघती ॥
मज आतां दुसरी न गति ॥
जगतीच सारि जणुं जिरलि ॥ कन्हय्या! बजाव० ॥ ५ ॥

अणुरेणुहि देही स्वैर ॥ भिन्नता विसरली वैर ॥
अब नंदलाल! कर खैर ॥
प्रेमाची दुनिया उरलि ॥ कन्हय्या! बजाव० ॥ ६ ॥

बुद्धीचा तुटला धीर ॥ आशामय होय शरीर ॥
जलि बुडे जलधिचें तीर ॥
बघ बघतां दृष्टिहि विरालि ॥ कन्हय्या! बजाव० ॥ ७ ॥

कथुं काय काय मज वाटे ॥ आनंद मात्र मनिं दाटे ॥
तरुशिरीं मूळ उफराटें ॥
शून्यांत परार्ध भरालिं कन्हय्या! बजाव० ॥ ८ ॥

जन्माचें झालें चीज ॥ कायमची मेली नीज ॥
विश्वाचें गवसे बीज ॥
चिद्वृत्ति त्यांत अवतरलि ॥ कन्हय्या! बजाव० ॥ ९ ॥

मायेची मेली विजली ॥ परि खऱ्या जलीं ती विझली ॥
तीव्रता तियेची थिजली ॥
सुधलेलीं विश्वें भिजालें कन्हय्या! बजाव० ॥ १० ॥

कोसळति सरींवर सरी ॥ लहरींवर उठती लहरी ॥
अश्रूंची गरदी भारी ॥
अवकाशीं तुडुंब भगालिं ॥ कन्हय्या! बजाव० ॥ ११ ॥

पुष्पाविण येई वास ॥ वाऱ्याविण चाले श्वास ॥
हर्षाविण आतां हास ॥
मरणाविण तुटका झालि ॥ कन्हय्या० बजाव० ॥ १२ ॥

ब्रह्मगोल तन्मय झाला ॥ चहुंकडेच मुरलीवाला ॥
स्वद्रूप गोपिकाबाला ॥
मी मला शून्य या कालिं ॥ कन्हय्या! बजाव० ॥ १३ ॥

सांवळ्या यशोदाबाळा ! ॥ बंधाला पहला आळा ॥
स्वैराचा वाढे चाळा ॥
बावरी राधिका बनलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १४ ॥

किति करूं कन्हय्या ! धांवा ॥ गा, नाच, वाजवी पांवा ॥
त्यांतच हा जीव विरावा ॥
यावांचुनि इच्छा नुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १५ ॥

एकेक ऐकुनी सूर ॥ दुःखांचा हो जरि चूर ॥
सारखी तरी हुरहूर ॥
न कळे ही लागे कसलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १६ ॥

तूं मनांतला चडोल ॥ मग माझ्या मनिंचे बोल ॥
जरि हृदयीं लपले खोल ॥
तरि खोल हृदय या कालिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १७ ॥

बोल, बोल तव बिनमोल ॥ जीवाचे देइन मोल ॥
परि बोल एकदां बोल ॥
नातरी राधिका मुकलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १८ ॥

फिर विश्वाचा हा गोल ॥ सांभाळुनि माझा तोल ॥
प्रेमाचा करुनी सोल ॥
बघ मागुनि राधा आलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १९ ॥

मुरलीची प्याले भांग ॥ घडिघडी थरारे अंग ॥
या लहरि उठति कां सांग ॥
आनंदवृत्ति पाझरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २० ॥

उलगडति पीळ हृदयाचे ॥ जणुं सुटति बंध देहाचे ॥
कीं जीव देहभर नाचे ॥
कुणिकडे राधिका भकालि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २१ ॥

ही लहर अशा देहाची ॥ हालचाल आनंदाची ॥
चेतनाच कीं जीवाची ॥
तुज भेटाया जणुं आलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २२ ॥

तिजमुळें होउनी दंग ॥ वाऱ्यांत तरंगे अंग ॥
अणुअणुही होति दुभंग ॥
त्यांमाजि नादवी मुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २३ ॥

हृदयाचे ठोके पडती ॥ अवकाश त्यांत जे उरती ॥
करि मुरलिरवाची भरती ॥
मग एकच धडकी सगळि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २४ ॥

मुरलीचा मंजुळ नाद ॥ हृदयांत खुलवि पडसाद ॥
मम जीवाची ही साद ॥
तुज हांका मारित सुटलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २५ ॥

सारखा मुरलि वाजीव ॥ अणुअणुसि देहिं दे जीव ॥
त्यांमाजि नाद गाजीव ॥
हृदयाचे पडदे उकलिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २६ ॥

जीवाच्या कमळा भुलवी ॥ निजगुंजारवि त्या झुलवीं ॥
पाकळी पाकळी खुलवीं ॥
झुलवीं त्या पाडुनि भुरळि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २७ ॥

कृष्णजी ! त्यांत तूं भृंग ॥ त्यांतच रे होई गुंग ॥
गुंजारव करि उत्तुंग ॥
ही मोहरात्र ओसरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २८ ॥

चांदणें खुलें दिलरंगी ॥ हो एक नादरसरंगीं ॥
पोहत मी स्वैर तरंगीं ॥
बघ शुद्धबुद्ध मम हरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २९ ॥

या रसीं देहकण न्हाले ॥ जो तो निजनादीं डोले ॥
क्षणभरीत सारे फुलले ॥
बघ फुलें तयांचीं झालिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३० ॥

करुनि त्या फुलांचा झेला ॥ जीवाचा छेलछबेला ॥
महबीन कधीं अलबेला ॥
झेला मज, आलें जवळि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३१ ॥

शृंगाररसानें नटली ॥ तुज राधा रमवूं म्हटली ॥
जन्मांची ओळख पटली ॥
कृष्णांत राधिका रमलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३२ ॥

वांकड्या अधरिं हा पांवा ॥ वांकडाच डोळा डावा ॥
किति वेळ असाच पहावा ॥
अब खेल करो बनमालि ! ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३३ ॥

श्वासें मज हृदयीं भरवीं ॥ नादें कीं ओढुनि नेई ॥
चुंबनेंच कीं मज बनवीं ॥
तव ओंठावरली लालि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३४ ॥

दृढ आलिंगन दे अथवा ॥ अवकाश न त्यांत असावा ॥
एकरूप जीवाभावा ॥
तव देहिं देह मम जिरविं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३५ ॥

बघ आतां घटका भरली ॥ बोलाची बोली सरली ॥
जीवाची भाषा हरली ॥
ठायींच वृत्तिही हरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ॥ ३६ ॥

जीवाचा पंचीप्यारा ॥ मज आतां दिससी न्यारा ॥
मुरलीचा पिउनी वारा ॥
चहुंकडेच राधा झुकलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३७ ॥

उरलें न शीत वा उष्ण ॥ कांहीं न शुभ्र वा कृष्ण ॥
एकरूप राधाकृष्ण ॥
जयनाद् गात ही मुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३८ ॥

चहुंकडेच आतां शांत ॥ विश्व शांत, आत्मा शांत ॥
कृष्ण शांत, राधा शांत ॥
मुरलींत शांतता भरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३९ ॥

भोंवतीं तापमय उष्णा ॥ मुरलिची लागती तृष्णा ॥
जग गाइल राधाकृष्णां ॥
ही साक्ष मनोमय मुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ४० ॥

ही अखंड मुरली वाजे ॥ सर्वांच्या हृदयीं गाजे
मग कोण वदया लाजे ॥
कीं धन्य धन्य ही मुरलि ॥ कन्हय्या! बजाव० ॥ ४१ ॥
त्या नादरसाचे प्याले ॥ मनिं 'गोविंदाग्रज' प्याले ॥
शाहीर मुरलिचे बनले ॥
मग गानिं वाजविति मुरलि ॥ कन्हय्या! बजाव० ॥ ४२ ॥

अरुण

अहा! उगवला पहा अरुण हा उधळित तेजाला
जगा जागवी, तसा जागवी कविच्या चित्ताला
जसा उडवि हा अरुण चहुकडे गगनीं रंगाला,
तसा पहा कवि उडवी अपुल्या चित्ततरंगाला!
विश्वसूत्रधर सारुनिया करिं पडदा रजनीचा
जगद्रंगभूवरि का उडवित गुलाल गगनीचा!
करी मंगलाचरणा मंजुल द्विज गुंजारव हा,
येत्या संसाराची नांदी चाले काय अहा!
पूर्वदिशेवर लाल रंग हा कोण कुठुनि उधळी!
किंवा फुटली तिच्याच हृदयीं प्रेमाची उकळी!
रविसदनाच्या गवाक्षास ही काय लाल कांच?
पल्याड लपलें तोंड तयाचें, दिसेल आतांच!
प्रातःकाळीं गगन-पुष्प कीं सूर्याचें फुललें!
सुगंधमकरंदांचे रस हे चहूंकडे झुकले!
सदा सर्वदा जगदुद्धारा धरिती ज्या घेर
त्या मंगल सरितांचें आहे का हे माहेर!
कुणी महात्मा विश्वोद्धारास्तव तप आचरिता
उचंबळुनि का वाहत त्याच्या हृदयाची सरिता!
गत पुण्याच्या पुष्करिणींतुनि तेज काढण्याला
उडी रवीनें घालितांच का फेंस उचंबळला!

अखंड सौभाग्याची सरिता माझी भूमाता
काय लाविते कपाळभर ती हा मळवट आतां!
कीं सांडुनि जी अम्हीं चाललों कष्टें निस्तूळ
महाराष्ट्र-लक्ष्मीची त्या ही दिसे पायधूळ!
भरतें स्वर्गी ये पितरांच्या करुणारसरंगा,
अम्हां आळशांवर मग ये कां पूर्वपुण्यगंगा!
कल्पलतांवर फलें बहरतां सडा परागाचा
काय तरंगे स्वर्गंगाजालें तांबुस रंगाचा!
दिनरजनींच्या फटींतून या फार दूर ओढ
दिसतें कीं हे घालगर्भिंच्या स्वर्गांच तोंड!
हा रजनीच्या उदरीं दिसतां गर्भचि दिवसाचा,
कीं, काळाचा बाळ नवा हा नव्याच नवसाचा!
दिनरजनीचा, शुभाशुभांचा, पापापुण्यांचा,
मंगल संगम रंगपटचि हा दावित गगनाचा!
काय निघाला मानसपुत्रचि विराट पुरुषाचा
विश्वैक्यास्तव मिरवित हा ध्वज विश्वसमत्वाचा!
विश्वहितास्तव रोज सोडि जो रविला गगनांत;
पुराणपुरुषाचा कीं उघडा पळता तळहात!
विश्वहितपरा ही ख्रिस्ताची रक्तमया माया,
महंमदाच्या पैगामाची किंवा ही काया!
शांतरसा या अभंगवाणी प्रसवे तुकयाची,
दया परतली कीं बुद्धाच्या उदार हृदयाची!
दिव्यभावना भक्तमनीं ज्या त्यांचो ही मूर्ति,
भावि कवींच्या रसवंतीची कीं अस्फुट स्फूर्ति!
आज निपजल्या प्रीतीचा हा मंगल अभिषेक,
जगदीशाच्या कृपादृष्टिची कीं पाहिली फेंक!
पतिव्रता गतसती जयांचें अग्निशयनिं निजणें
अखंड सौभाग्याचें त्यांचें किंवा हें लेणें!

यज्ञकाळची ही रामाची सोन्याची सीता,
येत्या अवताराची छाया, कीं रक्तस्फीता!
कीं भवितव्या देवीच्या या विमल दुग्धधारा
धांवत सुटल्या, परितोषाया विश्व शुद्ध सारा!
उद्धाराया पुन्हा धावली किंवा भवभीती
श्रीकृष्णाच्या मनिं उरलेली श्रीभगवद्गीता!
भाविकालचें हें स्वर्गाचें स्वप्न असे काय?
ब्रह्मस्वाचा भावि सगुण श्री तेजोमय काय?
विश्व रची जी आधीं, करि मग वृद्धि पुढें त्याची,
'आज रचाया आली का ती इच्छा ईशाची!
ब्रह्मपदाच्या किल्ल्यावर कीं फडके जरिपटका
चिरंतनाची सनद मानवा, तिचा ताम्रपट का
अंत न पाही भगवंताला आली काय दया
चिन्मंगल मग उभे नभी हे भूवरि उतराया!
अहा! तयाच्या स्पर्शी होई शुद्ध हृत्तरंग,
दिव्य दृष्टिला पुरता कळला अरुणाचा रंग
मना! कल्पना पुरे! प्रभूची हीच असे जाण
सौंदर्याची, मांगल्याची, प्रेमाची खाण!
प्रीतिरमाच्या, सौंदर्याच्या देवीच्या मूर्ति
नित्य निर्मि ही परमेशाची अरुणमया स्फूर्ति!
आज उद्याच्या महाकवींनो! हृदयीं नीट ठेवा
प्रेमरसाचा, मांगल्याचा हा अद्भुत ठेवा!
अरुण-रसानें याच रंगवा मनिंची परि चित्रें,
रंगवीत जा तशीं उद्याच्या देवींचीं चित्रें!
या रंगानें रंगवितों मी माझ्या हृदयाला,
पदयापदयावरी काढिलें चित्राचित्राला!
एका पदयावरि परि रंगे प्रेमचित्र एक!
हृदयाच्या हृदयांतिल माझ्या तोच शिक्का लेख!

त्या चित्राचा, त्या पडद्याचा, मम गाना धीर!
त्या चित्रांतिल देवीचा मी विकला शाहीर!
मरतो मी तो जपाच माझ्या हृदयाचा पडदा!
त्या देवीचा झालों अगणित जन्मांचा बंदा।
तिच्या गालिंचा अरुण सारखा लज्जे! वाहूं दे!
'गोविंदाग्रज' कविच्या 'अरुणा' त्यांतच राहूं दे!

पानपतचा फटका

[चाल—भल्या माणसा दसलाखाची०]

कौरव-पांडव-संगर-तांडव द्वापर-कालीं होय अती
तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपती ॥ ध्रु० ॥
जासुद आला कथीं पुण्याला शिंदा दत्ताजी पडला
कुतुबशहानें शिर चरणानें उडवुनि तो अपमानियला
भारतवीरीं वृत्त ऐकतां कोप अनावर येत महा
रागें भाऊ बोले जाऊं " हिंदुस्थाना नीट पहा
'काळा'शी घनयुद्ध करूं मग अबदल्लीची काय कथा ?—
दत्ताजीचा सूड न घेतां जन्म आमुचा खरा वृथा."
बोले नाना " युक्ती नाना करुनी यवना ठार करा
शिंद्याचा अपमान नसे हा असे मराठ्यां बोल खरा "
ऊदगीरचा वीर निघाला; घाला हिंदुस्थानाला
जमाव झाला, तुंबळ भरला सेनासागर त्या काळा
तीन लक्ष दळ भक्ष कराया यवनाधीशा चालतसे
वृद्ध बाल ते केवळ उरले तरुण निघाले वीररसें
होळकराचे भाले साचे, जनकोजीचे वीर गडी
गायकवाडी वीर अघाडी एकावरती एक कडी
समशेराची समशेर न ती म्यानामध्यें धीर धरी
महादजीची बिजली साची बिजलीवरती ताण करी

निघे भोंसले पवार चाले बुंदेल्यांची त्वरा खरी
धीर गारदी न करी गरदी नीटनेटकी चाल करी
मेहेंदळे अति जळे अंतरी विंचुरकरही त्याच परी
नारोशंकर सखारामहरि, सूड घ्यावया असी धरी
अन्य वीर ते किती निघाले गणना त्यांची कशी करा
जितका हिंदू तितका जाई धीर उरेना जरा नरा
भाऊ सेनापती चालती विश्वासातें घेति सवें
सूड! सूड! मनि सूड दिसे त्या सूडासाठीं जाति जवे
वीररसाची दीप्ती साची वीरमुखांवर तदा दिसे
या राष्ट्राचे स्वातंत्र्याचे दृढस्तंभ ते निघति असे
वानर राक्षस पूर्वीं लढले जसे सुवेलाद्रीवरती
तसे मराठे गिलचे साचे कलीत लढले पानपती॥ कौ० १

[२]

जमले यापरि पानपतावरि–राष्ट्रसभा जणु दूसरि दिसे
वीर वीरमदयुक्त सभासद सेनानायक प्रतिनिधिसे
अध्यक्ष नेमिले दक्ष भाउ अरि भक्ष्य कराया तक्षकसे
प्रतिपक्षखंडना स्वमतमंडना, तंबू ठोकिति मंडपसे
शस्त्रशब्द हीं सुरस भाषणे सभेंत करिती आवेशें
रणभूमीचा कागद पसरुनि ठराव लिहिती रक्तरसें
एका कार्या जमति सभा या कृति दोघींची भिन्न किती
बघतां नयनीं वाहतील ची पूर अश्रुचे स्वैर गति
पूर्ववीरबल करीत राहे आहे सांप्रत सुखामर्धी
हाय! तयांचे वंशज साचे असुनी झालों असे कुधी
जमले यापरि पानपतावरि भारतसुंदरिपुत्र गुणी
युद्ध कराया रिपु शिक्षाया संरक्षाया यशा रणीं॥ कौ० २

[३]

अब्दाली यवन रणमंडपिं जमले; युद्धकाळ येथोनि सुरू
करिती निश्चय उभयवीर रणधीर "मारुं वा रणीं मरूं"

पुढें पडे दुष्काळ चमूमधिं; अन्न न खाया वीरांना
म्हणती "अन्नावांचुनि मरण्यापेक्षां जाऊं चला रणा"
मग सेनेनें एक दिलानें निश्चय केला लढण्याचा
स्वस्थ होळकर मात्र नीचतर पगडभाइ तो यवनांचा
परधान्यहरणमिष करुनि रणांगणिं पडले आधीं बुंदेले
श्रीशिवराया युद्ध पहाया हांक धावया की गेले
धन्य मराठे ! धन्य यवन ते रणांगणामधिं लढणारे
आम्ही त्यांचे वंशज केवळ हक्कांसाठीं रडणारे
आवेश प्रवेशे दोन्ही सैन्यामधे कराया युद्धखळी
परी स्वार्थ अनिवार मार दे आर्यजनांमधिं करि दुफळी
आर्यजनांचें दैवहि नाचे अभिमानाचे रूप परी
करी वसति मनिं सदाशिवाच्या, होय आमुच्या उरा सुरी
सुरासुरीं जणुं डाव मांडिला बुद्धिबळाचा भूमिवरी
परि दैदैव वेळ साधिली प्यादीं आलीं अम्हांवरी
कलह माजला झाली यादवी नर्वान सकट ओढवलें
कारस्थानी हिंदुस्थाना व्यापुनि पूर्णचि नागविलें
कुणि यवनाचा बाप जाहला ताप तयाचा हरावया
नया सोडुनी जया दवडुनी कुणीं लाविला डाग वया
कुणि दिल्लीची वाहि काळजी कोणी तख्तासाठिं झुरे
कुणा लागला ध्यास प्रीतिचा विचार सारासारि नुरे
"लालन लालन" करि कुणि, साधी मर्जीनेची कुणि मरजी
असे घसरले साफ विसरले युद्धरीति अति खडतर जी
गारदीच मज फार रुचे जरि यवन न सोडी विश्वासा
निजबंधूंची करणी ऐकुनि सोडि वाचका ! निश्वासा
कलहा करिती कार्य विसरती क्षत्रवस्तुच्या अभिमानें
असे हल्लीचे लोक तोकसम कलहा करिती नेमानें
नेमानेमाच्या या गोष्टी कष्टी होतें मन श्रवणीं
असो; बुडाली एकी, बेकी राज्य चालवी वीरगणीं

सरदारांच्या बुद्धिमंदिरा आग लागली कलहाची
शिपाइभाई परि नच चळले रीति सोडिलि न मर्दाची
नाहीं लढले लढणारहि नच कुणी पुनरपी या जगतीं
तसे मराठे गिलचे मोठे कलीत लढले पानपतीं ॥ की० ३

[४]

एके दिवशीं रवि अस्ताशीं जातां झाला विचार हा
" प्रातःकालीं स्मरुनी काली युद्ध करूं घनदाट महा
निरोप गेला बादशहाला, युद्ध कराया उद्यां चला
समरांत मरा वा कीर्ति वरा जय मिळवुनि आम्हांवरि अचल। "
सकल यामिनी आर्यवाहिनी करी तयारी लढण्याची
वीरश्रीचा कळस जाहला परवा न कुणा मरणाची
परस्परांतें धीर मराठे गोष्टि सांगती युद्धाच्या
वीरश्रीच्या शस्त्रकलेच्या जयाजयाच्या अश्वांच्या
" बोले कोणी " माझा न गणी वंशाचि मृत्युभयासि कधीं
आजा पणजा बापहि माझा पडला मेला रणामधीं
बापसवाई बेटा होई खोटा होइल नेम कसा
पोटासाठीं लढाइ नच परि मान मिळविण्या हवा तसा "
कुणि धरी तलवार करीं तिस पाहुनि आनंदे बोले
फिरवी गरगर करि खालीं वर वीर मराठा मग बोले
" अफाट वाढीची ही बेटी मोठी झाली लग्नाला
प्राणधनाचें व्याज घेउनी उद्यांच देइन यवनाला "
अशी चालली गडबड सगळी निद्रा कोणा नच आली
कोठें गेली कशी पळाली रात्र न कोणा नच कळली
प्रभातरूपें ईर्षा आली; भीति पळाली निशामिषें
भय मरणाचें कैचें त्यांना, काय करावें हुरा विषें
शिंग वाजलें संगरसूचक कूच कराया मिळे मुभा
धांवति नरवर समरभूमिवर राहे धनगर दूर उभा

हटवायातें देशदरिद्रा मुखा हरिद्रा लावुनिया
कीर्तिवधूतें जाति वराया समरमंडपीं धांवुनिया
शहावलीचा हलीसारखा अताइ नामा पुत्र बली
यवनदली मुख्यत्व घेत कीं पापावाळिमधिं जसा कली
प्रणव जसा वेदांस सदाशिव तसा आर्यबलसेनानी
विश्वासातें पाहुनि वदनी अंगुलि घातालि यवनांनीं
आले यापरि रणभूमिवरी, जसें गात कवि या पुढतीं
तसे मराठे गिलचे साचे धलींत लढले पानपतीं ॥ कौ० ॥ ४ ॥

[५]

वाढे जैसा दिवस वाढलें युद्ध तसें अतिनिकरानें
हातघाइला लढाइ आली; अंबर भरलें नादानें
उभय वीरनर गर्जति "हरहर" "अल्ला अकबर" उल्हासें
भासे आला प्रळय, यमाला दिली मोकळिक जगदीशें
अश्ववीरगज भक्तमंडळी गोंधळ भारतदेवीचा
तलवारींच्या दिवट्या केल्या; सडा घातला रक्ताचा
धूळ उडाली गुलाल झाली "उदे" गर्जती भक्तवळी
परस्परांचे बळी अर्पिती भूमि तर्पिती शिरकमळीं
रणवाद्य भयंकर भराड वाजे शुद्ध न कोणा देहाची
रणमदमादिरामत्त जाहले, हले फणाही शेषाची
मनुजेंद्रबला जणुं अंत न उरला देवेंद्राची नच परवा
म्हणुनि धूलिकण नभीं धाडुनी मेघसंघ कीं रचिति नवा
रक्तपाट अतिदाट वाहती घाट बांधिले अस्थींचे
मृतगजतुरंग मकर खेळती, कुल्य अगाधचि वीरांचें
घोर कर्म हें बघुनी वाटे रविहि धरी निजसदनपथा
कांपे थरथर स्थीर न क्षणभर; इतरांची मग काय कथा
यापरि चाले लढाइ; भ्याले दाढीवाले मग हटले
पळती, धांवति सैरावैरा; आर्यवीर त्यांवरि उठले

आर्यजनीं आवेश नावरे, भरें कांपरें यवनांला
म्हणति "मिळाला जय हिंदूंला लढाइ आली अंताला"
तोंच अताई दूरदृष्टिचा धीर देत निजसैन्याला
स्वयें धांवला पुढें जाहला स्फूर्ति पुन्हा ये यवनांला
त्वरित पूर्ववत समर चाललें हले भरवसा विजयाचा
दाढी शेंडी एक जाहली खेळ शहाच्या दैवाचा
करी अताई जबर लढाई नाही उपमा शौर्याला
त्यावरि ये विश्वास भासलें की खानाचा यम आला
विश्वासानें अतिअवसानें खान पाडिला भूमिवरी
करिवरचरणीं मरण तया ये, शरण एक मग यमनगरी
धीर सोडिती वीर शहाचे पळती आवरती न कुणा
शहावलीची धमाल झाली यत्न तयाचा पडे उणा
पहात होता शहा खेळ हा दुरुनी, तोही घाबरला
म्हणे, "करावे काय न ठावें" दैव हात दे परि त्याला
दक्ष वीर लक्षैकधीर तनुरक्षक सेनेसह धांवे
म्हणे चमूला, "पळति यवन जे कंठ तयांचे छेदावे"
पुन्हीं उलटले यवन लढाया हुकुम ऐकतां हा त्याचा
शहा तयांतें सहाय होतां मारा करिती जोराचा
जसे लढावे वीर संगरीं कविजन इच्छा मनिं करिती
तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥ कौ० ॥ ५ ॥

[६]

नभोमध्यगत सूर्य होत मग युद्धहि आलें मध्याला
हाय ! हाय ! या आर्य-भूमिचा भाग्यसूर्य तो शेवटला
सदा अम्हांला विजय मिळावा प्रताप गात्रा जगतानें
परि त्या काळीं फुटक्या भाळीं तसें न लिहिलें दैवानें
सदाशिवाचा उजवा बाहु राहु रिपुश्रीमुखविधुचा
बाऊ केवळ म्लेंच्छजनांचा; भाऊ माधवरायाचा

बेटा ब्राह्मण-बादशहाचा; पेटा साचा वाघाचा
वीरफुलांतील गुलाबगोटा, वाली मोठा धर्माचा
ताण जयाची द्रौणीवर उड्डाण आणिता आर्यांला
विजयाचा विश्वास, असा विश्वास, लागला शर त्याला
मर्म हाणि तो वर्मी लागे कर्म आमुचें ओढवलें
धर्म—सभेला आत्मा गेला धर्मवधूकरिं शव पडलें
अश्रू नयनीं आणी लक्ष्मी प्रिय भार्या त्या आर्याची
उतरे चर्या अघा न मर्या. परि स्मृति निस कार्याची
करी विचारा वीराचारा दारा वीराची स्वमनी
"नाथघात सैन्यांत समजतां धीर उरेल न आर्यजनी"
छातीचा करि कोट लोटिला दुःखलोट अनिवार जरी
नीट बैसवी प्रेता देवी धनुष्य त्याच्या दिलें करीं
धन्य सती ती! धन्य तिचा पति! धन्यचि जननीजनकाला
धन्य कवीचें भाग्य असे या म्हणुनि मिळे हें गायाला
परि जें घडलें लपेल कुठलें? वेग फार दुर्वार्तेला
अल्पचि काळें भाउस कळलें "गिळिलें काळानें बाळा"
"हाय लाडक्या! काय कृत्य हें घाय काय हा भग्न करी
गोंडस बाळा तोंड पुण्याला दावु कसें कथिं तोड तरी"
असा करी तो शोक ऐकुनी दुःख जाहलें सकळांला
अश्वावरती स्वार जहाला भाऊराया मरण्याला
व्यंग समजतां भंग कराया आर्यांच्या चतुरंग बळा
सिद्ध जाहला शहा, तयाला देवानें आधार दिला
फिरति मराठे आला वाटे अंत शिवाजीराज्याला
भाऊराया योजि उपाया—तोही वाया परि गेला
मान सोडिला साम जोडिला, दूत धाडिला होळकरा
प्रसंग येतां मत्त धिःकरा धर्ना जोडिती असे करा
दूत निघाला सत्वर आला होळकराला नमन करी
म्हणे, "भाउचा निरोप ऐका, साह्य करा या समयिं तरी

उणें बोललों प्रमत्त झालों बहु अपराधी मी काका
माफ करा, मन साफ करा या आफतींत मज नच टाका
मत्प्राणाची नाहीं परवा, बरवा समरी मृत्यु हवा
परी लागतो डाग यशाला शिवरायाच्या तो बुरवा
देशकार्य हें व्यक्तीचें नच, सक्ति नको, भक्तीच हवी
आसक्ती सर्वांची असतां मिळवू आतां कीर्ति नवी
राग नका धरुं, आग लागते यशा, भाम हा सर्वांचा
शब्द मुलाचा धरितां कैचा ? हाच मान का काकाचा
साह्य कराया यवन वधाया धीर यावया या काका "
असें विनविलें हात जोडिले दया न आली परि काका
बट्टा लावी वयास, केली थट्टा ऐशा विनतीची
रट्टा दे भूमातेला, धरि कट्टा वैरी मान तिची
दुःखाबरतीं डाग यावया करी होळकर हुकुम दळा
" पळा मिळाला जय यवनाला " काय म्हणावें अशा खळा ?
फिरले भाले-भाले कैचे ? दैवचि फिरलें आर्यांचें
पाहे भाऊ; वाहे नयनी नीर करपले मन त्याचें
निरोप धाडी पुन्हां तयाला " पळा वांचवा प्राण तरी
पळतांना परि कुटुंबकबिला न्यावा अमुचा सर्व घरीं
घेत होळकर वीरवधूनें मग दक्षिणची वाट धरीं
देशहिताची करुनी होळी नाम होळकर सार्थ करी
करी दुजा विश्वासघात हा, निजबंधूच्या दे साची
परवशतेची माथीं मोळी, हाती झोळी भिक्षेची
काय कथावी युद्ध-कथा मग वृथा भाउचा श्रम झाला
धीर सोडुनी पळति मराठे, पूर्ण पराभव त्यां आला
कोणी वेणीमाधव धांवे; वार तयाचा शिरीं पडे
भारतरमणीकंठतन्मणी धरणीवरती क्षणीं पडे
भूदेवीची तुटे गळसरी; फुटे दैव कीं आर्यांचे
आकाशाची कुऱ्हाड पडली; कढे लोटले दुःखाचे

सैरावैरा आर्य धांवती हरहर! कोणी नच त्राता
यवन करिति मग प्रळय भयंकर वदा कशाला तो आता
वर्णन करितां ज्या रीतीचें कुंठित होइल सुकविमती
तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥ कौ० ॥ ६ ॥

[७]

सन सतराशें एकसष्ट अतिनष्ट वर्ष या देशाला
हर्ष मरे उत्कर्ष उरेना; सकळां आली प्रेतकळा
छटे चांगडी दोडलाख तीः राख जहाली तरुणांची
आग पाखडी देव अम्हांवर, मूर्ति अवतरे करुणाची
घरोघरीं आकांत परोपरि, खरोखरीचा प्रळय दिसे
भरोभरीं रक्ताच्या अश्रू अवला गाळिति शोकरसें
"दोन हरवलीं मोतिं; मोहरा गेल्या सत्तावीस तशा
रुपये खुर्दा नये मोजितां" वचना वदती वृद्ध अशा
घोर वृत्त हें दूतमुखानें कानीं पडलें नानाच्या
"भाऊ भाऊ" करिता जाई भेटिस भाऊरायाच्या
उघडा पडला देश तयातें हे नव संकट कां यावें
दुःख एकटें कधिं न येत परि दुःखामागुनि दुःख नवें
धक्का बसला आर्ययशाला, तेथुनि जाई राज्य लया
रघुनाथाचें धैर्य हरपलें, जोड उरेना हिमालया
"नाथ! चाललां सोडुनि अबला, पाहुं कुणाच्या मुखाकडे"
"बाळा! कैसा जासी लोटुनि दुःखाचे मजवरति कडे"
जिकडे तिकडे हंबरडे यापरी परिसती जन फिरतां
कोणिकडेही तरुण दिसेना; सेनासागर होय रिता
उडे दरारा, पडे पसारा राज्याचा बळ घेत रजा
उघडें पडलें मढें हत्तिचें कोल्हे त्यावरि करिति मजा
भलतेसलते पुढें सरकले, खरे बुडाले नीचकरीं
मालक पडतां नीट बसले पाटावरती चाकरी
नडे आमुची करणी आम्हां; खडे चारिले यवनांनी
सडे पडोनी यशपात्राला रडे सदोदित भूरमणी

गंजीफाचा डाव संपला दिली अखेरी यवनातें
स्वातंत्र्यासह सर्वस्वातें दूर लोटिलें निज हातें
स्मशामाळा धूम ठोकितां पुणें हातिचे घालविलें
दुग्धासाठीं जातां मार्गी पात्र ठेवुनी घरिं आले
करि माधव नव उपाय पुढतीं परि ते पडती सर्व फशीं
परिटघडी उघडिल्या एकदां बसेल कैशी पुन्हां तशी
जसा नदाचा ओघ फिरावा पात्रीं पडतां गिरिशिखरें
पानपताच्या पर्वतपातें इतिहासाचा ओघ फिरे
इतिहासाचे पान येथचें काळें झालें दैवबळें
या देशावर अपमानाची स्वारी दुःखासहित वळे
सर्वस्वाचा नाश जयाने वर्णु तयातें अतां किती
व्यास वर्णितां थकेल याते मग मी धीठ अल्पमति
जसें झगडतां त्वरित फिरावी सकल जगाची सरल गति
तसे मराठे गिलचे साचे कलीत लढले पानपती ।। कौ० ॥७॥

[८]

जें झालें ते होउन गेले फळ नच रहुनी लेशभरी
मिळे ठेंच पुढल्यास मागले होउं शहाणे अजुनि तरी
पुरे पुरे हें राष्ट्रविघातक परस्परांतिल वैर अहो
पानपताची कथा ऐकुनी बोध एवढा तरि घ्याहो
भारतबांधव ! पहा केवढा नाश दुहीनें हा झाला
परस्परांशीं कलहा करितां मरण मराठी राज्याला
हा हिंदू, हा यवन-पारशी, हा यहुदी, हा भेद असा
नको नको हो, एकी राहो, सांगुं आपणा किती कसा
एक आईचीं बाळें साचीं आपण सारे हें स्मरुनी
एकदिलानें एकमतानें यत्न करूं तद्धितकरणीं
कथी रडकथा निजदेशाची वाचुनि ऐसा हा फटका
लटका जाउनि कलह परस्पर लागो एकीचा चटका
कौरवपांडवसंगरतांडव द्वापरकाळीं होय अती
तसें मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥ ८ ॥

प्रेमपाठ

चित्तकोकिला ! प्रेमा गाया जगन्नायनाला,
पंचप्राणांचा पचम तव लाविं याच काला.
हृदयवसंतहि खुलला भुलला जीव तुझ्या गानें,
वृत्तिलता बहरल्या, फुलांनीं विसरविली भानें.
प्रेमाश्रूंच्या मधुबिंदूंच्या करूं सेचनातें,
संतोषाच्या श्वासाच्या या मंदमंद वातें.
प्रेमरसाच्या या वर्षावें भूदवीहृदयी,
तृणांकुराच्या रोमांचांची पेरणीहि व्हावी.
चला मनाच्या मनांत पेरूं प्रीतीचीं बीजें
चित्तगीत-पुष्पें मग उधळूं कोण उगिच लाजे ?
आज जगाची लाज सोडुनी होऊं या वेडे !
प्रीतिपटाच्या खालीं दडवूं जें जें मनिं तेढें.
पहा नदीच्या जलांत संध्यारंग उडी घाली !
हृदयनदाच्या जलीं पहूं या प्रीतीची लाली.
दीप तटींचे जलीं करविती किरणांचा नाच,
नयन-दीपकिरणांस नाचवा हृदयजलीं साच
काळ्या काळ्या ढगांढगांवरि संध्येची लाली.
काळीं हृदयें तशीं रंगतिल प्रेमें जरि धुतलीं.
उषा-संगमीं तम-करांचा रवि होई गार,
तद्विरहें तापता जगावरि गाजवि अधिकार !
त्या मंगल संगमीं रंगले सृष्टीचे गवई,
मंजुल गुंजारवें प्रीतिच्या गुणगुणती कांहीं !
आकाशाच्या लग्नमंडपीं लता करवल्या या,
वृक्षबालकां लाजुनि पल्लव सांवरितां दमल्या !
कळ्या कोंवळ्या, हलती कानीं डूल मजेदार;
उषा-वधूवरि सुमाक्षतांहीं करिती भडिमार,

नवरदेव नाचरा निघाला, ती पाठोपाठ—
लाजुनि झाली उषा दूर, कुणि या पदरा गांठ !
नवतेजाची साखर वांटित कोठें ती लपली ?
स्त्रीपुरुषांची जोडी किंवा एकरूप झाली ?
श्रीमंतांच्या घरीं चालती खेळ असे फार
परी गरीबां प्रीतिदेवते ! तुझाच आधार !
क्षयी कलंकी चंद्रासाठीं प्रेमा ! ऊठ तरी,
वसुंधरेशीं लग्न तयाचें लावीं शीघ्र करीं.
दिशोदिशेच्या दिक्पालांनों ! सावधान सगळे !
संध्यापट-पीतांबर काढा; ताराबल जमलें !
प्रेममंगलाष्टकें सारखीं जगीं गाजवा हो !
मेघांचा चौघडा गगनिंचा जगीं वाजवा हो !
नक्षत्रांच्या करा अक्षता शुभ मंगल बोला !
सप्तपदींची चाल चालवा सप्तभुवनिं सकलां
दुग्धचंद्रिका जिकडे तिकडे नवरदेव ओती
पुष्परेणु—शर्कराकणांची पृथ्वी करि भरती !
त्रिभुवनिं साऱ्या दुग्धशर्करा वांटा ही असली,
म्हणेल जग मग दुधांत कीं या साखर ही पडली !
हृदयदीपिके ! प्रीतिदेवते ! मार्ग असा दावीं,
जिकडे तिकडे शुभलग्नें हीं सारखींच लावीं !
चराचरांनो ! केवळ खेळा प्रेमाचे खेळ !
दुसरें तिसरें नकोच कांहीं करा हृदय-मेळ !
दिनरजनींची जोडी एकच, चांदणें न तिसरें—
त्या दोघांचें समीलन हें जमलें एकसरें !
एकएकट्या फिरतां कां गे तारांनो ! गगनीं
जमवा जोड्या प्रेमाच्या मग गा फिरतीं गाणीं !
निळ्या नभाला या ग उजळा शुभ्र चांदण्याचा,
प्रेमासाठीं प्रेमसागरीं खुशाल मग नाचा !

महासागरा ! उगाच लाटा उधळतोस कां रे ?
विझवीं वडवानलासि पिउनी प्रेमाचें वारें !
नदीमुखाचें चुंबन घेतां ज्या लाटा उडती,
त्याच तेवढ्या नाचूं दे, त्या प्रेमपाठ गाती !
हृदय सळसळे, फेंस उसळला, टाकु नको खालीं,
त्या फेंसाचे गेंद रुपेरी नदीपदीं घालीं !
नदीनदीच्या पदीं बांधुनी प्रेमाचे चाळ,
नाचूं दे तुजभवतीं त्यांना वा रानोमाळ !
वनांत लपलेल्या वेलींनो ! या ग बाहेर !
वृक्षांचे कर धरुनी घ्या मग प्रेमाचे घेर !
गवताचा गालिचा कोंवळा, हळूहळू चाला,
पायघड्या पसरल्या फुलांचा सडा वरतिं घाला
वाऱ्यावरतीं वरात काढा जीवाभावांनीं,
वनदेवींच्या मुलींनो ! या ग, या लौकर नटुनी !
कुणी गुलाबी पातळ नेसा, शालु कुणी हिरवा,
कुणि मोत्यांची जाळी लेउनि हव्या तशा मिरवा !
चला चला ग फुलाफुलाला देऊं या नांव !
जसा जयाचा येइल दिसुनी प्रेमाचा भाव !
शोभापुष्पें कमलें नुसती शोभा त्या ठायीं !
काव्यपुष्प पदवी ही दे त्यां सरस्वतीदेवी !
सूर्यकमल दिनपुष्प साजिरें दिवसभरीच फुले,
निशापुष्प तव बालक कुमुदिनि चंद्रा बघुनि खुले !
उषा-पुष्प जास्वंदीवरती तसा रंग त्याचा,
प्रथम पुष्प दिवसाचें भाबहि अस्फुट वासाचा !
फुलें गुल्बशींवरति विहरती तांबुस अंगाचीं
संध्यापुष्पें संध्यासमयीं संध्यारंगाचीं
तीन रंग दिवसांतुनि दावित फूल तेरड्याचें,
बालपुष्प तें बालवृत्तिचें भडक रंग त्याचे !

यौवनपुष्पाचा निशिगंधा दिधला अधिकार,
हृदय खळबळे, वास दरवळे जो अपरंपार!
सुरकुतलें कोरांटीवरि जें कांटचांतिल फूल,
जरठपुष्प तें रजःकणांची वृथा उडवि धूळ!
एकलकोंडा नीरस भावहि या धत्तूराचा,
स्मशानस्थ शिव सदा हावरा स्मशानपुष्पांचा!
धड न पांढरें, लालहि नाहीं वासहि उग्र तसा,
गर्वपुष्प हें कण्हेर दावी गर्वाचाच ठसा!
व्यर्थ पसारा वासावांचुनि या मखमालीचा,
दंभपुष्प-परि नको, पथ न हा प्रेमळ चालीचा!
उगाच नांवें अशीं कशाला कुणास ठेवावी!
मंगलकालीं मंगलवदनी मगलताच हवी
लीलापुष्पें खुल्या दिलाची या शेवंतीचीं
मुग्धा पुष्पें ही जाईची कोमळ वृत्तीची,
शुभ्र मोगरा दंतनिदर्शक हंसऱ्या तोंडाचा,
हास्य-पुष्प तें शुभ्र रंग हा दावित हास्याचा.
लालि गुलाबी जी लज्जेची रमणीच्या वदनीं,
गुलाब दावी लज्जापुष्पापरि ती निज सुमनीं.
मदपुष्पें ही आम्रावरचीं मत्तमना करितीं,
पुण्य-पुष्प तुळसीदलिं साधी पुण्यमंजरी ती.
श्वासानें जें म्लान करपतें पारिजातकाचें,
हृदयपुष्प अतिकोमल तें अतिकोमल वासाचें
सुकलें तरिही सुवास राखी, दृढतेचा भाव,
प्रेमपुष्प बकुलाचें वसवी प्रेमाचा गांव!
त्या गांवाचा, त्या नांवाचा कायमदायमचा
रहिवासी हा जीव गातसे प्रेमपाठ तुमचा!
वनदेवींनों! तुम्हांसाठिं हा थाट बारशाचा!
फुलाफुलाचें नांव दाखवी भाव आरशाचा!

फुलें तुम्ही ध्या, फुलें मला द्या, प्रेमाची ठेव,
कृष्ण ध्या कुणी, कृष्ण द्या कुणी, हीच देवघेव !
चला लतांनों ! मुलें बसवुनी कटिखांद्यावरती,
लग्न निसर्गासह लावी कविहृदयस्था प्रीति !
सृष्टिदेवता माता तुमची कार्य तिच्या घरचें,
लग्न निघे माहेरघरी मग आळस काय रुचे !
हृदयपटावरि निजलज्जेचा लाल रंग उधळा,
प्रेमपल्लवीं लिहुनी कुंकुमपत्रें द्या सकलां,
प्रीतिदेविचें आज निघालें लग्न निसर्गाशीं,
वऱ्हाड जमलें, मुहूर्त भरला, धीर न कोणाशी
वनदेवीच्या मुलिंनों ! या ग, या लौकर म्हणुनी,
पराग उधळित, सुवास पसरित, कोमल हातांनी !
हिमवंतीच्या जलीं मिसळुनी मरंदमय तेला,
स्नान सुमंगल घाला कोणी प्रीतिदेवतेला !
शशिकिरणांचे तंतु भिजवुनी संध्यारंगांनी,
अष्टपुत्रि द्या नव नवरीला कुणीतरी विणुनी.
हिमगिरिशिखरीं स्फटिकशिलांतरिं रविकिरणें शिरतीं,
प्रतिकिरणें पाझरती भरभर अति कोमल असती.
मुग्ध अधरिंच्या गुलाबि रंगीं रंगवुनी त्यांना
त्या सुत्रांची काचोळी कुणि नवरीला द्याना !
पराग कोळुनि करुनि हरिद्रा उटी तिला लावा,
इंद्रधनुष्यें वळवुनि हातीं वज्रचुडा भरवा.
शुभ्र फुलांचे तेज आटवुनि घडवा कुणि त्याचीं
वेढिंविरोद्यीं सौभाग्याची लेणीं पायांचीं,
रात्रीचें तम, उषा-रक्तिमा, कांहिं नका टाकूं,
प्रीतिदेविच्या सौभाग्याचें हें काजळकुंकू !
मणिमंगळसूत्रांत चांदण्या चंद्र चमकदार,
तिला तिच्या भाग्याचा भगवान् निसर्ग देणार !

संध्याकाळीं संध्यापटिं जो असे सूर्य गगनी,
भरा प्रीतिची ओटी असल्या खणांनारळांनी.
मयासुराची माया शिकुनी कविकल्पकतेनें,
मंगलभूषणरचना मग ही करा शीघ्रतेनें
मुक्या मनाची म्हणा मंगलाष्टकें, जी न नरनीं
हृदयाश्रुंच्या दिव्य अक्षता वधुवरांवरती !
खुल्या दिलांचा मिलाफ घडवा, मुहूर्त हा सरतो,
अंतरंगिंचा अंत:पटही दूर करा आतां !
शुभमंगल त्वच तूंच बोल श्रीमहन्मंगलारे !
हृदयाचा चौघडा वाजवुनि विश्व भरा सारें !
पाउल त्यांचें एक एक मग जन्माजन्माचें,
सात पावलें सात जन्मभर सप्तपदी नाचे !
पतिव्रतांनों ! मंगल विश्वचि तुमचें माहेर,
वधूवरांना मांगल्याचा कराच आहेर !
सफलवेलिंनों ! वरात त्यांची चला चला पाहूं,
ही सोन्याची संधी ! मागें नका कुणी राहूं !
लाजाळू लाजते कुणाला ? नका तिला रुसवूं !
चला चिमुकल्या करवलीस त्या जाउनियां हंसवूं.
वंशतरुवरा ! असाच गा रे प्रेमाचें सूर !
हृदयस्था हृदयाशिं धरा कुणि नका राहुं दूर !
जनिं कीं रानीं, जळीं स्थळीं, वा गगनीं पाताळीं,
जिवाजिवाला बांधा पसरुनि प्रेमाचीं जाळीं !
जलदेवींनों ! स्थलदेवींनों ! गगनदेवतांनों !
सकलां शिकवा प्रेमपाठ, गा हाच अप्सरांनों !
हृदयशारदे ! हृदयिं राहुनी करिं मज प्रेमकवी !
तुझ्या प्रीतिची स्फूर्तिच मज हा प्रेमपाठ शिकवी !
पशूस करशिल मानव ! मानव नेशिल देवपदा !
देवपणा स्थिर देवांचाही राखिसि तूंच सदा !

प्रेमतरंगें चित्त तरंगे, आत्माही रंगे !
जगत् रंगलें, विश्व रंगलें एक प्रेमरंगें !
चराचरांनों ! स्थिरास्थिरांनों ! नश्वर ईश्वर वा,
प्रेमें जिंका ईशा, साक्षात् कीं परमेश्वर व्हा !
हृदयसंपुटीं स्नेहिं पाजळुनि जीवाच्या ज्योती,
प्रीतीच्या गंगेंत सोडुनी गा मंगल आरती !
हृदयाचीं राउळें उघडुनी हृदयदेवतेला,
पंचेन्द्रियकृत प्रभावळीमधिं बरव्यावर झुला !
इतर वृत्तिंचा देवीभंवती चालूं द्या नाच,
जीवेंभावें तिच्यापुढें गा प्रेमपाठ हाच !
चित्ताच्या ताटामधिं अर्पा निजपंचप्राणा,
त्या नैवेद्यें हृदयदेवता तृप्त होत जाणा !
प्रेम नसे तर जीव नसे हा ! प्रेमें जग चाले !
प्रेमावांचुनि धिग् जीवन हें असे आज झालें !
प्रेमरसावर हृदय तरंगत प्रेमपाठ बोले,
मनांतलें हें गाणें माझें जनांतलें झालें !
प्रियमित्रांनों ! प्रेमरंगणीं प्रेमानें नाचा !
मुक्या मनाला फुटली आतां प्रेमाची वाचा !
प्रेमपाठ हा सदैव गा रे प्रेमानें ताज्या,
आण घालितों अशी तुम्हांला गळ्याचीच माझ्या !
चला गड्यांनों ! या प्रेमाची ऋण आधिं फेडा,
हेंच मागतों हात जोडुनी प्रेमाचा वेडा !
प्रेमपाठ हा सरता झाला, मन हो बेताल !
प्रेमरसें गुंगलें यावरी फुकट शब्दजाल !
त्या गुंगीच्या भरांत गातां पडुनि मना भूल !
क्षमा करा हो गातांना जरि होइ चूकभूल.
प्रेमपाठ हा रुचे कुणाला, न रुचे कवणाला,
एक नसे जगिं आवडनावड, ती ज्याची त्याला !

तशांत हें तर बोलुनिचालुनि मन वेडें झालें!
बंधन कसलें मग त्या? गाई जें सुचलें रुचलें!
परवा न तया; हंसा, रुसा, वा निंदा, कीं वंदा,
मी प्रेमाचा बंदा! माझा हाच असे धंदा!
स्तुतिर्निंदेचा भेदाचि अवघा प्रेमजलीं जिरला;
भेदाभेदाचि, न परि जीवही प्रेमांताचि विरला!
हृदयशारदा हृदयमंदिरीं चित्तरंग तारा,
छेडित बसली त्या गीताचा वाहे प्रेमझरा!
देहभरीं त्या निर्झरलहरी थरथरुनी भिनल्या,
वृत्तिवृत्ति त्या गायननादें प्रेममयी बनल्या!
भाव बहिरला, जीव बहिरला, बहिरलाच आत्मा!
प्रेमरूपची, प्रेमलभ्यची, रमला परमात्मा!
त्या दोघांच्या या ऐक्याचा गाया जयवाद,
घुमत सारखा बधिरवृत्तिंतुनि प्रेमगीतनाद!
कायावाचामनसा होउनि प्रेमाचा भाट,
'गोविंदाग्रज' आळवीत मग सदा 'प्रेमपाठ'!

केशवसुतांची कविता वाचून—

शिवरायाच्या मागे आम्ही लालमहालीं फिरणें
तसेंच तुमच्यामागें आम्ही नवीन कविता करणें
असेंच कांहीं कांहीं करुनी जीवित त्याला गणणें
'गोविंदाग्रज' म्हणे असे हें आम्हां लाजिरवाणें!

मागें पहाणें

[चाल—नोहे हा पवन जवन०]

चालतसे सारखीच ही मुशाफरी ॥
जहांगीर या फकीर हा पिशापरी ॥ ध्रु० ॥

जिकडे मज मार्ग फुटे। न कळत मी फिरत सुटे।
नच कसलीही माया। पायबंध बांधाया।
मागुनि मज शोकवशा। पाहीना कुणि आशा।
मग मागें वळुनी कां। पाहणें तरी ॥ १ ॥

पुणें, ता. ३०।७।१५

पहिलें चुंबन

[पहिले फूल, पहिले मूल सर्व कांहीं पहिलें म्हणजे पहिलेंच! तसेंच पहिलें चुंबन! पहिल्याची अजब जादू दुसऱ्यांत नाहीं!]

[चाल—श्रावणांत पेरणी केली०]

जें मनास शिवलें नाही। ठावें न कल्पनेलाही। सुख असें।
जें दिसे न कवण्या जागीं। जें अवर्ण्य वाणीलागीं। सुख असें।
कविताही प्रतिभाशाली। कल्पितां जयातें थकली। सुख असें।
एकदां—। कष्टतां सदा। पुढतिं नच कदा—।
अनुभवा येई। तें पहिलें चुंबन देई। सुख असे ॥ १ ॥
चित्रासम रमणी बसली। नवयौवनशोभा ठसली। तन्मुखीं।
करिं ठेवुनि कोमल गाला। करि विचार नकळे कसला। सारखी।
बोले ना अथवा हाले। मग कुठलें बोले चाले। चित्र तें।
रंजना। मुग्धयौवना। करित कल्पना।
भावि कालाची। (तुज ठावे) त्या दिवसाची। दिवस तो ॥ २ ॥
चित्र हें पाहुनी असलें। नेत्रांचें सार्थक झालें। वाटलें।
परि तरंग अद्भुत उठले। अनुभवा न पूर्वी आले। जे कधीं।
जाउनी चोरट्या चालीं। झांकिले नयन करजालीं। न कळती।
संभ्रमें। दचकली गमे। त्वरित विभ्रमें।
श्रमवि कर दोन्ही। काढाया नयनांवरुनी। मम करां ॥ ३ ॥
तों बघुनी उघड्या गाला। उन्माद मानसीं भरला। स्वैरसा।
संमोह पडे नयनांला। मज विसर जगाचा पडला। क्षणभरी।

ठेवुनि मुख सखिच्या गालीं। आणिली गुलाबी लाली। त्यावरी।
हांसली। फार लाजली। दूर जाहली।
एक निमिषांत। झिडकारुनि माझा हात। हंसतची ॥ ४ ॥
हा खेळ एक निमिषाचा। एकदांच अनुभव त्याचा। नच पुन्हां।
तें वारें आलें गेलें। जन्माचें सार्थक झालें। परि गमे।
तें निमिष, स्थिति ती, सुख तें। चित्ताच्या दृष्टिस दिसतें ॥ सारखें।
स्वानंद—। कमलमकरंद। सुधानिस्यंद।
भूवरी आणी। जें वर्णावें तें कोणी। सुख तसें ॥ ५ ॥
एकदांच अनुभव त्याचा। आरंभ अंत सौख्याचा। एकदां।
आयुष्य न त्याला क्षणही। जन्महि पुन्हां त्या नाहीं। एकदां।
मनीं चटका लावायासी। पाठवी दैव जणुं त्यासी। एकदां।
निशिदिनी। वाटतें मनीं। नित्य जन्मुनी।
मरण सोसावें। परि पहिलें चुंबन घ्यावें। फिरुनिही! ॥ ६ ॥

हा क्षण

रमणि! स्मरणीं आमरणचि या हृदयपटावर ठसा
मदाचा ठेविल हा क्षण असा!
भूतभविष्यांमधें तरलतर वर्तमान ज्यापरी—
चचल सीमारेषा धरी,
गतदुःखाच्या भाविसुखाच्या मधें तसा सुंदरी!
क्षण हा संशयरेषेपरी!
गतकालाच्या दुःखाचें हें पळतें पाऊल!
सुखाची येत्या चाहूल!
जरि संशय माझ्या क्षणास या दूषवी;
तरि आयुष्यातें अवघ्या क्षण भूषवी;
करि दुर्भग जीवननद्यास दे गति नवी;
अनंत सौख्याचा हा होइल आदिकाळची तरी;
नातर अंत तरी सुंदरी!

बापासाठीं रडणारास !

मृत जनकाचें प्रेत पाहुनी शोकसागरीं कां पडसी ?
गेलेले गुण आठवुनी कां एकसारखा बा रडसी ?

होता बलवान्, होता गुणवान्-आणिहि पुष्कळसा होता
—परंतु चढला पतंग; त्याला कसा चुकावा हा गोता !

जिवा अवश्यंभावि मरण हें. लोभ न धरणें प्रेताचा,
दृष्टिआड करिं जाळुनियां तें-क्रूरपणा हा काळाचा

करीं उत्तरक्रिया झडकरी ऋण फेडाया कायमचे,
दीनवदन हा पुत्र तुझा-चल, समाधान तरि करिं त्याचें.

ना तरि गिरवुनि धडा तुझा हा शिकेल तोही रडावया
आजकालच्यासाठीं रडुनी उद्यांहि दवडिमि कां वांया ?

पुत्र अससि तूं तसा जनकही, उभयहि धर्मा सांभाळी,
'गोविंदाग्रज' सांगे बा रे रडणें आवरिं या काळीं

—म

[शार्दूलविक्रीडित]

प्रेमें जीं कुसुमें दिलींस मजला
तूं प्रेमले ! वाहुनी,
कोमेजून उद्यांच जातिल-सुखें
जावोत कोमेजुनी !

नाहीं वाटत खेदलेश, उलटा
आनंद वाटे मना,
प्रेमाची स्मृति त्या जिवास जडुनी
आजन्म राहील ना.

मनांतली पाल

[कांहीं विचार मनात आला आणि तिनक्यांत पाल चुकचुकली म्हणजे मनाला धक्का बसतो, तसेंच कांहींही अलौकिक करावयाला जा; आधींच कसेंसें वाटते !]

[चाल—कसें मी मारूं ? माझें नवलाचें पांखरू०]

करितां कार्या । चुकचुके पाल ही वांया ॥ ध्रु० ॥
क्षणैक भरतें भलतें वारें । संभ्रमिं बुडतें जग हें सारें ।
कारागृहिंचीं उघडतिं दारें । समयिं अशा या ।
चुकचुके पाल ही वांया ॥ १ ॥
सजीवतेची उकळी फुटते । बेडी पायामधली तुटते ।
नसती लाज जनाची पुटते । तोंच भिवयाया ।
चुकचुके पाल ही वांया ॥ २ ॥
ओळख निजरूपाची पटते । क्षणभर भेकड वृत्तिहि हटते ।
शक्तिहि सर्वस्वानें नटते । जीव तों ध्याया ।
चुकचुके पाल ही वांया ॥ ३ ॥
दृष्टिहि अनंत ठायीं शिरते । बघतां बघतां उलटी फिरते ।
चहूंकडे वा ठायिंच जिरते । विरते माया ।
चुकचुके पाल तों वांया ॥ ४ ॥
मर्यादेच्या सीमा सरती । अणूंत सर्वस्वाची वसती ।
"मी तूं" शून्यामाजीं रमती । वायुमय काया ।
चुकचुके पाल ही वांया ॥ ५ ॥
जडता पारदर्शि जों होई । स्फूर्तिस पद अवकाशहि देई ।
कल्पकता जडरूपा घेई । ब्रह्ममय माया ।
चुकचुके पाल तों वांया ॥ ६ ॥
अंधुक जें जें तें लखलखतें । 'असतें' सहजचि हातीं बसतें ।
नसतें तेंहि परी मग दिसतें । ठाव ना शून्या ।
चुकचुके पाल ही वांया ॥ ७ ॥

होतों सुखी सदा ज्या गांवीं । पुन्हां आठवण त्याची व्हावी ।
नसती ब्याद टाकुनी यावी । निघावें जाया ।
चुकचुके पाल ही वांया ॥ ८ ॥
न दिसे कोठें अंत:करणीं । नाहीं तैशी वातावरणीं ।
नाहीं कधीं पाहिली कोणीं । ज्या त्या ठायीं ।
चुकचुके पाल परि वांया ॥ ९ ॥
न कळे चांडाळिण ही कुठली । निशि दिनिं अडवायातें उठली ।
कर्तव्याची चालच खुटली । मार रे मार ! ।
पाल ही प्रभो ! अनिवार ! ॥ १० ॥

मनांतली दिवसरात्र

[पृथ्वी]

अनंत नभ हें वरी पसरलें न मर्या तया !
अनंत मनही तसें जरि लघू शरीरांत या,
सदैव नभिं खेळती दिननिशा लपंडाव हा;
मनींतहि तशाच या दिवसरात्र दोन्ही पहा !

उषा विरुनि जात तों प्रकटतो नभीं भास्कर;
नवा दिवस नाचतो नवनव्या जगाच्या वर !
मनांत उगवे तसा क्षणिं नवीन आशारवि,
प्रफुल्ल-तर कल्पनेप्रति नवीन ये पालवी !

फिरे दिनभरी रवि; प्रकट होइ संध्या पुढें;
गमे उदयकाळशी, रविच तों बिचारा बुडे !
तशीच मनिं सारखी बरिवरीच आशा चढे;
गमे क्षणच जाहली सफल, तोंच खालीं पडे !

तमास पसरी निशा मग जगांत जातां रवि;
दिसे सकल शून्यसें, तम नव्या तमा मात्र वी !

विषण्ण हृदयीं तशी भयकरा निराशा जळे;
तमोमय रसा गिळी मन मनीं विचारें रहे !
तशांत गगनामधें दिसत दूर तारा परी—
मनांतहि सहस्रधा फिरत कल्पना बावरी !
पुन्हां उगवतो रवि प्रभवतो प्रकाशा नव,
निराश मनिंही पुन्हां करि तशीच आशा रव !
असें सतत चालतें जनिं तसे मनी सारखें,
असे हृदयिं आज जें गमत नें उद्यां पारखें !
नको दिवसरात्र ही न सरती कधीं जी पहा,
सरेल कधिं तो सरो हृदयिंचा लपंडाव हा !

मुरलीचा नाद

[चाल—परदेसी सँया]

परतीरीं कान्हा चिमणी काठी ।
मुरलीपरि । अधरी धरी ॥ ध्रु० ॥
पैलथडी कपटी काळा ।
ऐलथडी राजस बाळा ।
पाणी चढलें अवकाळा ।
ऊठ न तरी । घात, न परी ।
ओवरी । मन बावरी ॥ पर० ॥ १ ॥
क्षणोक्षणीं वाढे पाणी ।
गौळण परि वेड्यावाणी ।
ऐके तीं नसतीं गाणीं ।
तनु हरपली । जरी सलिलीं ।
ती तरी । नच सांवरी ॥ पर० २ ॥
त्या प्रभातिं गोपाळीशीं ।
पुष्पांच्या मखल्या राशि ।

दिसती यमुनातीराशीं ।
रडत हातें । धरि तयांतें ।
श्रीहरी । हृदयावरी ॥ पर० ॥ ३ ॥

हालत्या पिंपळपानास

[राहत्या घराच्या खिडकीसमोर पिंपळाचें पान वाऱ्यानें सारखें फड-फडत होतें. परमेश्वराच्या इच्छेवाचून पानसुद्धां हलत नाहीं या लौकिक श्रुतीवरून पुढील विचार सहजच मनांत वावरूं लागले]

कोंवळ्या हालत्या चिमण्या पिंपळपाना !
कल्पना हले तुज बघुनि असें हलतांना !
निज शाखेच्या या शेवटच्या टोंकाशीं
कां इकडुनि तिकडे सांग सारखें फिरशी ?
हा हिरवा, तांबुस रंग काळसर कांहीं,
तूं भिरभिर फिरतां स्पष्ट भेद नच राही
या झुळझुळत्या वाऱ्यानें नाचसी,
कोंवळ्या सूर्यतापानें तळपसी,
आपल्या मिश्ररंगानें झळकसी,
तुजकडेच माझें लक्ष्य सारखें लागे,
बांधिलें तयाला गूढ कांहिं अनुरागें !
जीं गूढ अप्सरोगीतें नभिं पाझरती,
तीं वहात येतीं खालीं वाऱ्यावरती !
ऐकुनी तयांचे सूर मुके नवलाचे,
या हृदयकंपनें जीव काय तव नाचे ?
कीं जगीं ताप जो सारा उसळला,
रवितेजामाजि भरारा मिसळला,
लागतां तयाचा वारा कोमला,
थरकांप होत हा तव कोमल देहाचा !
वद नाच भीतिचा कीं हा आनंदाचा ?

हें तुझ्याच दुःखें हृदय असें तडफडतें ?
विश्वैक्यवृत्तिची ध्वजा काय फडफडते ?
तूं स्वयें हालसी, कीं तुज कोणी हलवी ?
सुखदुःखीं झुलसी स्वतां इतर की झुलवी ?
कळतसे तुझें तुज का हें हालणें ?
की दुसऱ्यासाठीं आहे चालणें ?
कीं भावावांचुनि पाहे डोलणें ?
तव अस्तित्वाचें ज्ञान असे का तुजला ?
तुज इच्छातृप्ति क्रियाभेद का कळला ?
तुजभंवती जी ही सृष्टि असे पानांची,
कल्पना असे का तिला तुझ्या नाचाची ?
रस एकच तरुचा तुम्हांमधूनी वाही—
सुखदुःखभाव ही जोडि तुम्हां कीं नाहीं ?
विश्वेंच्या विश्वें सारीं यापरी
स्थलिं भिन्न, भिन्न आकारीं, भूवरी
नांदतीं गड्या कांतारीं कितितरी !
जाणीव तुम्हांला परस्परांची कारे
जीवैक्य असे कीं भिन्न भिन्न जग सारें ?
क्रम हाच काय वद तुझ्या जीवनाचा रे ?
परिणाम करित का सृष्टीवर हें सारें ?
कुणि चित्रगुप्त हें लिहुन ठेवित आहे ?
कीं स्वैरनदाच्या ओघावर हें वाहे ?
हें अवश्य जग चालाया का असे ?
कीं नसल्याहुनिही वांया हें पिसें ?
स्फूर्तिची कुणाच्या काया हलतसे ?
मम नयनिं चित्रसम जाउनि बैसायाचें,
हेतुकेंच कार्य का सांग तुझ्या नाचाचें ?

मम करीं कपाळीं दुर्दैवाच्या रेषा
मजसाठिं लिहिति चिरदुःखभोग हा पेशा!
परि असति तुझ्या तर रेषा साऱ्या अंगीं,
दुःखही असे का तितुकें त्यांच्या संगीं?
कीं वाऱ्यावरच्या ताना यापरी
उमटल्या अशा फिरतांना, तुजवरी?
त्या फिरुनि फिरुनि घेतांना अंतरीं–
निजनादब्रह्मीं गुंग होउनी डुलसी!
तें गीत ओंतल्या ओंत ऐकुनी खुलसी?
कीं दुर्दैवाच्या किंकाळ्या, या ताना,
तव कोमल हृदयीं ठेविति वण जातांना?
खालतीं पडुनि मग मातिंत मिसळुनि जाया,
तूं तडफड करिशी अशी भूमिवर याया?
परि थांब जरा गा गाना तोषदा,
ऐकवीं माझिया कानां एकदा;
स्थिर राहिं न पिंपळपाना! तूं कदा
मज गाऊं दे, मज नाचूं दे, तुजसंगें,
सुखदुःख सारखें सेवूं मानसरंगें!
संबंध असो वा नसो आपणांमाजी,
मी एक कारणासाठीं तुजवर राजी.
बालबालाहृदयीं प्रीति नवी हलतांना
तच्छिरीं हलसि तूं तसाच पिंपळपाना!
जीं हृदयकंपनें सारीं मानसीं,
तीं आम्हांतें बाहेरी दाविशी!
निर्दोष मनानें भारी हालसी,
कुणि बाला जरि मज देइल असला मान,
तरि सुखेंच होइन मीही पिंपळपान!

फुलें वेंचिलीं पण—

[प्रेमस्थान नाहीं अशा मनुष्याला चांगल्यानेंसुद्धां खेदच होतो.]

पन्हाळगडचा पठार सगळा घालुनि पायांखालीं
फुलें जमविलीं तऱ्हेतऱ्हेचीं जीं जीं हातीं आलीं
शेवंतीचा गेंद हांसरा, शुभ्र मोगरा फुलला
मदनबाण हा पाहुनि असला पुष्पबाणही भुलला
नाजुक जाईचीं हीं बाळें, गुलाब ताजा छान
हीं इवलालीं रानफुलेंही रंगें हरिती भान
ही तुळशीची मंजुळ, तैसा सबजा महंमदाचा
भूकमळें हीं, अनंत फुलती औरच वास तयांचा
किती आणखी सांगूं नांवें—आणि कशाला नुसतीं ?
हेंच पुरे कीं सगळीं होतीं जीं वासें मुसमुसतीं
फुलवंतीनें ओंजळ माझी भरुनी लागे शीग
सुगंधिसौंदर्याचा नाचे हातावरतीं ढीग
काव्यभरानें तरुण नयन हे नवतेजानें न्हाले
प्रणयरसानें हृदयहि माझें उचंबळुनि वर आलें
“ फुलें वेंचिलीं; पण–आतां हीं द्यावीं कोणालागीं ?”
राक्षसवृत्ति स्मरणदेवता क्षणांत झाली जागी
“ [illegible]भागी हा जीव एकला; प्रीतिदेवता नाहीं
[illegible] फुटलें हृन्मयमंदिर शतधा आघातींहीं
नि[illegible] जीवन माझें रूक्ष चिंतनीं जावें
[illegible] हा वरला ठरला; कां तें दैवा ठावें !
[illegible]टचावरि या कोमल हृदया टाकुनि देवा क्रूर
कुठें फुलांची धनीण माझी दिली दवडुनी दूर ?
कृतकर्मांचीं फळें भोगणें अवश्य जीवा जगिं या
गुध्वस्त तें गुळूध्वस्त; नको तें पुनः पुनः मनिं याया ”

अभंग निश्चय अशा प्रकारें कितीकदां जरि केला
या पुष्पांसम मृदुहि कारणें दुभंगतीं परि त्याला
वृत्ति बावरी झालि, आंतल्या आंत विचारी रडलीं
जीवाचीं नयनांतुनि पुष्पें त्या पुष्पांवर पडलीं
जीव जाहला जड, ती हातीं पुष्पेंही जड झालीं
"फुलें वेंचिलीं पण-पण आतां देतों टाकुनि खालीं
चिरंमृताला हवा कशाला हा असला हव्यास ?
जिवंत फुलवंतीचा असला दुःखप्रद सहवास
डोळे असुनी अंध असा कुणि तुडविल यांना पायीं
रसिक कुणी प्रेमांध उचलुनी अर्पिल रमणीहृदयीं
ज्या देवानें असे मांडिला असला निष्ठुर खेळ
असेल त्याला बसवायाचा तसाच कांहीं मेळ
त्याचीं त्याला फेंकुनि देतों; हें ब्रह्मार्पणमस्तु
कुठेंहि पडतां पावतील त्या, विश्वचि त्याचें वास्तु
नाजुक असलीं फुलें अशा या माझ्या हृदयासाठीं
देवाजवळी दाद मागतिल लागुनि त्याच्यापाठीं
देत उधळुनी फुलें अर्पितां देवा चहूंकडेही
"गोविंदाग्रज" तशीं फुलें हीं रसिका तुम्हां देई !

मुक्काम अमणी, १९१४

गोड निराशा !

जादूची माझी बाग
तींत फुलें जागोजाग,
रम्य जरी बागाईत,
तरी तिची न्यारी रीत;
कळी कोंवळी च.फ्याची
मिटलेली ती कायमची;

जरि न कधीं उमलायाची
करिल वृष्टि तरि वासाची;
तशाच कोणी,
सूत्रावांचुनि
दिधल्या रचुनी
कुंदाच्या वेण्या दोन
मोल जिवाचा त्यां होन !

नाहीं पाणी जरि भवतीं
तरी दोन कमळें हंसतीं;
जन्म जलामधिं कमळांचा
न्याय असे हा जगताचा;
परि या कमळांच्या रंगा
खेळे प्रेमाची गंगा !
तुमच्या जगतीं,
किरणें पडतीं,
कमळें फुलतीं,
परि माझीं कमळेंच बघा
निजकिरणीं खुलविती जगा !

गुलाब होते दोन तसे,
आनंदाचे गोड ठसे;
कळ्यांवाचुनी फुललेले
कांट्यांच्या त्रासा चुकले;
जणूं फडकतीं मौजेचीं
नवीं निशाणें लाजेचीं !
गुलाब असले
हांसत बसले,
मनांत ठसले,

हृदयीं धरिलें या भावा
एकतरी काढुनि न्यावा !
परी फुलें ती जादूचीं
लपंडाव खेळतिं साचीं;
रक्षण त्याचें करणार
मनांतला जादूगार !
दिसतां हातीं लागत ना,
वेड लागलें तेंच मना;
 क्षणांत फुलतीं,
 क्षणांत लपतीं,
 दिसती हंसतीं,
घेर घेतला गिर्कीचा
थेर थरकत्या फिर्कीचा !
निश्चय केला जिंकाया
जादूची असली माया;
तोंडानें उडवायाचा
मंत्र छापिला प्रेमाचा
श्वासानें हृदयीं भरिला
मनिं वाटे आतां धरिला;
 परि तो कुठला
 गवसायाला !
 तसाच उरला,
अधिक पसरला चहूंकडे;
तोडितांच उलटा वाढे !
यत्न मोडिला तोच पुन्हा
जीव गुलाबावीण सुना;
स्वप्नामधुनि हलत नसे
काटाचा तो वाटतसे;

गुलाब तर न मिळे मजला
परि कांटे मम देहाला !
त्या कुसुमाचे
संसर्गाचे
कांटे साचे
मांडिति अगीं थैमान !
कांटय़ांचें माजे रान
कोण असा जादूगार
खेळ करी हा अनिवार ?
उघडय़ावरती टाकुनियां
राखी ती फुलती दुनिया,
चोरितांच वाटे ऐशी
चोरीची थट्टा खाशी !
चित्त शरमलें
जरी विरमलें
तरिही रमलें,
चोरी असली लाजेची
वाटे त्याला मौजेची !
अशी निराशा भरे मनी
शरीर भरलें कांटय़ांनीं,
गुलाब मज हांसत बसला
हातीशीं नाहीं आला;
नवल तरी कैसें होई
दुःख निराशा नच देई !
न कळे कांहीं,
हुरहुर का ही ?
वेडें मनही
का विनवितसे देवासी ?—
निराशाच दे गोड अशी !

अल्लड प्रेमास

क्षणभर वेड्या प्रेमा थांब !
अधिर मनासह जासी कोठें ?
चुकाशिल संकटिं पडाशिल वाटे,
जग हें सारें बारे खोटें !
हृदय सोडुनी, गड्या म्हणोनी, जाइ न कोठें लांब !

क्षणीं पांढरा क्षणींच काळा,
रंग आवडे असा जगाला,
ठाव तयाचा कुणा न कळला !
खुळ्या तुझाची, अशा जगाची, कळेल का कृति सांग ?

जग सगळें हें देखाव्याचें !
गुलाम केवळ रे स्वार्थाचें
स्मशान पीं हें शुद्धस्वाचें !
शुद्ध भावडें, सरळ रोकडें, अशांत करिशिल काय ?

प्रेमा येथें शपथ लागते !
प्रासावांचुनि कविता अडते
कुर्स्यांवांचुनि कार्यहि घडतें !
दैव बिचारा, तया न थारा, तुझी कथा मग काय ?

तुझ्यासारखा तुला सोबती—
मिळेल का या अफाट जगतीं ?—
—संकुचितहि हें अफाट जरि अति—
आणी म मना, अशी कल्पना, अगदीं भोळा सांब !

कोणी तुजला मानिल खोटें,
तिरस्कारही दिसेल कोठें,

अपमानाचेंही भय मोठें,
बाग जगाची, ही न फुलांची, कांटे जागोजाग !
टाकिल कुणि तुज धिक्कारानें,
रडविल किंवा उपहासानें,
फसविल नकली कीं मालानें,
कोणी भटकत, उगाच रखडत, फिरविल मागोमाग !
म्हणुनि लाडक्या ! कुठें न जाई,
या हृदयांतच्चि लपूनि राही,
योग्य मित्र नच सुख तरि नाहीं !
कुसंगतीहुनि, वेड्या ! मानीं, फार बरा एकांत !

रात्रीस ओरडणाऱ्या घुबडास

[वसंततिलका]

जेव्हां धरी निजनिभा रवि आवरोनी
तिग्माधिकार करि कृष्ण जगा भरोनी
जेव्हां अशेष जग निद्रित नीळमार्गी
जेव्हां सजीव जगता चलताहि त्यागी १
जेव्हां नये श्रुतिपथावरि शब्द कांहीं
भावि स्थिती जग धरी जनुपूर्व या ही
होई अशांत रव कर्कश तावक्रीन
जो त्रास दे, खग मना करि भीतिदीन २
आधींच भीषण निशा, तम त्यांत घोर
कोठींकडे वन भयंकर; भीति थोर
येतो अशांत तव तापद शब्द कानीं
घोर स्थितीसि जणुं पूर्णदशेस आणी ३
तो शांति भंग करि कष्टवि लोकचित्ता
होती पुरी भयद व्याधिकरोगग्रस्ता

जैसा करी जनमनाप्रति भीतियुक्त
" श्रीराम " शब्द शववाहकसंघ-उक्त ४

प्रौढा रवासि तव ऐकुनि भीतचित्तें
ऊरःस्थलीं दृढ धरी निजबालकातें
मुग्धा समीप शयितस्वधवांगभागीं
वेष्टीत चंदनतरुप्रति जेविं नागी ५

चिंती धवा कुशल ती विरहार्त बाला
तोडी तशी उपवश स्वविचारमाला
ऐसें खगा ! तव रवा जन अज्ञ भीती
भीती तसें तुज अमंगल मानिताती ६

आहेत अन्य खग जे तुजहूनि थोर
काहीं तुझ्याहुनि रवा करिती कठोर
तूंतेंच का मग कथीं जन सर्व भीती ?
शब्दा तुझ्या अशुभसूचक मानिताती ७

केलेंस पातक असें वद काय बा रे
किंवा गमे तव मना " जन मूर्ख सारे ! "
छे ! लोक मूर्ख न, पडे तुजलागीं भ्रांति
घूका ! तुला जन सकारण निंदिताती ८

तूं घोर शब्द करिसी भलत्याच काळीं
लोकांसवें नससि, रीति तुझी निराळी
रात्रीस तूंच फिरसी खगजात्यमित्रा !
सूर्यप्रकाश दिपवीत तुझ्याच नेत्रां ९

यानेंच लोक उलुका ! तुजलागिं भीती
शब्दा तुझ्या अशुभसूचक मानिताती
घा ठेव या सुनियमास सदैव चित्तीं
" लोकानुसारि नसतां जन निंदिताती " १०

जीवितास

[ईश्वरकल्प सौंदर्याचा परिचय या लोकीं नेत्रप्रत्यक्षापुरताच आहे असें नेहमीं प्रत्ययास येतें. या प्रतीतीनें ज्यांना खेद होत नाहीं ते एका अर्थी धन्यच !]

—आणि जीविता, लाभ हाच का तुझ्या संगतीं राहुनिया ?
असेंच जाणें असे सदा का कालौघावर वाहुनिया ?

सौंदर्याच्या दर्शनमात्रें जागृत होत्या जीवांत
विकल चेतना नाचे नुसती स्वस्थानीं व्हाया श्रांत

जनसंमर्दीं अलभ्य शोभा पाहुनि, ठसवुनि मनिं घेणें
एकांतीं तच्चिंतन करणें, दुःखावेगीं विस्मरणें

दिव्य दर्शनें हृदयपटावर नवरंगांनीं रेखावीं
आणि आंतल्या अश्रूंनीं ती सर्वेच धुवुनी काढावीं

अवश्य जीवश्वसनें निर्दय निश्वासांनी योजावी
हृदयजलानें भरतां नयनें गेली घटिका मोजावी

आद्यंतींचे क्षण सोडुनिया अशेष जीवनिं या वेख
परिस्थितीचा रंग काढितां क्षणयुग्मचि उरतें एक

पहिला क्षण तो कीं ज्यावरतीं स्वप्रकाश आशा धाही
दुज्या क्षणावरि तीव्र निराशा छाया प्रेतमया पाही

आयुष्याच्या क्षणाक्षणाचा हिशेब केवळ हा आहे
परंपरेला त्यांच्या दिधलें नाम मनोहर जीवन हें

रंग बदलुनी खेळत राही अशा क्षणांची ही जोडी
स्थलकालांच्या भिन्नत्वानें नित्य नवीं दिसतीं कोडीं

क्षणाक्षणाला जनन मरण हें प्राणिमात्र भोगित राही
चौऱ्यांशींचा फेरा याविण आणिक दुसरा तो नाहीं

फसव्या पाण्यावरी पोहुनी, दम कोंडुनि मरतां मरतां
"गोविंदाग्रज" म्हणे जीविता ! लाभ तुझा नच यापरता

“ समसमां संयोग कीं जाहला ! ”

—कृष्णशास्त्री चिपळुणकर.

[अशीं फुलें नेहमीं सांपडत नाहींत म्हणूनच जगांतले ग्रामोफोन कवि-हृदयाच्या नालायकीचीं गाणीं गात असतात]

[शार्दूलविक्रीडित]

संध्याकाळ सदा उदास करितो माझ्या अभागी मना
त्यानें हर्षति जीवमात्र, परि तो मातेंच दे यातना
नित्याचा क्रम एक हा ठरविला कीं काळ जायाप्रती
कोठेंही तरि शून्यवृत्ति फिरुनी, येणें घरा मागुतीं १
येतां एक दिनीं असेंच, दिसली वेली कुठेंशी मला
होतीं कांहिं फुलें तिच्यावर-मना आनंद तें वाटला
घ्यावीं काढुनि दोन तीन म्हणुनी जों जीव माझा भुले
वारा वाहुनियां जरा-भरभरा सारी उडाली फुलें २
वेलीची नव्हती फुलें-तिजवरी होती कुणीं टाकिली
(प्रेमाचे शुकपाठ बोलत नटी, तें आठवे त्या स्थली)
कांहीं त्यांतुनि घेतली उचलुनी, चालावया लागलों
“ यांचें काय करूं ” विचार करितां हा मी परी भागलों ३
कोणी मित्र मला पुढें भटकतां वाटेमधें भेटला
प्रेमें ओढुनियां स्वकीय सदनीं तो शीघ्र नेई मला
माझें स्वागत तो करी बहुपरी खेदास न्याया लया
ग्रामोफोनहि लाविला, रिझवि तें गाणें मना माझिया ४
त्या गाण्यांतिल शब्दसंघ पडला होता मनासारखा
गाणाराहि गळा किती मधुर तो लोकींच या पारखा
अर्थानें तर वेड लागत मना; उत्कर्ष झाला रसा
नाहीं एकच तेवढें हृदय तें; हा खेळ दैवा ! कसा ५
ग्रामोफोनवरी तेव्हां संतोषें जीव हर्षतां
फुलें तीं टाकुनी होई “ गोविंदाग्रज ” चालता ६

इच्छा, उपभोग व विषय

[या तिघांचा अन्योन्यपोषक त्रिवेणीसंगम स्वर्गांत तरी असेल काय ?]

अखंड गायन ऐकायातें पंजरांत धरिला पक्षी
उडती लकेर झरती जीवा! नादचित्र केवळ लक्षी १
तेजोदेवी चपला चमके गगनी लोभवि मनोहरा
हृदय फाडुनी वृत्ति मारुनी जडदेहानें स्पर्श करा २
निर्झरमार्गें श्रीजलवन्ती झुळझुळ गाणें गात झुके
धरण बांधितां धावतसे जल परंतु गाणें होत मुकें ३
दृढालिंगनीं सौंदर्याच्या, दर्शनलाभ स्पष्ट नसे
चुंबनिं बघतां कपोल हा! हा! नेत्रचि मिटती मोहवशें ४
"असें-असावें" यांच्या सीमा अपूर्णता ही दावितसे
"गोविंदाग्रज" सनिश्वास मग नभाकडे क्षण पाहतसे ५

जळगांव, ता. २२।११।१६

हुकमे हुकूम

[साकी]

करमत नव्हतें म्हणुनि एकदां असाच गेलों रानीं
वसंत का परि ऋतु दुसरा कधिं कुणीं पाहिला कवनीं!
समोर होता झाडावरतीं एक चिमुकला पक्षी
बोलुनि चालुनि कवि पडलों मी—सहजचि त्याला लक्षी
वसंत ऋतु तो; रम्य वनहि तें; पक्षि आणि कविराय
तुम्हीच सांगा रसिका आतां हवें आणखी काय?
सत्वर कविच्या रसिकपणानें सांगितलें त्या गाया
नवल वाटतें सांगाया परि—कीं तें गेलें वांया
"वृक्षावरच्या माझ्या मित्रा, कांहीं गाणें गाच
गमतीखातर आणि जरासा इकडे तिकडे नाच

बंधु तुझा मी—माझ्यासाठीं गड्या लाग तूं गाया
हे बघ देतों घण धान्याचे कांही तुजला खाया.
स्तुति गाण्याची तुझ्या बहुपरी करिन चारचौघांत
चित्रहि आणिन तुझें कशाच्या तरी खास अंकांत.
गाण्याची या तुझ्या शिफारस करूं अशी भरपूर
कीं, शाळाखातेंही वेड्या धरील तें मंजूर."
अशा प्रकारें फार विनविलें जीव तोडुनी साच
भिकारडें तें कांही घेल्या परन्तु ऐकेनाच.
गा म्हटल्या जो गात नसे त्या सृष्टीचा कवि म्हणती
मस्तक फिरलें हातपायही रागानें थरथरती.
" एक मारितों दगड असा कीं पडेल वाकुनि चोंच "
म्हणुनि वांकलों तसाच खालीं आवेशानें तोंच—
लगबग दिसले कोणी माझे-मशादक त्या ह्याचे
म्हणूं लागले "भले! तुम्हांला कुठें कुठें पाह्याचें!
या अंकाचा चालू तक्ता (फर्मा) होत नाहिं भरपूर
कामाचा खोळंबा झाला, या कांही " मजकूर "
वसंत-अंकीं वसंतवर्णनपर कविता चालेल
परंतु झटदिशिं करा, नातरी काम उगीच लांबेल
सरासरी या खरडुनि ओळी अठरा पासुनि वीस "
ऐकिलें न हें तों कवनाची झाली स्फूर्ति कवीस
झाडावरचा पिसाट कवि तो तसाच टाकुनि रानीं
चला रसिकहो लांबी रुंदी नीट ठेवुनी ध्यानीं.
वसंतकाळीं त्या वर्णाया वनांतुनी माघारी
" गोविंदाग्रज " कवीश्वराची घरी परतली स्वारी.

पुणें, १२।१०।१२

फुटकी तपेली

[आत्मज्ञान मायेंतून गळूं लागलें, म्हणजे आत्मा अगतिक होतोच.]

नको तपेली फुटकी असली !

जीव बोलतो पाणी पाणी.
चिरकालाची तहान लागुनि,
अशी तपेली मजला देउनि। थट्टा करितां तेथें कसली !

प्रवास करणें फार दूरवर,

आद्याच्या पर्यंतापासुनि
अंताच्या आरंभामधुनी—
एक अनंतें माप घेउनी। कैक अनंतें जाणें भरभर !

विश्व कशाचें घेउनि बसलां ?

विश्व मला जें दिसतें त्यांतिल,
विश्वें तुमचीं अणुसम होतिल,
निजेक्षणीं तें तुमच्या जिरविल। काळाचा बाजारच सगळा !

प्रवास माझा असा भयंकर !

या विश्वाच्या मागुनि जाणें,
मागुनि सुटुनी पुढें धांवणें,
अथवा सर्वांठायीं पसरणें। आद्यंतांचें कापुनि अंतर !

कडक कायदा धांवायाचा !

पाउल एकादें जरि चुकणें,
पहिल्यापासुनि पुन धांवणें !
आपुल्याच वा भंवतीं फिरणें। मार्ग कुठुनि मग सरावयाचा ?

आधीं असते पुष्कळ सोबत,

कितीक 'मी, मी' मजला दिसती,
पुढें चालती भरभर मरती;
मरुनी माझ्याठायीं जगती। माझीच मला उरते संगत !

माझें मीपण फारच मोठें
तुज्या रहाया जागा नाहीं,
एकलकोंडा म्हणुनी राही,
खोटें 'मी' ही अंगिंच पाहीं । राहिल सोबत मग ती कोठें ?
मज जाणाया मीच विचक्षण !
नसते परके आधिं जाणतों,
असल्या मलाच न परी बघतों;
मज ओळखतां इतर विसरतों । माझें सर्वच फार विलक्षण !
तऱ्हाच माझी विचित्र असली !
असला मी, तो प्रवास तसला.
कडक कायदा त्याचा असला,
तशा प्रवासी असल्या मजला । अशी तपेली देतां कसली ?
अनंततेची तहान माझी,
मिळतां पाणी वाढे उलटी,
अधिकचि पाणी अधिकचि मोठी,
जलब्रह्म या परि तिजसाठीं । तरीच होइल मग ती राजी !
भांडीं असली कां मज देतां ?
भरतांना जीं होतिं रिकामीं,
भरुनि ठेविलीं तरि कुचकामी,
पडतिल कोणाच्या तीं कामीं ? । कधीं परत बोला हो घेतां !
वागविण्याचें उगाच ओझें !
करी प्रवासामाजी खोटी,
फुटकि तपेली तुमची खोटी,
मृगजळ नसतें दावी खोटी। कधीं तिच्यांतुन नच गळलें जें !
मायेची ही खरी तपेली,
मृगजळ प्याया आंत उतरतों,
अफाट तरि मी त्यांतच बुडतों,
नसल्यामाजीं असतां विरतों । नको मला ही असली [illegible] !

ब्रह्मांडाची करा तपेली!
माझी ओळख पाणि तिच्यांतिल,
कैक अनंतें तयांत जिरतिल,
माझ्यावांचुनि सारे विरतिल। शिरे तपेली ही अशा जळीं!
ब्रह्मांडाची खरी तपेली;
करा रिकामी तरिही भरली,
भरुनी भरणें भरवुनि उरली,
जिरतिल विश्वें कितीक असलीं। कोठवरी जरि आधीं भरली!
माझी ओळख विचित्र पाणी,
जुनि ओळख मग नवीस आणी
पाण्या वी अव्याहत पाणी,
पाण्यांतहि मग खेळे पाणी। हाय! कसें हें कोणि न जाणी!
ब्रह्मांडाची करा तपेली,
तृषा नाहिंशी तिनें करीन,
तपेलीसही जलिं भरवीन,
प्रवासासही जलिं जिरवीन। नको मला ही असली मेली!
प्रकार हा घ्या मनिं एकंदर,
सर्वस्वाची करा तपेली
माझ्या पाण्यानें भरलेली,
पाहुनि तिजला तीन्ही काळीं। खुबी ओळखा क्या है अंदर!

विहिणींचा कलकलाट

[ओवी]

वीरांच्या गर्जना थोर। घुबडांचा आवाज घोर।
घायाळांचें रडणें अघोर। हेंही त्यांत घातलें ॥ १ ॥
रणवाद्यांचा दणदणाट। हत्यारांचा खणखणाट।
विजयघंटांचा घणघणाट। एका जागीं मिळाविले ॥ २ ॥

दारुकामाच्या फडफडाट। घोड्यांचा खडखडाट।
तोफांचा धडधडाट। यांची त्यांत भर केली॥ ३॥
प्रळयमेघांच्या गडगडाट। आणि विजांचा कडकडाट।
भूमिभंगाचा तडतडाट। भरतीस हे घातले॥ ४॥
सागराचें खवळणें। दारू पिणाराचें बरळणें।
आणि मुलांचें ओरडणें। शाळा सुटतां वेळचें॥ ५॥
नाना वाजंत्रीं हीं सारीं। एक केलीं यत्नें तरी।
त्या कलकलाटाची नये सरी। लग्नांत विहिणी करितात जो॥ ६॥

निर्वाणीची विनवणी

[चाल—घाडुनि दिधलें०]

पाहसि आतां अंत असा कां? पीडिसि कां या दीना
सुंदरि, पदरीं मदीय हृदया घेसि न कां पद्मलीना
क्षणैक हंससी क्षणभर रुससी निष्ठुर चंचलताही
संदिग्धा ही वृत्ति व्याकुल करित मनाप्रति पाहीं
लाजुनि अजुनी स्वजना हा जन जवळी कां नच केला
किंवा हृदया द्वेषाचे दूषवि मजविषयींचा पहिला
सुंदर वदनीं तव निर्दयता हृदय विदारित माझें
पडुं दे श्रवणीं ती शुभवाणी मौन न हें तुज साजे
प्रत्युत्तर दे प्रश्ना कांहीं; अंत वृथा न पहावा
विनोदवचनीं थांबवि नच त्या, प्रश्नें परतवि नच वा
संशयविष हें जाळित जीवा अधरसुधा दे रमणि
करी विनवणी निर्वाणीची गोविंदाग्रजवाणी

मुंबई, २।३।१६

एक समस्या

असे एकदां दोघे चौघे कामाला प्रात:काळीं
घरांतुनी बाहेर निघालों; घाई जाण्याची सगळी!

तोंच धडकली समोर येउनि वृद्धा विधवा दारीत
अपशकुन हा पाहुनि बसला त्रासिक चरका चित्तांत
"वेळ साधिते कशी बरोबर पहा अशी पीडा नसती
या विद्रुप अवदसा सारख्या अशा चहुंकडे वणवणती !"

*   *   *

चार पावलें पुढें सरकलों विसरुनि सारें झोकांत
एक अडाणी कुणबट आलें कागद घेउनि हातांत.
अडखुनि बोले, "वाचुनि दावा दादा कागद हा इतका"
त्रासुनि वदलों, "बाबा, आम्ही दुसरी कामें नाहींत का ?
गिचमिड ओळी-भिकार अक्षर लावित बसणें हें कोणीं
दुसऱ्या कोणाच्या पाठीवर लाद नेउनी ही गोणी
येईना वाचतां तुम्हांला तरि पत्राचा व्यवहार
कां करितां मग उगाच हा अव्यापारेषु व्यापार."
दिलें चिटोरें त्याचें त्याच्या अंगावरतीं टाकून
चालू झालों गप्पा मारित कांहीं कांहीं हांसून !

*   *   *

जातां किंचित् पुढें आढळे नीच न घेणें कवनांत
डोकीवरती पाटी घेउनि अगदीं शेजारुनि जात.
त्या घाणीनें मस्तक फिरलें रागहि आला भरपूर
बोलत कांहीं आम्ही झालों त्यापासुनि आधीं दूर.
"इतका झाला दिवस तरी हे खुशाल अजुनी फिरतात
घाण घेउनी चहूंकडे ही हवे तसे वावरतात.
उर्मट तर हे इतके असती बेमुर्वत देतिल धक्का
बंदोबस्तच या लोकांचा नाहीं केला कुणि पक्का."

*   *   *

जातां जातां पुढें यापरी एक दिसे पिंपळपार
दत्ताचें देवालय खालीं छोटेंसें शोभे फार.

सुंदर तरुणी हिंडत होती त्या देवाच्या भंवतालीं
निरखुनि बघतां-हरहर ! होती विधवा ती बाला असली
उचंबळूनी ये करुणारस-नेत्रहि अश्रूंनी भिजले
निर्दयता दैवाची बघुनी हृदय बिचारें तें थिजलें
न्यायदेवता जागृत झाली त्या सौंदर्या बघतांच
विषय दयेचा लावित नाहीं कोणाच्या जीवा आंच ?
"धिग् धर्माला-धिग् रूढीला, तेतिस कोटी देवांना-"
किती बोललों-नको सांगणें ! पाठ असे तें सर्वांना.
काम कशाचें ! धाम कशाचें ! एक प्रश्न मग हृदयांत !
"सुधारणा होणार तरि कधीं या दुर्दैवी देशांत ?"

[अनुष्टुभ्]

प्रश्नाच्या उत्तरासाठी रसिकां जोडुनी करीं
"गोविंदाग्रज" प्रार्थी कीं समस्या पूर्ण ही करा

पुणें, ११।१२।१७

घुंगुरवाळा

[जगाच्या संगीतांत शब्दमय काव्यापेक्षां निःशब्द-किंबहुना, नाद-शून्यमुद्रा काव्यांचाच भरणा विशेष आहे. अल्लड मातेला, सातआठ महिन्यांच्या चिमुकल्यानें उत्कट आनंदानें वाळा वाजविला म्हणजे एकाग्रतेनें ऐकत रहावेंसें वाटतें, तें याच कारणामुळें.]

वाजिव रे वाळा ! वेल्हाळा ! रुमझुम् घुंगुरवाळा ! ॥ ध्रु० ॥
अस्फुट विश्वाचें । प्रेमाचें । गाणें आनंदाचें—
बदलों जें नादीं । संवादीं । तुझिया जन्मा आधीं—
पहिल्या प्रीतीचे । गमतीचे । कांहींसे भीतीचे,
वाळा ! ते बोल । तूं बोल । आज मनीं जे खोल.
रात्रीच्या काळीं । जों बसली । ब्रह्मानंदीं टाळी,
मनिं तेव्हां वाणें । जें गाणें । अस्फुट मंजुळवाणें,
धीर न परि हृदया । उघडाया । उघडपणें तें माया !

वदलों मग पाहीं । दोघेंही । लाजुनि कांहीं कांहीं !
हृदयीं खळबळलें । दरवळलें । विना ऐकिल्या कळलें !
गाणें मंजुळ तें । झुळझुळतें । तुझिया वाळ्यामंवतें !
वाळा हालूं दे । बोलूं दे । आनंदें डोलूं दे.
एकच हा चाळा । वेल्हाळा । घेरे तान्ह्या बाळा !
एकच पायाचा । वाळ्याचा । नाच गोड बाळाचा—
ऐकुनि आनंदें । त्या छंदें । घर सगळें नाचूं दे;
'गोविंदाग्रज' ही । कवनांहीं । त्या छंदावर गाई !

सगुणस्वरूप

[पंढरीस पाडुरंगाची पायभेटी झाली त्या वेळीं या चार पाकळ्या अर्पण केल्या होत्या]

[चाल—नाहिं सुभद्रा या वार्तेतें...]

धन्य पंढरी ! धन्य भीवरा ! धन्य चंद्रभागा
भक्तासाठीं वैकुंठींचा नाथ जिथें जागा ॥ ध्रु० ॥
स्वानंदाचा गाभा, शोभा ब्रह्ममंडळाची
वैरागरिचें रत्न मनोहर, आशा पुण्यांची
कैवल्याचें निधान केवळ, माता संतांची
तो प्रभु झाला सगुण सांवळा गोकुळिंच्या रंगा ॥ धन्य० १
भक्तराज तो पुंडलीक या जगीं एक जाणा
हांक जयाची ऐकुनि धांवे लक्ष्मीचा राणा
करावयास्तव जगत्त्रयाच्या अखंड कल्पाणा
कटिं कर, समपद, विटेवरी करि उभा पांडुरंगा ॥ धन्य० २
स्वच्छंदें सच्चिदानंदपद रमे वाळवंटीं
"जय जय विठ्ठल" नाद एक हा संतांच्या कंठीं
पहावया स्वानंद सोहळा सुर करिती दाटी ॥
'पुंडलीकवरदा हरि विठ्ठल' रंगवि दिग्भागा ॥ धन्य०

महाद्वार पंढरी, १९०८

दैवाची निर्दयता

श्रीहरि मथुरानगरीं गेले, गोकुळ मागें तळमळतें
प्राणिमात्र नच केवळ परि तें यमुनेचें जळही जळतें !
कळे सकळ हें श्रीगोपाळा कळवळुनी मनिं अणि दया
धाडुनि दिधला व्रजांत उद्धव प्रियजन सान्त्वन करावया
सत्वर हरिचा निरोप घेउनि उद्धव भेटे सकळांतें
वृत्तश्रवणा क्षणांत जमलें गोकुळ सारें त्या भंवतें.
हें नंदाला, यशोदेस हें, कोणाला कांहीं कांहीं
निरोप सांगे सान्त्वनपर तो; सुनें कुणी उरलें नाहीं.
या गोपीला, त्या गोपीला, गोड शब्द दे वांटुनिया
राधेला तर बहाल केली हरिनें जीवाची दुनिया.
प्रेमकथांच्या संस्मरणानें जल सर्वांच्या ये नयनीं.
व्याकुल विव्हळ झाली राधा, सांवरितां ही पुरे जनीं
सुखदुःखांच्या मिश्र सागरीं निमग्न गोकुळ सर्व असे
परि दुर्दैवी एक जीव तो त्या काळीं त्या स्थळीं नसे.
अष्टावक्रा, काळी कुबडी, कुब्जा तेथें नच दिसली
दीन बिचारी एकटीच ती कुठें तरी जाउनि बसली
स्मरण कशाचें तिचें कुणाला जी बघवेना डोळ्यांनीं
गजबजतां जग आनंदानें दुर्दैवी पळतां रानीं.
तोंड झांकुनी ओंठ दाबुनी, रडे आंतल्याआंत मनीं
पुसुनी टाकी झणि पदरानें अश्रु आले जरि नयनीं.
" प्रेमळ देवा, जिवलग देवा, माझ्या जीवाच्या देवा,
कसे विसरलां या दासीला, देवा हो, एकच देवा !
कशी विचारूं उद्धवजींना क्षेम तुझें या लोकांत
म्हणेल कोणी काय मला त्या नकळे भर आनंदांत.
सुंदर गोपी योग्य रहाया जगन्मोहना तुजसाठीं
परी कुठें मी आणि कुठें तूं लोकसुंदरा जगजेठी !

रडायासही मुक्तकंठ, हा देवारे जिवाचि लाजे
श्रीहरिसाठीं कुब्जा रडते हेंच हंसें होइल माझें "

[अनुष्टुभ्]

घडेना कार्य या लोकीं भाग्यावांचुनि कोणतें
हंसायातेंच न परी रडायातेंहि लागतें !

असावें लागतें भाग्य हंसायातें न काय तें ?
रडायातेंहि जीवातें या लोकीं भाग्य लागतें !

मुंबई, २।१।१८

त्याच तारकेस याचना

थांब जरा, तारके ! जरा तरि थांब, सखे सुन्दरि !
कुणिकडे नेशी मज यापरी ?

तव किरणांच्या सुंदर कोमल आधारावरि सखे !
केलें माझें मज पारखें !

स्वर्गसुखाची आशा लावुनि ओढिसि मजला गडे !
थांबचि—सांग परी कुणिकडे ?

अति दुःखाच्या सतत अनुभवें हळवा जिव जाहला,
सुखाची संवय नाहिं त्याजला !

परि आशा लावुनि नेशी मज वरिवरी,
देशील टाकुनी स्वर्गांतुनि मज जरी,
तो अधःपातही या उन्नतिच्या परी;

उच्चतेस या योग्य न मी तरि स्वप्रेमें सांवरीं,
याचना 'गोविंदाग्रज' करी.

पुणें, २८।१२।१५.

कळ्यांचीं फुलें कशीं झालीं ?

[ला बाइला० ही चाल—थोडा फेरफार करून]

बाळ कुणी । संध्याकाळीं रमे गुणी ॥
खेळतसे । बाळ अंगणीं हवें तसें ॥
बागेंत । मौजेनें झोंके घेत ॥
तों दिसली । सुंदरशी त्याला वेली ॥
देंठ कोंवळे । हिरवे पिवळे । नाजुक सगळे ॥
ती वेली । हिरवा शालू पांघरली ॥ १ ॥

परी तया । हवा सोबती खेळाया ।
खेळगडी । मूल फूल सुंदर जोडी ॥
पाहतसे । परि वेलींला मूल नसे ॥
सिघ्या कळ्या । होत्या मिटलेल्या सगळ्या ॥
जणुं दमल्या । फार खेळुनी, मग निजल्या ॥
हवेंत झुलणें । हेंच खेळणें । खेळुनि निजणें ॥
ही त्यांची । गादी हिरव्या पानांची ॥ २ ॥

बाळ गुणी । वाइट वाटे फार मनीं ॥
दिवसभरी । खेळुनि आला परत घरीं ॥
झोंपेंत । कितिदां गेला बागेंत ॥
धरि कुठें । पहांट होतां बाळ उठे ॥
बागेंत । धांव तसाची तो घेत ॥
मौज तों किती । कळ्या न दिसती । फुलेंच हंसती ॥
बाळ डुले । चहुंकडे पाहून फुलें ॥ ३ ॥

आईला । शोधाया धांवत गेला ॥
मग बोले । "आई बघ हीं गोड फुलें ॥
काल कळ्या । आज फुलें झाल्या समळ्या ॥
कशा उमलल्या । कुणीं हंसविल्या । हांसत बसल्या ॥
कशा कळ्या । आई सांग मला सगळ्या" ॥ ४ ॥

मग आई। बाळाला उत्तर देई ॥
" खेळासी। जमति चांदण्या आकाशीं ॥
त्या हंसती। चहूंकडे पाहत बसती ॥
तों दिसल्या। कळ्या बिचाऱ्या हिरमुसल्या ॥
कळवळल्या। फार चांदण्या मग रडल्या ॥
आंसूं पडले। ते दंव झाले। धांवत आले ॥
भुईवरी। पडले साऱ्या कळ्यांवरी ॥ ५ ॥
तो साचा। रंग पांढरा तारीचा ॥
कळ्यांवरी। चहूंकडे जाउनि पसरी ॥
मग हंसल्या। कळ्या फुलें हंसतां झाल्या "
सर्व असें। आई बाळा सांगतसे ॥
ऐकुनि हें। बाळ तिच्या वदना पाहे ॥
कां न कळे। मिठी मारिली तिला बळें ॥
त्या काळीं। आई आनंदें हंसली ॥
हंसतां रडली। असवें पडलीं। त्याच्या गालीं ॥
तों साची ॥ कळी उमलली बाळाची ॥ ६ ॥

पांच देवींचा पाळणा

[हरएक रियासतीच्या राखणीसाठीं कोणतें तरी एक जागृत दैवत असतें. इंग्रजी वाचकांना माहीत आहेच कीं, इंग्लंडभोंवतीं सेंट जॉर्ज, स्कॉटलंडभोंवतीं सेंट अँड्र्यूज आणि आयर्लंडभोंवतीं सेंट पॅट्रिक आगत्या डोळ्यांनीं नेहमीं पहारा करीत असतात. मराठशाहीला अशा पांच देवी संरक्षक आ—होत्या! तुळजापूरची तुळजाई, सातारची मंगळाई, प्रताप-गडची भवानी आई, पुण्याची पर्वती आणि पाराची वरदायी, हीं तीं पांच पवित्र नांवें होत! या देवींनीं शिवनेरीच्या बाळाला निजविण्यासाठीं हा पाळणा श्रीजिजाऊसाहेबांच्या मुखानें म्हटलेला आहे. इतिहास कल्पनेनें आधीं पहाण्याची कल्पना रामाकाळची पुराणी आहे हें सर्वांस ठाऊक आहेच.]

[चाल—अजि अक्रूर हा नेतो श्रीकृष्णाला०]

तुणि बाळ असा जागसि कां रे वायां ॥ नीज रे नीज शिवराया ॥ ध्रु० ॥
अपरात्रीचा प्रहर लोटला बाई ॥ तरि डोळा लागत नाहीं ॥
हा चाळतसे चाळा एकच असला ॥ तिळ उसंत नाहिं जिवाला ॥
निजबायाचा हरला सर्व उपाय ॥ जागाच तरी शिवराय ॥
चालेल जागता चटका।
हा असाच घटका घटका।
कुरवाळा दिवा हटका।
कां कष्टविशी तुझी सांवळी काया ॥ नीज रे नीज शिवराया ॥ १
ही शांत निजे बारा मावळ थेट ॥ शिवनेरी जुन्नरपेठ ॥
त्या निजल्या ना तशाच घाटाखालीं ॥ कोंकणच्या चवदा ताली ॥
ये भिववाया बागुल तो बघ बाळा ॥ किति बाई काळा काळा ! ॥
इकडे हे सिद्दि-जमान।
तो तिकडे अफजुलखान।
पलिकडे मुलुखमैदान।
हे आले रे तुजला बाळ धराया ॥ नीजरे नीज शिवराया ! ॥ २

(अपूर्ण.)

एक शंका

नाही राहत वास-लेश कुसुमीं कोमेजतां तें स्वरें,
होतें पात्रहि कोरडेंच घडिचा तो पूर जों ओसरे;
कां प्रेमस्मृति राहते हृदय हें दुःखें दुभंगे तरी ?
आशा बावरते उगाच मग कां ही माझिया अंतरीं ?

"न" साठीं आर्या

नत जन हुनन मनिं न कां मानधना जनन हानिध्या नयनां ॥
यमनाहुनि अनुनय नच; अनुमानी ज्ञानखनिहि मुनिनयना ॥

चेंडू

खेळत होता बाळ आमुचा चेंडू घेवोनी
पाहत होतों आम्ही दोघें आनंदें वरुनी
अडगळ होती भंवतीं परि तो लक्ष्य न दे तिकडे
हांसे, धांवे, खेळे, उडवी चेंडू चोंहिकडे
तन्मय होउनि खेळत होता यापरि स्वच्छंदें
पाहत होतों आम्ही त्यातें तशाच आनंदें.
पाहि तिजकडे कां न कळे तों हांसूं येत मला
परि तें कळुनी तिला तिच्याही खळी पडे गाला !
इतुक्यामध्यें चेंडु उडाला अडगळींत पडला
बघे बाळ चहुंकडे जरी तरि मिळे न तो त्याला.
निराश झाला, थकुनी बसला, बाळ जरा रडला
रडत रडतची फिरुनि लाडका लागे शोधाला
लक्ष्य देउनी फार शोधितां अवचित सांपडला
हंसत लाडका खेळामाजी फिरुनि दंग झाला.
निश्वासातें सोडित मी हा प्रकार पाहोनी
पाहे ती मजकडे वदे मी तन्मन जाणोनी.
" खेळत आहों असेच आपण अतीव आनंदें
वागडतो हा चेंडु आपुला असाच स्वच्छंदें.
परि संसारीं बहु दुःखांची अडगळही साच
एके दिवशीं बाळहि जाइल चेंडुसारखाच !
रडत बसू मग असेच आपण प्रिय बाळासाठीं
फिरुनि हंसूं का असेंच-परि छे, आशा ती खोटी "
तोंच वदे ती " पुरे गडे हें बोलुं नये असलें "
बघे मजकडे रागानें परि हंसतहि प्रेमबळें.
पाहत होतों असेंच आम्ही कांहीं दिन जातां
त्या दिवसाची स्मृति होउनि ती भग्न करी चित्ता.

तशीच होती अडगळ सारी–चेंडुहि तो होता
किती यमाची निष्ठुरता परि बाळ तेथ नव्हता !
बघुनि वदे ती—"चेंडु हाच तो, बाळ परी नाहीं"
परस्परांतें मिठी घालुनी रडलों दोघेंही !

संगीत "मित्र-प्रीति" नाटकांतील तीन पदें‡

[१] शिवप्रार्थना.

श्रीशंकर शिवराया, तव पायीं नत व्हाया
सुमती दे या ॥ ध्रु० ॥
संसारभार अनिवार फार अति मार देत तूं तार
यांतुनी सदया ! ॥ श्री० ॥ १ ॥
आनंदकंद तव छंद धरित मतिमंद अंध स्वानंद—
मार्गे समजाया ॥ श्री० ॥ २ ॥
रतिसंग रंग निःसंग दंग पदभृंग भंग धवलांग
दुष्ट या विषया ॥ श्री० ॥ ३ ॥
पदसक्त त्यक्त अव्यक्त-भक्त अनुरक्त
मुक्त करि या ॥ श्री० ॥ ४ ॥
सुरमान्य सर्व जगदान्य जन्य प्राधान्य धन्य मज अन्य
कोण गुणवलया ॥ श्री० ॥ ५ ॥
निष्काम "राम" तव नाम गात सुखधाम ॥
तोडि हृत माया ॥ श्री० ॥ ६ ॥

१९०२

‡ हीं पदें एका गृहस्थांनीं तोंडीं म्हणून दाखविलीं, तीं तशींच येथें उतरून घेतलीं आहेत. "मित्रप्रीति" नाटक हल्लीं उपलब्ध नाहीं.

[२] दिंडी.

विनय ऐसें हें रूप अप्सरेचें।
रुचिर कांती ही, वचहि योषितेचें ॥
प्राप्त कैशीं होतील ही नराला ?।
क्वचित कोणी या वेषधारि बाला ! ॥ १ ॥

१९०२

---

[३] पद

[चाल— महाराज आज०]

अपवाद बहू घोर कठिण येत मजवरी।
निजदेशत्याग घडे मजसि त्यावरी ॥ ध्रु० ॥
प्राणहनन करण्यातें नीच पातले।
ऐन समयें सहाय्य मिळे प्राण वांचले।
नलिनीसह राज्य पुढें प्राप्त जाहलें।
ही दैवगती परम गहन असत यापरी। १ ॥

१९०२

भीमकबाळा

[माझ्या "वेड्यांच्या बाजारांत" एका उपवर मुलीच्या तोंडीं हें साधें गाणें तिचीच स्थिति वर्णन करण्यासाठीं घातलें आहे गाणें त्या मुलीनेंच केलें आहे अशी कल्पना आहे माझी स्वतःची एवढीच कविता मला आवडते.]

[चाल—यादवराया भाई याहो०]

भीमकबाळा ती वेल्हाळा टाकुनि गोपाळा
निश्चय केला बंधुवरानें यावी शिशुपाळा
विवाहकाळीं खळ तो आला तंव राजसबाळा
शोकभरानें विव्हळ झाली, दोष देइ भाळा
"अजुनि तरी या दासीसाठीं या हो गोपाळा
काळवेळ ही जवळी आली, संकट हें टाळा
ऐन समयिं कां निष्ठुर झालां ? काय असें केलें ?
दीनांवरिचें प्रेम सदाचें आज कुठें लपलें ?

कधिं पाहिनसें झालें मजला सांवळि ती काया
कधिं वाहिन ही काया माझी देवा तव पायां
कधीं सांठविन रूप मनोहर या नयनीं देवा
मिळेल केव्हां अभागिणीला प्रेमाचा ठेवा
नका करूं छळ याहुनि माझा अजूनी घननीळा
वाट बघूं किति घेउनि हातीं अश्रूंची माळा ?
किती आळवूं परोपरीनें ? कंठ किं हो सुकला
तरी यावया अजूनी माझा माधव कां चुकला ?
सर्वसाक्षि भगवंता ! आतां अंत नका पाहूं
कीं विषपानें प्राण तरी हा पदकमलां वाहूं
मीच अभागी, म्हणुनी आपण अजुनी नच आलां
ब्रह्म सगुण जे दुर्लभ सकळां, मिळे कसें मजला ?
रडतां यापरि अश्रुजलानें पदर भिजुनि बाई
ऊर भरुनि ये—शब्द न चाले—कवन विरुनि जाई !

स्मृतिगीत

[माझ्या " प्रेमसंन्यास " नाटकांतील नायिकेच्या तोंडीं हें गाणें ठेविलें आहे. उत्तररामचरितांतील "तेहि नो दिवसा गताः" एतदन्त सुप्रसिद्ध श्लोकाची लीलेच्या—नायिकेच्या कोमल हृदयावर पडलेली ही विततच्छाया आहे अशी कल्पना करून तिनेंच हें गाणें जोडलें आहे असें दाखविलें आहे. एरवीं भाषांतर करण्याची माझी इच्छा नव्हती]

[चाल—चंद्रकांत राजाची०]

आठवतो का सांग सखे ! तो काळ विवाहाचा
बाळपणाचा, मुग्धपणाचा, निर्मळ भावाचा !
संसाराचें चित्र चिमुकलें, चिमुकलेच जीव
फुललें नव्हतें हृदयांचेंही राजस राजीव !
पहात होते तात तदा त्या लीला बाळांच्या,
जणुं आठवती त्यांसहि लीला त्याच सुकाळाच्या.

जपति परोपरि प्रसन्नहृदया पुण्यमया माता
गेले ते दिन, सीते, यापरि हा! बघतां बघतां!
बाळपणींचे प्रसंग जणुं ते घडति आज फिरुनी
चित्रपटा या अश्रुजलानें चल टाकूं धुवुनी!
तूं सीता ती; राम तोच मी; त्याच आज माता
परि जे गेले दिन ते आतां येतिल का होता?
कशास आशा नसती आतां–झालें तें गेलें!
सुकलें फूल न देत वास जरि अश्रूंनीं भिजलें!

गुलाबास

[दिंडी.]

फुलें असतीं रमणीय जरी सारीं
तुझा गुणगण परि त्यांस दूर सारी
सकल महिमा तव वर्णुं तरि कसा वा
मूढ जरि मी, मज करिसि कवि गुलाबा १
वास घेतां तव मना सौख्य होई
तुझा रंगहि नयनांस तोष देई
तुझ्या वासानें जो न लुब्ध मोहें
असा अरसिक जगतांत कोण आहे? २
वास घेतां मच्चित्त भुलुनि जाई
रंग बघुनी नयनांस सौख्य होई
तरुण रमणी, तूं काव्य तेविं बाळ
सकल जगताला मूढतम कराल ३
सदा वाटे सहवास तव घडावा
तुझ्या स्नेहांतचि जन्म सर्व जावा
परी माझें इतुकें न थोर दैव
तुला आयुष्य न मुळीं देइ देव ४

दूर जायासाठींच काय वास
नाश व्हायासाठींच का विकास
होत दिवशीं ज्या पूर्ण तुज विकास
त्याच दिवशीं व्हावाच काय नाश ५
दुष्ट मानव जे नीच अनुपकारी
संग ज्यांचा दे त्रास मना भारी
स्नेहलेशहि नच ज्यांत गुणहि नाहीं
वर्षशत त्यां विधि वांचवीत पाहीं ६
सद्गुणांनीं तूं पूर्ण भरुनि जासी
दोष इतरांचे तूं न कधीं घेसी
वासगुण निज अन्यांस देसि देख
अशा तुजसिच आयुष्य दिवस एक ७
सज्जनातें सर्वदा दुःख होई
सदा दुष्टातें सौख्य देव देई
काय उफराटा न्याय ह्या जगाचा
गमे कंटाळा विधिस चांगल्याचा ८
तरुण रमणीचे दलिललित गाल
तेहि कुसुमा तुजसारखेच लाल
तुझ्या ऐसा जरि वास त्यांस नाही
तरी दोघे तुम्हि सारखेच पाही ९
एक त्यांचा गुण मात्र तुजसि नाहीं
तुला कथितों परि राग न धरि कांहीं
कधीं त्यांच्या घेतांच चुंबनातें
करिति रोमोद्भव तनुवरी गळ्या ते १०

पांखरास—

पंख उभारुनि जरा ॥ भरारा ॥ जा जा उडुनी पांखरा
निर्कंट तरूच्या शाखेवरतीं नको बसूं खगवरा ॥ पंख० ॥

गानमिषानें उडवुं नको रे रम्य नादनिर्झरा
सहवासें तव नव शोभा या खास येत तरुवरा
सुरासुराची लकेर चढतां जलसा येतो भरा
एक एक हा सूर हालवी हृदयाला थरथरां
हिरवीं पानें; निळ्या नभाचा वर डोल्हारा खरा
रंगवि संध्या. तरल ढगें हीं; नानारंगी खरा
केला देवें या घुमटाचा सोनेरी पिंजरा
विश्वाचें हें पवनहृदय ते चिरित जाति चरचरां
खिन्न मनीं मम गाणें हें तव वर्षि हर्षनिर्भरा
वाटे हृदयीं जिरवावा हा आनंदाचा झरा
तन्मय होउनि विरुनि मिळावें चिन्मय मंगलतरा
चढत्या लकेरीसरशी जावें देवाजीच्या घरा
सोबत घ्यावी तव पंखांची उडती पळती त्वरा
क्षण-सहवासें जीव कोंडला होत असा बावरा
परंतु सारा निर्धनमनिंचा स्वप्नभास हा खरा
विषण्ण मानस, उदास जीवन; पीत निराशागरा
हृदय तडफडे दुःखाग्नीनें मुकलें सुखसागरा
चिरंमृताला गायन हें तव उगाच हलवी जरा
चिरसहवासासाठीं परि मी पसरितांच मम करा
उडुनी जाशिल भुरदिशिं गगनीं खालीं टाकुनि धरा
विश्वगामि तूं चंचल लहरी पवनावर भोंवरा
क्षणांत गिरक्या घेतां घेतां जाशिल रे गरगरा
दूरदूर तें पळतें गाणें करिल मनाचा चुरा
मिळतां लघुसुख अधिक सुखाचा जीव सदा हावरा
तीव्र निराशा होतां होइल फार फिरे घाबरा
ऐकुं न येतां सूर भासमय चिरितिल मग अंतरा
क्षणही माझ्यासाठिं न बसशिल तूं उडत्या पांखरा
इकडे तिकडे फिरशिल टाकुनि येथें या पामरा

जड निर्जिव मी शोधुं कुठें तुज धरुनि तुझा धोसरा
कुंकर एकचि सृष्टीचा तुज दूरवील खगवरा
क्षणपरिचय हा अशा स्थितीहुनि फारच बरवा खरा
अपूर्व ऐकुनि हर्ष जाहला तोच लाभ मज बरा
सहवासानें प्रेम जडायापूर्विंच पळ करि त्वरा
हेंच मागणें हात जोडुनी आनंदी पांखरा ॥ पंख०॥

एकच मागणें

[शार्दूलविक्रीडित]

आहे जो विधिलेख भालिं लिहिला कोणास तो नाकळे
आहे जो सुखदुःखभोग नशिबीं, कोणास तो ना टळे
आहे जीवित हा हिशेब सगळा—हा बोध चित्तीं ठसे
वेणें हें गतकालिंचें सकळही सव्याज देणें असे १
आशा मावळल्या; समूळ तुटले हृद्‍बंध नानापरी
इच्छा केवळ दुःखदा, अनुभवें हें बाणलें अंतरीं
आतां एकच मागणें, तव पदीं देवा असे एवढें
संसारीं मिळतो न तें, मन सदा शोकाग्नितापें कढे! २
आतां दुःख नको, नकोच सुखही, होणार होवो सुखें
इच्छा वावरती मनांत, तरिही केलीं मुकीं तन्मुखें
"जें कांहीं घडतें सदैव तुझिया इच्छावळें तें घडे"
ऐसें जाणुनि सोसण्यास मज तें सद्धैर्य दे तेवढें ३

खरें औषध

[सुभाषित]

जे जे रोग मनास होति; हृदया संताप जो जाळतो
जे जे घाव जिवास लागुनि जगा तो नित्य कंटाळतो
त्या त्या विस्मृति हेंच औषध खरें आहे गमे एक तें
जें लोकीं नसतें तरी मग कुणी जीवंत ना राहतें १

पुणें, २५।११।१५.

कवितेसाठीं धडपड

वा वाग्विलासा,

काहिं लिहावें तुझ्यासाठिं हा विचार मनिं धरुनी
लेखनसाधन घेउनि रात्री पडलों निज शयनीं
वाम करावर मस्तक ठेवुनि, लेखनि अन्य करीं
विषय कोणता घ्यावा याचा विचार फार करी.
काठी, जोडा, छत्री, टोपी, ताट, तवा, पितळी–
कुत्रें, मांजर दत्त म्हणोनी येतिं पुढें सगळीं.
पसंत न पडे परी एकही, सर्वां घालविलें
श्रेष्ठ प्रतीच्या विषयास्तव मग मस्तक खाजविलें.
मूल, फूल, फळ, संध्या, रजनी चंद्र, सूर्य, तरुणी
समोर ठाके फौज अशी ही. रुचे न परि कोणी.
"चर्वितचर्वण होइल किंवा जुनी कल्पना ही
येउनि गेली कधींच ही तर हींत मजा नाही.
संपादक ही टाकुनि देइल, ही न कुणास रुचे"
अशा प्रकारें त्रासुनि गेलों; मुळी मना न सुचे.
विषय शोधितां यापरि कवना नव आले नाकीं
गुंग होउनी नादीं मग मी उभय नेत्र झाकीं.
विचार करितां फार यापरी तन्मय होवोनी
विचारब्रह्मीं लीन जाहलों नेत्रद्वय मिटुनी.
जागृत होउनि, नेत्र उघडुनी पाहीं मी नादीं
तों कळलें कीं रात्र सरोनी उजाडलें अगदीं.
लेखनसाधन पाहुनि शयनीं नीट उठुनि बसलों
तोंच होउनी स्मृति रात्रींची स्वतःशींच हंसलों.
कशाबशा मग लिहिल्या सत्वर ओळी या चार
धाडित सांप्रत तुजसाठीं या, या तरि स्वीकार.

प्रेमाखातर

[प्रेमनिराशेमुळें हेतुशून्य व हताश झालेल्या मनुष्याला पुन्हा प्रेमाचा आधार सांपडला म्हणजे नवा जीव लाभतो असा एक प्रणयी पुरुष पावसाळ्यांत आपल्या प्रेमळसजीवनीला भेटावयास निघाला असतां त्याच्या मित्रानें त्याला न जाण्याचा उपदेश केला आहे व त्या उपदेशाला त्या प्रणयीपुरुषाचें हें उत्तर आहे, अशी या गाण्याची कल्पना आहे.]

प्रणयदर्शना जातां, मित्रा न करीं उपहासा,
नको थांबवूं, मजला मानुनि फोल हृदयहासा
कसले डोंगर, नद्या कशाच्या, हीं विघ्नें कसलीं ?
प्रेमपथावर सारखींच हीं जरि असलीं नसलीं
हृदयदेवतादर्शनिं आतां ओढ जिवा लागे
चला थांबवा त्याला, पाहूं फिरतो का मागें
मार्गीं डोंगर नद्या पाहुनी घे पळता पाय–
असें निरर्थक निर्जिव माझें प्रेम असे काय ?
नव्या दमाचा, नव्या जमाचा, ज्याचा अवतार
त्या प्रेमाचा वीर करारी काय न करणार ?
हटतिल डोंगर, तटतिल सरिता ना आपोआप
झटतिल मेघहि साह्य कराया धरुनि इंद्रचाप
गिरिशिखरींचा पडेल खालीं मोडुनिया मान
प्रेमापुढतीं सांग कुणाचा टिकतो अभिमान
नव्या दमाचा, नव्या जमाचा, त्याचा अवतार
पाहुनि करितिल नद्याच त्याला स्वयें पैलपार
जो निजहृदया फाडित चपला प्रिया खेळवाया
धृष्टि कशी तो मेघ करिल वद मला थांबवाया
तोच आपुल्या पंखांवरि मज वाहुनि नेईल
–निदान मार्गीं मला विजेचा दिवा दाखवील
प्रेमें बोले, प्रेमें डोले, प्रेमें जग हाले
प्रेमाखातर जगीं आजवर काय नाहिं झालें ?

गिरितट फोडुनि नद्या कशाला धांवतात सांग
लता तरूविण सांग कुणाचे फेडितात पांग ?
संध्याहृदयीं रमवायाला सूर्य धांवतो ना ?
नातर गगनाच्या पडद्यावर भटकवेल कोणा ?
प्रेमासाठीं, रामापाठीं सीता वनवासी
वृंदेस्तव हरि स्मशानांतला वृंदावनवासी
रघुवीरांनी जलनिधिवरतीं पर्वत नाचविले
सांग कोणतें संकट दुसरें त्यावरि ओढवलें
गोपिजनांच्या करुण रवाच्या ऐकुनिया ताना
कसा नखावरि गोवर्धन धरि गोकुळिंचा कान्हा
पुराणांतल्या कथा कशाला, पहा आजकाल
नाचतसेना हवें तसें जग प्रेमें बेताल

कां ब्राह्मणपद बादशहाला राणी मस्तानी
कां धर्मावर लाथ मारिली पंडितरायांनीं
ब्रिजभाषेचा प्रेमवाल्मिकी प्रेतावर तरला
सांग तयाला प्रेमावांचुनि कोणीं हात दिला
नजर गुंतली तुझी तरी कां तिकडे त्या नयनीं;
तसाच इकडे या नयनांस्तव मी बसलों ध्यानीं
सतीदेवता पतिसह गेल्या रचुनि अग्निशय्या
प्रेमावांचुनि धीर कवण दे दुसरा लढवय्या
तलवारींच्या धारेवरती जीवांचा नाच
रणशूरांनीं कां केला, जा विचार त्यांनाच
प्रेमाचा हा प्रभाव असला अखंड वा चाले
तशांत हें तर निराशेंतुनी प्रेम जन्मलेलें
नव्या दमाचा, नव्या जमाचा ज्याचा अवतार
त्या प्रेमाचा वीर करारी काय न करणार ?

अरुण (दुसरा)

[रा० ठोमरे यांची "अरुण" या नावाची एक कोमल कविता आहे. ती ऐकून अगदीं निराळ्या दृष्टीनें प्रस्तुत कवितेत अरुणाकडे पाहिलें आहे. त्याच गोड गीताचा या कवितेंत शेवटीं उल्लेख केलेला आहे. या पूर्वीची या विषयावरील पहिली कविता रा ठोमरे यांच्या वळणाची आहे.]

पहा फडकला पूर्वदिशेवर रक्तरंग कसला
अरुण हाच का, उषा हीच का सांगा कुणि मजला
लालभडक दिग्भाग जाहला मोदें वा खेदें
अनुरागाचा कीं रागाचा रंग नभी कोंदे
विरहजागरण घडलें ज्यांना फार निशाकालीं
त्या नयनांची एकवटुनि का ये सारी लाली
रजनीच्या सहवासें सृष्टिंत घडलें जें पाप
होत असे का सृष्टिस आतां हा पश्चात्ताप
किंवा कोमल बाला मेली तीव्र निराशांनीं
हृदया फोडुनि तिच्या प्रीतिची लाट चढे गगनीं
दुखावलेल्या जळणाऱ्या परि हताश हृदयांचे
जे रागाचे, जे सूडाचे, बेत निराशेचे
रात्रीं त्यांचे श्वास चालले मिटल्या डोळ्यांनी
देवपदीं मग दाद मागण्या रिघती का गगनीं
आग लागली किंवा कोठें खालीं पाताळा
उंच दूरवर काय भडकल्या तिच्या अशा ज्वाला
निशापाप निजहृदयीं धरिलें अवकाशें म्हणुनी
पूर्वा जळते पुण्यरवीच्या का पहिल्या किरणीं
अन्यायानें रक्त करपतां वाफ काय झाली
रक्तनिधिस त्या जग बुडवाया कीं भरती आली
मुक्याच इच्छा, आशा झाल्या कोणाच्या खाक
रागानें ही लाल जाहली का त्यांची राख

दिनरजनींची धडक मस्तकीं परस्परीं बसली
ही दिवसाच्या डोक्यावर का रक्ताची लाली
कीं रजनीची टिकल्यांसाठीं फाडुनि कांचोळी
जरीपुराण्यासाठीं केली तारांची होळी
रविकिरणांचे भाले शिरले आकाशापोटीं
रक्ताचें शिंपणें करी का जखम अशी मोठी
कीं पृथ्वीच्या पापश्वासें स्वर्गचि विरघळला
निराधार रस जाउनि भिडतो आतां पाताळा
निशा संपवुनि दिन आणाया सकल देव आले
रात्र चालवूं या बाण्यानें दैत्य पुढें झाले
त्या दोघांचे समर जुंपलें पूर्वदिशाप्रांतीं
हा रक्ताचा सडा फडकवी कीं त्याची ख्याती
मृत रात्रीची चिता उषा ही अरुणमया ज्वाळा
रविरूपानें प्राणगोल का हा वरतीं आला
भ्रमण दिवसभर करुनी संध्यागर्भीं हा प्राण
शिरतां होइल मृतरजनीचा पुनर्जन्म जाण
मरण सकाळीं; सायंकाळीं जन्म पुन्हा घेई
रजनी यापरि भवचक्रावर सदा फिरत राही
फार विचारें कविकल्पकता अति भ्रांत झाली
बालकवींचें "अरुणगीत" तों मनीं उडी घाली
जसा निवळवी रंग नभाचा अरुणतेज पार
"अरुणगीत" ही भीषणतेचा जिरवी हुंकार
वसुंधरेशीं लग्न कराया सूर्य उत्तरंग
ये अरुणाचें हें सोनेरी बांधुनि बाशिंग
स्वर्भूसंगम त्या लग्नाचा शुभकर परिणाम
पुण्यमया श्रीवसुधा होइल शुद्ध-प्रेमधाम
वृद्ध दिशांनों, जरा जराशा बाजूला सरका
दिशा नवी या कायमची या अरुण-चित्र-फलका

जगन्नायका, असा एखादा काळ येऊं याच
निशा नको; दिन नको, असावा अरुण सारखाच
लाल नभांतुनि होइल तेव्हां प्रेमाची वृष्टि
" गोविंदाग्रज " गानिं रंगाविल तीच प्रेमसृष्टि

गरिबीचें गाणें किंवा एक प्रसंग

कुणि ऐका हो ऐका एकच वेळ। हा दुर्दैवाचा खेळ
मी शास्त्रांचा मोठा पंडित नाहीं। नच शिकलों पढलों कांही
मृत हृदयाचें रडणें केविलवाणें। गरिबीचें माझें गाणें
दैवाचे पाहुनि झगडे
मम हृदय जाहलें उघडें
मग गाई वेडेंबगडें
ध्या मानुनि हें; चुकलें मुकलें कांहीं। तरि उपाय माझा नाहीं 1
दुर्दैवाची करणी अघटित कांहीं। दुष्काळ पसरला बाई
निज बाळाला पाजीना ती आई। गोठ्यांत उपाल्या गाई
बहु मुलखीं हो एकच उपासमारा। चिमणीला नाहीं चारा
झाडावर नाही पान
वैराणच रानोरान
दुनियेचा बदले वान
लवलेश कुठें अन्नाचा न मिळावा। पोटांत पेटला वणवा 2
किति आढतळीं विहिरी गेल्या खोल। नांवाला नाहीं ओल
जणुं प्रेताच्या डोळ्यांच्या त्या खांचा। भेसूर भाव दोघांचा
नदिनाल्यांना तापुनि रेतीचूर। मृगजळेंच आले पूर
पाण्याविण होती भडका
दगडाला देती धडका
परि पाझर कुठला खडका
यमरायाचे दूत फिरति चौफेर। सर्वांचा उठला शेर 3

(अपूर्ण)

दुर्दर्शन

नाना रोग, जुगुप्सिता, व्यसनिता, विच्छिन्न प्रेतावळि
भूकंपादि अनर्थ, देवघटितें ही सर्वही पाहिलीं
त्यांहीं खिन्न न चित्त होत, परि तें होतें तदा ज्यापरी
विश्रब्ध प्रणयास वंचित यदा सौंदर्य स्वार्थास्तव १

पुणें, २।१२।१५

लांडोर

[मोर नाचतो तशी लांडोर नाचते याचा अनुभव बिचाऱ्या तेजस्वी मोराला येतच असतो, लांडोरीला त्या म्हणीचा अर्थ कळून चुकला तरी उपयोग होत नाही, एकूण हें गाणे फुकट आहे]

नाचतो मोर । नाचते पहा लांडोर ॥ ध्रु०॥
कोठें त्याचा भव्य पिसारा । कोठें रंगाचाहि पसारा
कोठें थाटमाट तो सारा । कुठें ही चोर ॥ नाचते १
त्याचा आनंदाचा नाच । दिवे लाविले जाळुनि पाच
कोठें हिरा कुठें ही कांच । तरिहि समोर ॥ नाचते २
जगांत कसरत चाले थोर । तारेवरती नाचत मोर
पायीं अपुल्या कच्चा दोर । तरिहि छिचोर ॥ नाचते ३
कच्चा कुचका तो आधार । केव्हां तुटुनी जाइल पार
फुटती आव हांसातिल चार । नसे हा घोर ॥ नाचते ४
जेथें तेथें प्रकार हाच । नाच न नुसत्या मोरांचाच
नाचे मोर कुठें तो साच । बढाईखोर ॥ नाचते ५
हलती सजीव बळकट काया । लागे नसतें झट धिकटाया
भंवतीं भंवतीं नाचे छाया । जीव ना जोर ॥ नाचते ६
कळा निसर्गामागें जाण । माया ब्रह्मामागें घाण
छाया देवाची सैतान । थोरा पोर ॥ नाचते ७

नम्यामागें लागे भास ॥ नक्कल अस्सलास हुमखास
सुटलि मधें जरि दमादमास ॥ तरी बिनजोर ॥ नाचते ८
जमाव यांचा जमती थोर ॥ मोरावरही यांचा जोर
चोरावरती होती मोर ॥ अशी शिरजोर ॥ नाचते ९
कमअस्सल या अक्करमाशा ॥ ताज्या रक्ता जळवा बाशा
करिती जगती स्वैर तमाशा ॥ रूप अघोर ॥ नाचते १०
खोटेंनाटें जगी पसरतें ॥ फारपणानें खरेंहि ठरतें
खरें विचारें दिसतें भलतें ॥ मग विनघोर नाचते ॥ ११
बघुनी प्रकार उलटा असला ॥ येत जगाचा वीट मनाला
वाटे विनवावें देवाला ॥ नको तो मोर ॥ आणि ही नको लांडोर
॥ नाचते ॥ ११

प्रेम-काळ

संगम तीन्ही काळांचा
प्रेमकाळ घडवी साचा ॥ ध्रु० ॥

हृदयदेवते, दे हाता
प्रेमकाळ निर्मूं आतां
दृढ आलिंगन दे हृदया
चुंबन देई नंतर त्या-
एक करूं जीवा भावा
प्रेमकाळ चल करूं नवा
प्रेमकामने। प्रेमचुंबनें ॥ जोडुं या मनें
वर्तमानकाळी करुं ती ॥ भूत-भविष्यांची भरती १

सोडुनि सारें घरदार
चिंतेचाही बाजार
चुंबनेंच घेऊं नुसतीं
सखे! सारखीं; सोडुं न ती

काम एवढें मनीं धरूं
जीवन चुंबनमयचि करूं
आतां चुंबन। नंतर चुंबन। चुंबन जीवन
इच्छा तृप्ति क्रिया तशी ॥ चुंबनमय चल करूं अशी २
भूतकाळची क्रिया अशी
आणुं वर्तमानापाशीं
वर्तमानिंची हीच क्रिया
भविष्यांतही नेऊं या
झाल्याचें गोडें स्मरण
होत्याचे आशाकिरण
असत्याच्या या कार्यांत
जिरवुनि टाकूं निमिषांत
चुंबन स्मरणीं। चुंबन करणीं ॥ आशास्फुरणीं–
चुंबन एकच राहूं दे। कार्यांच्या प्रेमानंदें ३
आद्यंतीं तीन्ही काळीं
इच्छा तृप्ति स्मृति सगळी
एकरूप होतां कुठला
काळभेद सखये! उरला
भेद असे जो कार्यांचा
भेद तोच या काळांचा
इच्छा चुंबन। आशा चुंबन। स्मृतिही चुंबन
विलय तीनही काळांचा ॥ प्रेमकाळ निर्भेदाचा ४
क्रिया एकची करूं सदा
क्रिया एकची स्मरूं सदा
मनांत आणूं कितीकदा
क्रिया तीच; नच दुजी कदा
भूतभविष्यत्काळाचा
वर्तमान एकच सांचा

हा ऐक्याचा हा । प्रेमाचा । हा जीवांचा
चुंबनसंगमकाल गणा । प्रेमकाळ त्यालागिं म्हणा ५
ओंठावरती ओंठ सदा
कदा न सोडूं इष्टपदा
चुंबनास आरंभ नसे
अंतहि कुठला त्यास असे
चुंबन एक अनाद्यंत
सखये ! मरणापर्यंत
ओंठ न हाले । चुंबन असलें । सदाहि चाले
नव्या जुन्याचा एक ठसा ॥ प्रेमकाळ चल करूं असा ६

भयाण एकांत

शांत शांत अति बाह्यसृष्टि जरि चोंहिकडे शांत
हृदयिं करी थैमान सारखा भयाण एकांत !
क्षणामागुनी क्षण जाउनिया संतत वय वाढे
देहहि वाढे त्यासह परि नच हृदय तसें निधडें.
क्रमाक्रमानें नैराश्याचे कडे तयावरतीं
कोसळले किति, तरि कोमलता होईना कमती.
एकामागुनि एक सारखे होउनि आघात
घाव तयांचे अजुनी ताजे तसेच हृदयांत.
महती आशा, तीव्र निराशा, द्वंद्व हृदयिं करिती
एकीमधुनी दुसरी निपजे खळ नाहीं कशि ती !
त्या दोघींचें हृदयभूमिवर समर सदा चाले
काळ लागला जो त्या समरा जीवन तें झालें.
कडा कडा पडतांना तुटुनी आघातासरसें
हृदयाचें या झालें जाळें राम न त्यांत असे.
तुटतां तुटतां जाळें झालें; भिन्न भिन्न तारा
तशांतुनीही जोडी त्यांना नशिबाचा तारा.

पुढें निराशा तोडित जाई हृदयाचें सूत
निर्जिव तरि त्या बांधित मागुनि आशेचें भूत!
तुटतां तुटतां असें आजवर तुटे न कां पार
अशा घागडीवर हृदयाला वसला आधार?
नव्या दमाची कोमलताही तशीच कां राही
नैराश्याच्या दगडासम ती कठिण कां न होई?
अजुनी पडतां नवा निराशातट हृदयावरती
पहिल्या इतके खोल घाव हे कां त्यावर बसती?
जरा कुठेंसे कोमलतेहुनि हृदय होइ दूर
तोंच कशाला प्रेमाची ही लागे हुरहूर?
दुःखामागुनि दुःख भोगुनी मन फत्तर बनतां
कधींच मेलें प्रेम, पुन्हां ते निपजे कां आतां?
सहवासानें, अभ्यासानें तीव्र निराशेच्या
विसरत होतें हृदय भावना सौख्यकल्पनेच्या–
हृदयशारदे! तशांत टाकिसि उडी कशाला गे!
भविष्यचिंतनिं मृत आशांची मना कशा लागे
न कळतांच मज कसे हृदयिं तू बसविलेंस ठाणें
वश न कुणा जें मन तें वश तुज कसें कोण जाणे!
पडक्या भिंताडावर हृदयीं कळस उंच असला
कसें करावें हृदयशारदे, बसू नये बसला!
ढळला, चळला, तुटला, फुटला, कीं पडला झडला
सहन करावा कसा पात तो? जीव इथें अडला!
चढती पडती पुरे; सुखाचा पुरे पाठलाग
नको दिवस तो रात्र धांवते ज्या मागोमाग.
तुझी उपजती आशा मनिंची मनींच चिरडावी
कीं विसरुनि अनुभवा, एकदां पुन्हां धांव घ्यावी?
निराशेंतुनी प्रवास इतका पडला जो पार
परतावें का त्यांतुनि फिरुनी बिकट जरी फार?

पूर्वसंचिता ! वद कायमचा का तो सरणार
किंवा नशिबीं पहिल्यापासुनि पुन्हाहि येणार !
सहज जोडिला मित्र तोडितां कष्ट होति फार
एक तोडितां सखा जिवाचा एक जीव ठार !
प्रेमाची एकदां पुरी जी झाली मनिं होळी
विसरावी ती किंवा घ्यावी कायमची झोळी ?
भवाब्धिमधुनी कशीबशी जी निघते वर मान
पुरती काढावी ती धरुनी असेंच अवसान,
किंवा तळिंच्या रत्नांसाठीं द्विगुणित उत्साहें
पुन्हां बुडी मारावी, खाली शंका मनिं आहे.
सरता प्रवास नैराश्याचा भला बुरा झाला
म्हणविल का तो भाविकालचा परी बरा त्याला.
अशा भावना जीवाभंवती घालितात वेढा
कोण त्यांतुनी काढिल होतां ज्याचा तो वेडा !
आर्धा आशा तुटतां सुटलें बंधन जगताचें
उदास हृदया वेड लागलें चढत्या कवितेचें.
शब्द-शारदा परि तुज लाजुनि आज दूर झाली
हृदय-शारदे ! तुझ्या निशाणा प्रेम घाव घाली.
अशा विचारें तुझी मूर्तिही परि होतां दूर
खराखुरा एकांत करी हा हृदयाचा चूर.
कशाभोंवती तरि गुंगावे हा हृदयाचा धर्म
कविता गेली, तूंही जासी, ओढवलें कर्म !
पूर्वी जग अंतरतां हृदयीं कांहीतरि होतें
परि या काली तूं त्यजितां मग काय तिथें उरतें !
अनुभवितों हा हृदयशारदे खराच एकांत
भीत भीत आत्माहि बावरे भयाण हृदयांत.
स्थापन करि तव मूर्ति पुन्हांही हृदयमंदिरांत
तुजवांचुनि एकटा फिरावा जीव कसा त्यांत !

एकान्ताचें हृदयिं माजलें सखि ! जें थैमान
जीव बिचारा जाइ न त्यामधिं, शून्यहृदय जाण.
आण दया मनिं हृदयशारदे, चल ये हृदयांत
शंका विवेक दूर मरूं दे, ते मजला हात.
चल धांवुनि ये, नको अम्हा हा भयाण एकांत
"गोविंदाग्रज" वेडा तुजविण; करी तया शांत.

लीला

[अनाथबालकाश्रमांतील एक पांच वर्षांची मुलगी]

[दिंडी]

दिसे मजला हें पुढें गोड मूल
पडे कोमेजुनि रम्य तसें फूल
एक निर्णय मनिं होत नसे साच
विषय दृष्टीचा द्विविध हा तसाच १
जसें वेलीचें दलित गलित फूल
बालविधवेचें तसें पतित मूल
दिसतिं दोन्हीही सारखीं मलूल
कृपादृष्टीची कुणि न घालि झूल २
पांच वर्षांची छबकडी सुरेख
जणूं चिमणीशी हिरकणीच देख
कशी चित्रासारखी उभी राही
नांव ठेवाया सोय मुळीं नाहीं ३
कुण्या ऋषिचे यानास अडखळून
पडे निखळुनि जणुं नील पटांतून
आलि खालीं ही चांदणीच एक
तरिच इतकी ही चमकते सुरेख ४

बाल अवयव रेखींव एवढाले
कल्पनेच्या जणुं भ्रमें चित्र हाले
काव्य तरळत जणु हृदयिं कविजनाचें
बालसौंदर्यहि असे देहिं नाचे ५
बालसौंदर्यहि असे देहिं नाचे
तरी वाटे हें स्वप्न निर्धनाचें
यास कारण तें पाहतां दिसेची
जोड सौंदर्या उदासीनतेची ६
किती लीले ! तव वदन उदासीन
सांग बाळे ! कां दिसासि अशी दीन
बघावेसे वाटतें जरी त्यास
तरी बघतां मन होतसे उदास ७
तोंच माझ्या लागलें कुणी काना
जन्मवार्ता कथिं चित्तसमाधाना
बालविधवेनें टाकिली अनाथ
मिळाली ती बालिका कंटकांत ८
जणूं कळनी ही जन्मकथा नीच
असे तेव्हांपासून ही अशीच
किती हसवावी तरी हसत नाहीं
दृष्टि भूभागीं यापरी सदाही ९

ये ये ये कविते !

[एका रविवारीं कांहीं मित्रांना एक कविता देण्याचें ठरलें होतें. मुदत सरत आली, पण कवितेच सुचेना ! तेव्हां कवितेस हें पाचारण केलें होतें.]

ये ये ये, आतां ये कविते। नको छळूं याहुनि मातें ॥ ध्रु०॥
रसिक मित्र हे जमले भंवतीं रविवारहि गेला
घटका घटका भरत चालली सरत वायदा आला

पाहूं कोठें कविते तुजला; मूढासम झालों
नेत्र मनाचे फाडुनि तुजला शोधाया मी झटलों
गरगर गरगर नेत्र फिरति जणुं चंचलता फिरती
तुज हुडकाया चहूंकडे कीं स्थाना सोडुनि निघती
ऊर धडधडे, हृदय मारि जणुं मुक्या मनाच्या हांका
हृत्पटिं आत्मा नाचत थैं थै हट्ट घेउनी तव का
काव्यशून्य देहाला विटला, ध्यास तुझा मोठा
वायुरूप हा आत्मा श्वासें धावत बारा वाटा
वस्तुवस्तुमधिं शोधुनिया तुज चित्त विचारें दमतें
काव्यहीन परि चित्र आपुलें जगदादर्शी बघतें
कोठे वससी, कशी असती, केव्हां येशी कविते
ये ये, देतों मोबदला तुज वस्तु कोणती हवि ते
तारांमाजी चंचलता जी चमकदार लुकलुकते
तीच असति तरि हृदयभेद करि पडुनी उल्कापातें
चंद्रमया जरि तरि क्षयकाली कुठें तरी जी दडसी
तीच निर्दये, हपापलेल्या या हृदयिं न कां पडसी
रवींत असशिल तरि किरणांचे दोर सोडुनी खालीं
नेत्रगवाक्षांतुनि आत्म्याच्या भरभर शीर महालीं
फुलांत धरिशी सुगंधमय वा अदृश्यरूपा बरवी
तरि वाऱ्याचा घोडा करि त्या हृदयरंगणीं फिरवीं
मेघमंडलीं जरि तूं बिजली, पड कडकडुनी माथीं
नाद हवा जर नाचाया तर गडगडाट करि साथी
जरी पर्वतोदरीं दडालिस तोंड तयाचें फोडी
हो ज्वालेची लाट मानितों त्या रसिंही मी गोडी
स्त्रीहृदयीं जरि असती तरि धरि रस्ता या हृदयाचा
नेत्रकिरणिं तुज पूल देत हा प्रेमाच्या तारांचा
हाय हाय! कां येशि न अजुनी, त्रिखंड धुंडुनि झालें
तुजविरहित मम हृदयीं रमाया परब्रह्म बघ भ्यालें

अंध, मूढतम, शून्यवृत्ति ही मानवता पाहीं
कुठली वस्तू कुठें टाकिते भान न तिजला कांहीं
देव दडविला दगडाखालीं, भावा ज्ञानजलीं
स्त्री-हृदयाला तसें दडपिलें सोन्यामोत्यांखालीं
तीच राक्षसी मानवता तुज नकळे टाकी कोठें
विषय तुझा हुडकावा कैसा कोडें पडलें मोठें
देवामाजी वससी तरि तो देव पसरला जगतीं
तूंच न दिससी की मग देती, जीव न तुजविण जगती
शून्यामाजीं रमसि राक्षसी शून्यवृत्ति असती
शून्यवृत्ति या मम हृदयीं मग का नच वद तूं वससी
चाल ॥ तों नाद विलक्षण उठले । हृदय मम भरलें । चालही बदले
खूण तों मनाला पटली
की कवितादेवी हंसली
जी सदाच या हृत्पटलीं
अंतर्दृष्टिसि दिसली देवी, फार मला हंसली
त्या हंसण्याचे नाद निघाले तन्मयता जमली
हृदयचि भरलें कवनरसानें उचंबळुनि आलें
रूप अश्रुमय भरुनि काढितें नयनांचे प्याले
कवनजलाचा ओघ चालला विश्व त्यांत न्हालें
नीरसतेच्या मालिन्याचें नाम नष्ट झालें
वस्तुवस्तुमधिं कवन दिसे मग गावें कवणाला
भांबावुनि बहु जाई कवनी गाई मीच मला
चाल ॥ हा हृदयवसंताचि भला । काय बहरला । जीव उमगला
हृदयाचा केला डोला
कवितेनें आत्मा ओला
त्यावरी बसुनि घे झोला
खोला खोला हृदयपटा; ध्या कवितेचा पूर
कवन भुवन हें कवनाचि जीवन; ध्याच महापूर

———

स्मरणसृष्टि

प्रेमाचे ते जीव ॥ दयाळा ॥ आज कुठें दाखीव
काय न ये तुज कीव ॥ ध्रु०॥

प्रेमरसाचे हृदयभूवरी वाहत होते पाट
पात्र कोरडें आज, खडकची चिखलाचे घनदाट
प्रेमनदासह आज बाळपण वाहुनि गेलें दूर
जें सुखकारण तेंच दुःख दे. स्मरण लावि हुरहूर
अश्रु वाहती, दुःखस्मृतीचें मूर्तरूप हे जाण
शोधुनि बघतां त्यांत जीव ते, नलगे ठावठिकाण
नवतेचा बाहेर आड हा, स्मृतिची हृदयिं विहीर
दीन मनानें कुठें लपावें ? प्रभो, तुटे रे धीर
दुःखद जीवन आज कंठितों, पुढेंहि दिसतें तेंच
अमृतसुखाचा बाळकाल तो, प्रभु, ने मज मागेंच
प्रेमनदाचीं पात्रें हृदयीं वाळुनि झालीं कोळ
नातरि त्यांतचि जाउनि मरतों करुनि जिवाचा घोळ
तारुण्याचें सौख्य निराळें, असेल बहु तें गोड
बाळसुखाच्या स्मृतिचीही तरि अधिक जिवाला ओढ
या सौख्यातें सेवित असतां सेवनींहि ये वीट
त्या सौख्याची दुःखस्मृति बरि, दगडाहुनि मउ वीट
हृदयस्मशानीं मृतलीलांना जाळुनि केल्या खाक
दीप स्मृतिचा जळक्या जागीं दावित आतां राख
प्रसंग नाना सुगंधि सुमनें; शिशुतालतिकेचीं
दाब मनाचा फत्तर त्यांवर सुख हें अत्तरची
फार सुगंधी अल्पजीवि तरि क्षणांत उडुनी जात
स्मृतिरूपानें दिगंत पसरे मिसळुनि या पवनांत
मायेची ही जादू जमवी त्या चंचल पवनास
स्मरणसृष्टि ही दिसे एकमय चित्ताच्या नयनास

अहा ! तेच हे जीव लाडके ! जमुनी त्यांचा मेळ
अवकाशाच्या रंगावरि करि बाळपणाचा खेळ
स्मरणसृष्टिचा असा पसारा अद्भुत देवा फार
जडसृष्टिचें जाळुनि गाळुनि काढियलें जणुं सार
अवकाशाचें राज्य तयांना; इच्छेचा अवतार
जीव विदेही; खूण पटवि तरि वायूचा आकार
भूतकाळच्या रेषा गिरविति, एकच काळ तयांस
एकच; तोही सान्त काळ, स्मृति अडवी त्याचे तास
उडविति घडलें जें जें जोंवरि जीवाची हो सुटका
भविष्यकाळा वाव न, त्याचा कडा दिसतसे तुटका
जडसृष्टीचीं चित्रें वठली का ही अवकाशांत
कीं वायूवर ठसा उमटवी घडलेला वृत्तांत
अथवा प्रसंग ते नयनींनी गिळिले जे घडतांच
निज किरणांना तेच उगाळिल बसतां हृदया आंच
भिन्न कालिंचे, भिन्न स्थलिंचे जीव दिसति हे सांग
ओळख त्यांची परस्परांना पटते का रे सांग
अनुभविती का गतलीलांतें फिरुनि तेच हे जीव
अवताराची अपुल्या त्यांना आहे का जाणीव
स्मरणसृष्टिला पटे खुण जरि तरि मजही दीनास
स्मृतिरूपानें तीत रमूं दे, विरुनि टाकि देहास
माझी सृष्टिच जातां झालों जिवंतपणीं मी भूत
बांधितसे मज येंथ नेसत्या आशेचें हें सूत
तोडुनि त्यातें, ने मज देवा त्या माझ्या मित्रांत
नको जाळुं हा देह यावरी जगताच्या सत्रांत

प्रेमाचा प्रळयकाळ

[बुद्ध, तुकाराम, ख्रिस्त, नानक यांच्या मनाचें गाणे असेंच असावें.]

चला चला रे चला चला । विसरुनि विश्वा चला चला ॥ ध्रु०॥

पूर लोटला प्रेमाचा । प्रळयकाळ हा विश्वाचा
लोट सारखा उचंबळे । आतां कसला ओघ खळे
स्वार्थाचे तट हे फुटले । चहूंकडे पाणी सुटलें
फुटकी होडी । टाका उपडी
सोडुनि साऱ्या मोहाला । चला मिळूं या ओघाला! १

अलोट प्रेमाचा पूर । धरणें करि सारीं चूर
विश्व बुडालें पाण्यांत । या प्रळयाच्या लाटींत
अथांग पाण्याचा अंत । जाणि एक तो भगवंत
पाणी इकडे । पाणी तिकडे
पाणी पाणी चहूंकडे । आतां लपतां कुणिकडे ? २

खडक बुडाले गर्वाचे । विरले डोंगर रागाचे
खंदक जिरले द्वेषाचे । कडे मोडले त्वेषाचे
जीव कोंडला आशेचा । श्वासचि बंद निराशेचा
प्रेमजलाचा । हृदयरसाचा
सागर करि तांडव नाच । प्रळयकाळ तो बा हाच! ३

दिशा दहाही खळबळल्या। सीमा त्यांच्या विरघळल्या
त्रिवेणिसंगम काळांचा। मागेंपुढें न व्हायाचा
रजनीचा पडदा धुतला। दिवसाशीं तन्मय झाला
पांचहि भूतें। पंचस्वातें—
गेलीं; गिळिलीं प्रेमजळें। त्रिगुणांचा रंगहि निवळे! ४

पाण्याच्या चढत्या लाटा। उचंबळति बारा वाटा
पृथ्विसूर्य ग्रहगण तारे। बुडबुडेच त्यांवर सारे

प्रकाश वरचा फेस असे। तिमिर नीलिमा आंत नसे
एकाकारें। विरलें सारें
पहा पहा रे पहा पहा!। प्रळयाची ही मौज अहा! ५

पाहणार परि कोण उरे। जेथें सर्वचि विश्व मुरे
हृदयाचें पिंपळपान। आत्मा माझा भगवान
बाळरूप निजलें शांत। उठविल त्याला कल्पांत
चला तोंवरी। आपण सारी
प्रेमाच्या या प्रळयांत। उडी घालुं या निमिषांत! ६

जन्म इथें मरणा जाई। जन्म इथुनि मरणा नाहीं
सर्वांवर फिरतां पाणी। कोणास्तव रडणें कोणी
हृदयसागराच्या लहरी। पोहत आत्मा तयांवरी
विश्व वहिरलें। विश्व महिरलें
प्रेमजलाचा भडिमार। करि जीवा गारीगार! ७

चिरविश्वाचा अवतार। या पाण्यामधली गार
विरुनि जाउं या एकसरें। जिरुनि जाउं या प्रेमभरें
"समा" होउं या भरतीची। एक सारखी चढतीची
अखंड राही। अखंड वाही
प्रेमसागरा! तव भरती। चढवि सदा वरतीं वरतीं! ८

प्रेमसागरा, तव लहरी। उडवी अजुनी वरी वरी
अफाट लाटा नाचीव। ब्रह्मनाद तो ऐकीव
लाटांचे देउनि झोंके। काळाची मिळवी टोंकें
या बाजूला। त्या बाजूला
कुठेंहि मग मी पडें जरी। सर्व सारखें मला तरी! ९

थांबवील असला पूर। कोण असा आहे शूर?
अनंतास देउनि वळसा। ब्रह्माच्या जाइन कळसा
विश्व बुडे मम हृदयांत। पूर्ण हरपलें अंशांत
बोलत जयजय। डोलत थयथय
अनंततेच्या पलीकडे। प्रेमप्रळया, जाच गडे! १०

गाणें माझें प्रळयाचें। कुठलें तें संपायाचे
प्रळयाच्या लाटा उडती। गाण्याचीं कडवीं चढतीं
ब्रह्मस्थितिची शून्यगति। तिच्यांतुनिहि गाणीं निघती
स्वानंदाच्या—। ब्रह्मपदाच्या—
पूर्णपणाच्या पैलथडी। गाण्याची जाईल उडी! ११

ब्रह्महि स्वपदीं हालेल। गाणें तरि हें चालेल
शून्यकल्पनेहुनि खोल। प्रेमप्रळयाचे बोल
नका थांबवूं प्रेमाला। नका थांबवूं गाण्याला
हृदयचि हरलें। शब्दचि सरले
निःशब्दाच्या नादभरी। गाणें ऐकत रहा तरी! १२

टाकुनिया चिद्राजीव। प्रळयामाजीं या जीव
अचेतनाच्या गुंगीत। ऐका प्रळयाचें गीत
मृत विश्वाचें तेराव। कडवें चाले तेरावें
कोणी निंदा। कोणी वंदा
प्रेमप्रळया प्रेमरसे। "गोविंदाग्रज" गात बसे! १३

निजलेल्या बालकवीस—

[माझे परमप्रिय मित्र रा० त्र्यंबक बापूजी ठोमरे—महाराष्ट्रसरस्वतीचे रसाळ बांधव—"आनंदी आनंद" करून सोडणारे सुप्रसिद्ध बाल—कवि एकदां प्रातःकाळ अतीत झाला तरी झोपेंतच गुग होते गद्यात दोनतीनदां हांका मारून फुकट गेल्यावर पुढील गीतवादानें त्यांना जागें केलें. सदर पद्य फारच थोड्या वेळांत केले असल्यामुळें बाल-कवीचें यथार्थ गुणवर्णन त्यांत कुठून सांपडणार? त्यांच्या "अरुण" व "चौघडा" या दोन मुरली-गीतांचा प्रस्तुत गीतांत उडता उल्लेख केला आहे]

जगद्गायका बालकवे! चल, ऊठ ऊठ आतां
तूंच निजसि तरि कोण सांग मग जागवील जगता॥ ध्रु०॥

हा तुझा अरुण बघ उगवे पूर्वेकडे
वद कोण तयाचें गाणें गाइल गडे
हा देवद्वारीं चौघडाहि धडधडे
करि कोण तुझ्याविण बोल तयाचे खडे

तव कवनाची वाट पाहती पहा उगवतीं किरणें
गाउनि गाणीं प्रेमळ त्यां उल्हास तूंच रे देणें १
बघ सृष्टीचे कवि कसे भरारति गगनीं
गातात कोणत्या स्वैर सुरांची गाणीं
चल एकजीव हो लौकर त्यांच्या गानी
स्वर्गीत सांग मग तेंच आमुच्या कानी
सौंदर्याची द्वाहि फिरविण्या बा तव अवतार
मग ऊठ निजसि कां अभा गड्या रे झोंप झालि फार २
बघ फुलें उमललीं आतां सारी नवी
तव रसवंतीची फुलेंहि आम्हां हवी
तव रसाळ रसना-रससागरिं जग झुलवी
रस उधळुनि गगनी लपल्या मुकुलां खुलवी
नव्या सृष्टिच्या नव्या यशाचा तूंच शिलेदार
नव कवितेच्या जरिपटक्याचा तुलाच अधिकार ३
तव गान खळाला नेइल पुण्याकडे
शिकवील यमाला सदयत्वाचे धडे
फत्तरांत वाजविल प्रेमाचे चौघडे
नेईल सज्जनां आनंदापलिकडे
सुर खडा धर लावुनि गगनापलीकडे नक्की
करिं पुढें खडा जगदीश देउनी प्रेमगांठ पक्की ४
भ्रमभरें विश्व हें सर्व जयांमधिं बुडे
चल फोडुनि टाकूं ते फसवे बुडबुडे
मग बसूं जाउनी काळाच्याही पुढें
तव सुराबरोबर कोण न यापरि उडे
"गोविंदाग्रज" कविस्ति* तुजसवें ने देउनि हाता
जगन्नायका बालकवे! चल ऊठ, ऊठ आतां ५

---

*स्वतःकडे हा शब्द लावून घेतला याबद्दल उदारहृदयांकडून क्षमा व्हावी अशी आशा आहे.

एका बालकवीस

[१४ वर्षे वयाच्या एका बालकवीची श्रुतिमनोहर, बऱ्याच प्रमाणांत अर्थशून्य, तथापि प्रतिभापूरित अतएव गोड कविता वाचल्यानंतर मनाला वाटलेला आनंद पुढील शब्दांत अवतीर्ण झाला आहे.]

गारे गारे गाच जरा । माझ्या चिमण्या मुशाफरा ॥ ध्रु०॥
ठराविकाला, नियमांला । बंधाला जड जगताला
जीव पहा त्रासुनि जाई । नको नकोसें त्या होई
करीं जराशी वा घाई । रिझवाया त्याला गाई
गोजिरवाणें । अमोल गाणें । हृदयी बाणें
अस्पष्टाचा गोड झरा । झटपट पळत्या मुशाफरा १
आम्ही गातों जें गाणें । तें जगताचें रडगाणें
हृदयीं जो भरला त्रास । तो कविताचरणीं प्रास
शब्दापाठीं हपापले । अर्थासाठीं जन टपले
हृदय करपलें । रसहि हरपले । कवनचि खपलें
गा तूं आतां गाच जरा । रसगंगेच्या मुशाफरा २
नियमांनी झालों ठार । ठराविकानें बेजार
हा जगण्याचा बाजार । सजीवतेचा आजार
अमुच्या कवनाचा पूर । मरत्या जीवाचा सूर
परि तव कवनें । हलतां पवनें । भुलतिल भवनें
त्या कवनाचा सूर खरा । गा, बागडत्या मुशाफरा ३
स्वैरवृत्ति कवितादेवी । बालवृत्ति तूंही तेवीं
ती सौंदर्याची छाया । तव वदनींही ती माया
गालावरची लाल मजा । दावि प्रीतिच्या यशोध्वजा
कवनचि रदनीं । कवनचि वदनीं । कवनचि नयनीं
झुलवी खुलवी जीव जरा । सुंदरतेच्या मुशाफरा ४
हृदयाचे घुंगुर गोड । मन्मनिंचे हरितिल कोड
हृदयाच्या हृदयीं खोल । ओत कवनरस बिनमोल

फुललें विश्वाचें फूल । वर आकाशाची झूल
सुखदु खांची । बाग जगाची । जरि काट्यांची
फुलांचाच तूं धनी खरा । फुलांत फिरत्या मुशाफरा ५
चिखल-दाट हा जगताचा । रूढीचा, निर्बंधाचा
मम हृदयाचें कल्हार । पवनजलावर अवतार
घेत असे करुनी धीर । तूंच तयाचा शाहीर
त्यांतच राहीं । गुंगत कांहीं । दंग सदाही
गा हृत्कमलाच्या भ्रमरा । मनांतल्या तूं मुशाफरा ६
हिमवंतीच्या कणांपरी । तव शब्दांची मजा खरी
थेंब न वा ते पाण्याचे । खडेहि किंवा स्फटिकाचे
अस्फुट त्यांचा आकार । वाऱ्यावर पळते स्वार
अर्ध बोबडे । वेडेवगडे । बोल ते गडे
उडवी त्यांना भराभरा । वाऱ्यावरच्या मुशाफरा ७
अर्थकल्पनांसाठिं गडे । कां बघसी इकडे तिकडे
अर्थशब्द सोंगें सारीं । बडेजाव हा बाजारी
धांव, न कसली धरि हांव । धांवायासाठिंच धांव
अर्थ मरूं दे । शब्द खरूं दे । काव्य झरूं दे
परी भरूं दे नादभरा । मुकल्यामुकल्या मुशाफरा ८
अर्थ कळेना जरी कुणा । तरि तो नशिबाचाच उणा
मार्ग कुणा का दावाया । ढगांमधें चमके माया
मूठ झांकली लाखाची । उघडतांच कुचकामाची
अस्फुट गाना । भिरक्या ताना । त्या घेतांना
नाच बिजलिच्या धरुनि करा । मेघावरच्या मुशाफरा ९
मुग्धापदिं घुंगुरवाळा । गायाचा त्याला चाळा
स्वैराचें बंधन त्याला । खुला ताल त्या नाचाला
रुमूझुमू शब्दां अर्थ नसे । थबथबती परि दिव्य रसें
त्या स्वच्छंदा । त्या मकरंदा । त्या रसकंदा
नाचूं दे कवनांत जरा । हृदयामधल्या मुशाफरा १०

मार भरारी नभाकडे । मेघावरतीं नाच गडे
करिं त्यांचे तुकडे तुकडे । उडवी जल जिकडे तिकडे
कविताजल जें चहूंकडे । पडतां आत्मा थंड पडे
“ पाउसपाणी । आभाळदाणी । ” इकडे आणी
शांत करीं ही वसुंधरा । आकाशांतिल मुशाफरा ११

ऐकविं गगनाचें गान । जीव तुझ्यावर कुरबान
सूर सारखा लाव चढा । दिव्य नाद करि पुढें खडा
शब्दा शब्दा मुशाहिरा । जिवाचाच देईन हिरा
जीव किरकिरा । फारच अधिरा । बहिरासहिरा
करावया मजुळ मुखरा । गा गगनांतिल मुशाफरा १२

अवकाशाच्या पाणबुड्या । तरल जलीं जा टाक उड्या
आनंदाच्या पलीकडे । काय मजा मज सांग गडे
अज्ञेयाच्या परतीरा । नाचत नाचत जाच जरा
तसा तरंगत । तसाच रगत । नसतां संगत
हात घाल जा परात्परा । अवकाशांतिल मुशाफरा १३

विश्वाची अवघड कोडी । कवनाच्या मंत्रे सोडी
स्वानंदाच्या पैलथडी । ब्रह्माची चल उकल घडी
सर्वेच खाली पहा बरें । जगास विसरूं नको बरें
परात्पराचा । भवरा साचा । विस्मरणाचा
नको सांपडूं त्यांत जरा । स्वानंदाच्या मुशाफरा १४

परमात्म्याच्या भवऱ्यांत । पडतां तूं गिरक्या खात
त्या विस्मरणाची मानी । जमतां मोरा, तुजवरती
फुंकर तीन्ही काळांचा । मारुनि उडवूं थर वरचा
झिमूं झिमूं मोरा । ये सामोरा । थोरापोरां—
वर न्याया कर देच खरा । चिरंतनाच्या मुशाफरा १५

थकतां मग कोमल काया । घेच विसावा श्रम जाया
विश्वकटाहावर बैस । पाय पसरुनी बा पैस
शीळ वाजवुनि पवनांत । समाधान मिळवी शांत
तरि त्या स्थानीं । मधुनीं मधुनीं । रंगानें कवनीं
गारे गारे गाच जरा । माझ्या चिमण्या मुशाफरा १६

विश्वाची विजयादशमी

नवरात्रीची रात्र संपली सण आला दसरा
पहल्या प्रहरीं जनता सारी करी येरझारा
सृष्टिदेवता उघडुनि रविचें मावळतें दार
खुलें टाकितें हें सोनेरी सध्याभांडार
तें दसऱ्याचें सोनें लुटणें कविचा अधिकार
तयार झाला, पुढें निघाला, हौसच अनिवार
शब्दांचा चढविला क्षणोक्षणिं फुलता पोशाख
अहपणाच्या मर्दुमकीचे अलंकार लाख
तुरा शिरावर डुलतो पवनीं तरल कल्पनांचा

(अपूर्ण)

अपराध यांत कोणाचा ?

हा असे खेळ देवाचा। अपराध यांत कोणाचा ॥ ध्रु०॥
कमलिनी मनोहर बाला। कमलमुखी शोभा वाही
गुणरूप रेखिल्या ऐसे। कोठेंही न्यून न कांहीं
मकरंदें रसपूर्णा ती। कोणाला ठाउक नाहीं
पंकांत जन्म परि तिजला
देतांना विधि का निजला
हें पाहुनि जीवाचि थिजला
परिणाम पूर्वजन्माचा। अपराध यांत कोणाचा ? १
उदयाचलि श्रीमान् रवि ये। निजतेज त्रिजगीं पसरी
अति पवित्र त्या स्पर्शानें। कमलिनी जाहली हसरी
कुरवाळी तिजला स्वकरीं। भाग्याला उरली न सरी
तेजाला तेज मिळालें
दोन जीव एकच झाले
"मी कुठें, कुठें तूं" सरलें
हा धर्मचि सम हृदयांचा। अपराध यांत कोणाचा ? २

(अपूर्ण)

एका शब्दासाठीं विनंती

क्षमा करीं जिवलगे !–क्षमा करि न लावितां अवधी
कोमल हृदया कठोर वचनीं छाळि हा अपराधी
क्षमा करावी मी तुज बाले, आणि तूंहि मातें
असेंच आतां जडलें आहे दोघांचें नातें
परस्परास्तव आपण ऐसा प्रत्ययही आला
तुजवांचुनि मज सुचेरुचेना मजविणही तुजला
क्षणमात्राचा राग अनावर–स्वभाव दोघांचा
समजुनि हें मग राग धरावा कोणीं कोणाचा ?
जीवाच्या बागेत खेळतो पक्षी प्रेमाचा
पिसामागुनी पिसें काढणें, मार्ग न सुज्ञाचा
पश्चात्तापें हृदय हलवितां अश्रूंच्या धारा
वाहुनि त्याला लाभूं दे तो मोत्यांचा चारा
जें झालें तें विसरुनि, सखये ! टाकुनि इतराजी
भला बुरा मी मान्य करुनियां होशिलना माझी ?
" गोविंदाग्रज " आणुनि नयनी जीवाचें तोय
विनवित; बाले ! लिही स्वहस्तें तूंच पुढें–

मुंबई, २४।३।१६.

पुत्रशोक

[दिंडी]

पूर सरितेला फिरुनि फिरुनि येत
फुटत गिरिचें पाषाणहृदय जेथ
हृदय फुटतां हें, जरी दीनवाणी
करुणरंगें रंगते " रामवाणी "

पडुनि आकाशींच्याच कुऱ्हाडीचा
घाव दैवाच्या सबळ तोंतडीचा
वंशतरुचा रोपटा कोंवळाच
तोहि एकुलता—तुटे आज साच २
हिरा जीवींच्या जिवाचाच माझा
गगननगरा जातसे बाळराजा
शोकमंगल गावया गोड गाणीं
सजे राजस रसवती " रामवाणी " ३
उचंबळुनी रस करुण येत रंगा
भरुनि दुथडी वाहते हृदयगंगा
" रामरसवंती " रमे कालिं ऐशा
साक्ष देई श्रीमहाराष्ट्रभाषा ४
हाय !—शोकाच्या भरें काय आज
बोललों हे सोडुनी भिड लाज
क्षमा करिं हा अपराधशब्दमाते
मायभाषे ! मज मूढ बालकातें ५
कुठें देवी मंगला मायभाषा
कुठें पामर मी, काय ही दुराशा
थोरथोरांची मायमाउली ही
बोल भलते बोललों तिला कांहीं ६
ज्ञानदेवाच्या हृदयिं बपुनि कोडें
भाविकांचें जी उकलि गूढ कोडें
मराठ्यांच्या मंडळामाजि भावें
जिनें भगवद्गीतेस नाचवावें ७
जिच्या सामर्थ्यें सहज नामयातें
साध्य झालें फिरविणें राउळातें
एकनाथाचें देव आणि पाणी
जिच्या ओघांतुनि ती हीच वाणी ८

गोकुळींच्या चोरास धरुनि पायीं
बसवि जात्यावर जेधवां जनाई
दळण दळितां गावया गोड गाणीं
आळवी तो श्रीरंग हीच वाणी ९

फक्त नांवाची ठेवुनियां ठेव
करी देवाशी सदा देवघेव
अभंगांनी ही करि अभंग वाणी
खरा देहूचा जातिवंत वाणी १०

जिनें आतांही मारितां भरारी
गूढ गगनें भेदुनी पार सारी
तत्त्वरत्ना उघडिल्या दिव्य खाणी
तीच कृष्णाची* महाराष्ट्रवाणी ११

अशी थोरांच्या रमे हृदयधामी
बोल सलगीचे बोलिलों तिला मी
मायभाषा म्हणुनीच सर्व साही
बाळबोलाचा तिला राग नाही १२

अजुनि खेळत माझिया मनासगें
रंगवावी मी तशी तीहि रंगे
धीर येउनि यामुळें तुला माते
बोलवी मी मजसवें रडायाते १३

हाय ! बघतां बघतांच काय झालें
कुण्या जन्माचें पाप पुढें आलें

(अपूर्ण)

काळाला बजावणें

जबरदस्तिचा हुकूम माझा ऐकुनि काळा ! थांब जरा
बजावणें हें माझें तुजला, शक्तीचा हा जोर खरा

---

* कविवर्य केशवसुत.

ऐकुनि जाशिल पुढें तसाची, तुझाच होइल तरि तोटा
घटावणी ही फोल नसे, या शब्द एक नाहीं खोटा
ब्रह्मचारि बैरागी बळकट शून्याच्या हातीं सोटा
निःसंगाची सोबत माझी ब्रह्मांडाचा करिं लोटा
गाणें माझें काळा! पाडिल चराचराला भुलावणी
जो तो होइल ठायिंच वेडा ओळखील ना कुणा कुणी
अवसानाच्या भरांत घेइन रविचंद्रांची झांज करीं
दिनरजनीची जोडी ही तव क्षणांत मूर्खा! वाझ तरी
गाणें ऐकुनि त्या सूर्याचा प्रकाश होइल गार अति
विरतिल तारा, रस पाझरतां तशी चंद्रिका अखंड ती
दिनरजनीची जोडि फोडिसी नीरस असली किती तरी
एका काळीं, एका ठायीं दोघां मी रमवीन परी
एकरूप ती करितां यापरि झांज करी रविचंद्रांची
दिनरजनीचा खेळ बंद, जणुं उघडझांप तव डोळ्याची
उभें ठेवितां समोर माझ्या ब्रह्मांडा करुनी वेडें
अंधा ऐसा एकटाच तूं जाशिल कोठें सांग पुढें
म्हणुनि सांगतों हुकूम माझा ऐक, नको करुं वृथा त्वरा
बजावणें हें माझें तुजला, शक्तीचा हा जोर खरा.

गेले गोपाळ कृष्ण—हा! हाय!!

[आर्या]

चल, ऊठ, कल्पने, जा बघ पाहूं आज जाहलें काय
कां श्रीभारतदेवी एकाएकीच मोकली धाय!
जी एकमात्र भूषण पुरुषाप्रति तीहि वाङ्मयी देवी
ठेवी कां उतरोनि स्वभूषणें? मूक वृत्ति कां सेवी?
साऱ्या शहर पुण्याची पुण्याई काळवंडली कां ही?
आनंदाची माया हांसत खेळत कुठेंच कां नाहीं?

भारतसेवामंडलसदनाभवतीं उदास वदनींनीं
अश्रूंची पुष्करिणी केली कां ? काय जाहली हानि ?
श्रीफर्ग्यूसनमंदिरिं शोकाचा पूर लोटला कां हा ?
हे भिंतींचे दगडहि रडुनि म्हणति सारखेच कां ? हाहा !
म्हणतात झोंप आली शिक्षा ऐकिलि तरी त्वरित ज्यास
ते धीर बाळ टिळकहि आजच रडतात कां सनिश्वास ?
हृदया ! धडधड न करी ! ऐक इथें कोण बोललें काय !
नश्वर देहा त्यजुनी गेले गोपाळ कृष्ण—हा ! हाय !!

(अपूर्ण

वीणावती सुंदरीस

घुमे नाद तो सुंदरीच्या करीं
मनीं अंतरीं ही विराल्या परी
तशा हृदयिंच्या सर्व तारा त्वरें
म्हणूं लागल्या गान एकस्वरें १
चढे दिव्य हृद्गान तें सारखें
करी बाह्य विश्वास तें पारखें
क्षणार्धांत चिद्वृत्ति ही रंगली
स्वर्गीतांतची बालिका गुंगली २
अशा दिव्य त्या चित्तगीतापुढें
असे कायसें विश्व हें बापुडें
घुमे आंतल्याआंत गाणें असें
कळे तें जयाचें तयाला कसें ३
म्हणोनी करी शान्त झाली गती
विचारांतरीं लीन वीणावती
तिनें उधळितां नादरत्नाकरा
मनोवृत्ति साऱ्याहि आल्या भरा ४
मनांतील तारा निजार्थध्वनि
खडा ठेविती गूढता टाकुनी

मुक्या प्रीतिचे भावही बोलती
मनोवृत्ति त्यां ऐकुनि डोलती ५
मिटी नेत्र बाला पहाया मना
तशी गुंगली सर्वही चेतना
मुखें गान तें अंतरीं पाझरे
विरे देहिंचा देहभाव त्वरें ६
जसाचा तसा हात राही पहा
करी यौवनश्री असा खेळ हा
खुले भाव सारा झुले जीवही
क्षणार्धांत झाली समाधिस्थ ही ७

" जिवास बोध "

[शिवोह शिवोह शिव' केवलोऽहम्]

(टिपणें)

जसें पाहिलें त्वां परा जीवजातां
तसें पाहणें आपणासीहि आतां
तुला कर्मसाक्षित्व आलें निदानी
त्रिवाचा करी बोध हा रामवाणी

(अपूर्ण)

'दिव्य प्रेमाच्या जाति'

संध्यापट गगनीं पसरी
तारांची राणी हंसरी
कधीं गालिचा अरुणाचा
करि ती तेजस्वी नाचा
शुक्रतारका अशी नभा
नवी नवी देई शोभा

तारा गगनी,
परि भूवरुनी,
बघतां नयनी
जी संचरते हृदयीं, ती
दिव्य प्रेमाची जाति १

न मिळे अवसर अभिलाषा
"देघे"ची नाही भाषा
भाव आमचा थरारला
तरि दादहि त्याची न तिला
एकाद्या किरणापुरता
प्रेमबंध होतो पुरता
जिच्या जिवाला,
तिळ मोबदला,
नकोच कसला,
निराश जन्मापासुनि ती
दिव्य प्रेमाची जाति २

प्राण चंद्र हा कुमुदांना
काय जाणतो तो त्यांना
फुलें हंसति पाहुनि रविला
कळे न परि त्याचें त्याला
चंद्रकांतमणि पाझरती
चंद्र फिरे वरच्यावरती
कवि कोठें तरि,
तत्कविता परि,
फिरे दिगंतरिं,
रसिकमनें मग कविवरतीं
करिती ती दिव्यप्रीति ३

सौंदर्याचा उत्कर्ष
कुठें असे तरि दे हर्ष
दिशाकाल होउनि सान्त
त्या वृत्तिंत विरघळतात
दर्शन— किंवा स्मरण पुरे
तन्मयता देही पसरे
प्रभुची शोभा
दिव्य यशोभा
हरिते लोभा
तदाकार करिते वृत्ति
दिव्य प्रेमाची जाति ४
सौंदर्याच्या ज्या श्रेणि
तीं देवाघरची लेणी
जिवास होतां जाणीव
देहाची सांडी शींव
उदात्त वृत्तीचा प्रसर
स्वार्थाचा पाडी विसर
सौंदर्यानें
ऐश्वर्याने
रंगुनि जाणें
दिव्य जीवने ती लोकी
तच्चिंतनी तदालोकी ५
प्रेमविषय अपरंपार
सूक्ष्म रूप भव्याकार
निरभिलाष तन्मयता ती
दिव्य प्रेमाची जाति
कौतुक, विस्मय, आश्चर्य
शून्यवृत्ति किंवा सभय

अनेक परिची
त्या प्रेमाचीं
रूपें साचीं
आविष्करणीं जाणविती
दिव्य प्रेमाची जाति ६

म्हापसें, १९१४.

श्रीमहाराष्ट्रगीत

मंगल देशा ! पवित्र देशा ! महाराष्ट्र देशा
प्रणाम घ्यावा, माझा हा श्रीमहाराष्ट्रदेशा ॥ ध्रु०॥
राकट देशा, कणखर देशा, दगडांच्या देशा
नाजुक देशा, कोमल देशा, फुलांच्याहि देशा
अंजनकांचनकरवंदीच्या कांटेरी देशा
बकुल फुलांच्या प्राजक्तीच्या दळदारी देशा
भावभक्तिच्या देशा, आणिक बुद्धीच्या देशा
शाहीरांच्या देशा, कर्त्या मर्दांच्या देशा
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं
निशाणावरी
नाचतें करीं
जोडी इहपरलोकांसी
व्यवहारा परमार्थासी
वैभवासि वैराग्यासी
जरिपटक्यासह भगव्या झेंड्याच्या एकचि देशा
प्रणाम घ्यावा माझा हा श्रीमहाराष्ट्रदेशा १
अपर सिंधुच्या भव्य बांधवा ! महाराष्ट्रदेशा
सह्याद्रीच्या सख्या ! जिवलगा ! महाराष्ट्रदेशा
पाषाणाच्या देहीं वरिसी तूं हिरव्या वेषा
गोदा, कृष्णा, भीमा तुझिया ललाटिंच्या रेषा

तुझिया देहीं करी प्रतिष्ठा प्रथम प्राणांची
मंगल वसती जनस्थानींची श्रीरघुनाथांची २
भिन्न वृत्तिची भिन्न भिन्न हीं एक जीवसत्त्वें
तुझिया देहीं प्रकट दाविती दिव्य जीवतत्त्वें
चित्पावन बुद्धीनें करिसी तूं कर्तबगारी
देशस्थाच्या खुल्या दिलाची तुजला दिलदारी
कायस्थाचें इमान फिरवी रक्ताचा फेर
ठाक मराठी मनगट दावी तुझें हाडपेर ३
ठायीं ठायीं पाडवलेण्यीं सह्याद्रीपोटीं
किल्ले सत्तावीस बांधिले सह्याद्रीपाठीं
तोरणगडचा, प्रतापगडचा, पन्हाळगडिंचाही
लढवय्या झुंझार डोंगरी तूंच सख्या पाही
सिंधुदुर्ग हा, विजयदुर्ग हा, ही अंजनवेल
दर्यावर्दी मर्दुमकीची ग्वाही सांगेल ४
तुझ्या भुकेला वरी नागली आणि कणी कोंडा
वहाण पायीं अंगिं काम्बळी उशाखालिं धोंडा
विळाकोयता धरी दिगंबर दख्खनचा हात
इकडे कर्णाटक हासतसे, तिकडे गुजरात
आणि मराठी भाला घेई दख्खन धंगाल
तिकडे इस्तंबूल थरारे, तिकडे बंगाल ५
रायगडावर माय जिवाची गवळण बिनधोक
झोंक हिरकणी नांव ठेवुनी जाइ रोख ठोक
करीत पावन अर्पुनि पंचप्राणांचा पिंड
हिरडस मावळचा श्रीबाजी, ती पावनखिंड
करी रायगड रायरिचा तो जिजाइचा तान्हा
कोंडाण्याचा करी सिंहगड मालुसरा तान्हा ६
रसवंतीच्या पहिल्या बाळा मुकुंदराजाला
पाहिलावाहिला अष्टांगांनी, प्रणाम हा त्याला

शहर पुण्याच्या, शिवनेरीच्या, पंढरिच्या देशा
पुंडलिकाच्या, शिवरायांच्या, टिळकांच्या देशा
अनंत कोटी ग्रंथ रचुनियां जोडि तुझ्या नामा
वाल्मीकीचें शतकोटी यश विष्णुदास नामा ७
मयूर कविच्या पूर्ण यमकमय महाराष्ट्र देशा
कवि*कृष्णाच्या निर्यमका हे महाराष्ट्र देशा
देवी ज्ञानेश्वरी करि जिथें भक्तीचा खेळ
तिथेंच गीतारहस्य बसवी बुद्धीचा मेळ
जिथें रंगलीं साधीभोळी जनाइचीं गाणीं
तिथेंच खेळे श्रीपादांची ‡ कलावती वाणी ८
विकावयाला अमोल असली अभंगमयवाणी
करी तुझी बाजारपेठ तो देहूचा वाणी
तुला जागवी ऐन पहांटे गवळी गोपाळ
धार दुधाची काढित काढित होनाजी बाळ
मर्दांनी इष्काचा प्याला तुझा भरायासी
उभा ठाकला सगनभाउ हा शाहुनगरवासी ९
प्रभाकराची जडण घडण कडकडित म्हणायला
दो हातांचा मजुरा माझा तुळशीरामाला
भीमथडींहुनि चहुंमुलखांवर फिरले धारकरी
भीमथडीवर चहुंमुलखांतुनि जमले वारकरी
आळंदीच्या ज्ञानोबांची भिंत घेत धांव
पुंडलिकाचें नांव चालवी दगडाची नाव
बोलघुमट घुमवीत सारखा नवलाची भाक
जेजूरीवर चढी पायरी उभी नऊ लाख १०

(अपूर्ण)

---

* केशवसुत.

‡ श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर.

कृष्णाकांठीं कुंडल*

[कुंडल कृष्णाकांठीं नाहीं, पण घटकाभर त्याला तेथें नेलें आहे. त्या वेळच्या गांवकऱ्यांचा थारेपालट आजच्या कुंडलकरांना दगदग देणार नाहीं, अशी आशा आहे गांवठाणाच्या या हालचालीनें भूगोलाच्या भक्तांची थोडीशी दिशाभूल झाल्यास एक आण्याच्या भूगोलपत्रकानें त्यांचें समाधान होण्यासारखें आहे.]

[साक्या]

— १ —

मनींत माझ्या गुणगुणतें हें रसिका कोणी कांहीं
" कृष्णाकांठीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाहीं "
नव्या भरानें जुन्या जिवाचें गाणें हृदयीं खवळे
फिरत्या भंवऱ्यावरी मनाच्या फेस भराभर उसळे
उचंबळुनि येतील बोल ते उधळुनि देतों वरती
पढिकांची चतुराई सारी येथुनि झाली परती
साधाभोळा मराठमोळा जोमदार घाटाचा
रानफुलांचा साज चढविला त्यास त्याच थाटाचा
शाहीराच्या रसवंतीला भावभेटिचें लेणें
एकसुराच्या एकसराला बालेघाटी दाणे
असेल रसिका, असलें कांहीं ऐकायाचा हेत
तर ये; मनिंच्या मळ्यांत पिकलें हें शाळूचें शेत
राखण करि त्या जीवासाठीं डोळ्यांचा हा माळा
तुझी बाहुली बसवि त्यांत, मग गोफण मारी काळा
गोफणगुंडा फाडुनि टाकी पडदा काळाचाही
तुटती धागे तीन शेंकडा उणेपुरे हे पाहीं
शिवनेरीचा हिरा चमकतो दख्खनच्या दरबारीं
रायगडाचें तटबंदीचें कोंदण साजे भारी

*या कवितेसंबंधीं थोडीशी माहिती चारित्रांत दिलेली आहे.

सह्याद्रीभर चमके त्याचा जित्या जिवाचा जोर
तेजानें बघ पाजळल्या त्या राई काळ्याभोर
त्याच लकाकीमधें तळपत्या त्या एका राईंत
कृष्णाकांठीं कुंडल शिकवी मायलेकरां प्रीत
त्या राईंतिल सगळ्या वेली एकच गाणें गाती
त्या गाण्यांतिल प्रेमकहाणी वेड लाविते म्हणती
प्रीतीचें तें गाणें होतें; सहज लागल्या नार्दी
कोणी येतां जातां त्यासी तेंच सांगती आधीं
झुळझुळत्या वाऱ्यावर त्यांचीं पानें हलतां नाही
गुणगुणती तें गाणें, त्यांना छंदचि दुसरा नाहीं
वाऱ्याची धुगधुगी हलवि, तरि वेली तें कुजबुजती
सोंसाटचाचा सूर लागला तरी तेंच ओरडती
तुझ्यासारख्या रसिकासाठीं त्या तें गाणें रानीं
कळ्याफुलांच्या वेलपत्तिनें लिहिती पानोपानीं
चल, तें वाचुनि पहा एकदां बोलशील मग तूंही
" कृष्णाकांठीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाहीं "

— २ —

चलाच रसिका, माझ्याखातर त्या राईंत फिराया
भलत्या वेळीं, भलत्या ठायीं, भलती मौज पहाया
सह्याद्रीच्या कडेकपारी, कोठें मोठे घाट
दरीपठारी धुंडित जाणें भारी अवघड वाट
तशांत पसरुनि रात्र आपुली काळी काळी काया
दक्षिण, उत्तर झांकुनि टाकी हिरवी डोंगरमाया
थकाल वाटे रसिका, माझ्या रसवंतीच्या राया
मनासारखे मोल न मिळतां कष्टहि जातिल वांया
परंतु आतां नकाच मागें परतूं इतक्यासाठीं
मायेखातर भटकलाच ना कान्हा यमुनाकांठीं

बारामावळ देश तुम्हीही पायाखालीं घाला
—पहा पुण्याहुन कृष्णाकाठीं सहजासहजीं आला
मार्गी दिसल्या सह्यगिरीच्या चिमण्या चिमण्या बाळा
बाजवितांना फिरतां रानीं पायीं घुंगुरवाळा
भीमानामें इथें नांदते श्रीमती चंद्रभागा
पुंडलिकाची मायमावली श्रीमहाराष्ट्रगंगा
साधीसुरती बाळजिवाची डामडौलही नाहीं
बघून घ्या ही रसिका, इकडे नाचे नीराबाई
काळा दरिया काळोखाचा वरती भरून राही
काळ्या राईमधें खालतीं काळी कृष्णाबाई
काळोखाचें रान माजलें चदाराणी नाही
तिच्याच मागें पळे तिचा तो चदेरी दरियाही
जिकडे तिकडे काळी रानें हमरंगाने खुलतीं
निळ्या चांदव्याला़गी नुसती झालरमोती झुलतीं
राईमधली हिरवळ आतां काळ्या रातीं कुठली
माथ्यावरची तशी कोंवळी रंगसभाही उठली
निजली दुनिया, निजला वारा, नव्हतें हालत पान
लाख जिभांची बडबड थांबुनि निजलें सारें रान
मिटुनि फुलांचे डोळे निजल्या वनदेवीच्या बाळा
उर्भी झोंपतीं झाडें, त्यांचा उचलजागता चाळा
कुठें कळकबेटांतुनि निघतां सुरांत वारा वाहे
निजली राई मधुनी मधुनी वाटे घोरत आहे
क्रूर पशूंची बिनशब्दांची लपतीछपती चाल
तीं राईचीं हलतीं स्वप्नें भयाण बहु बेताल
काळे बुंधे खालीं नुसते वरतीं पान दिसेना
ठाण मांडुनी जणूं ठाकली वेताळाची सेना
त्यांतुनि चिमणे झरे चालतां झुळझुळ हळु करितात
भुताटकींतुनि जातां भिउनी रामनाम म्हणतात

भयाण रातीं भयाण राई भयाण जिकडे तिकडे
भयाण राणी भीति नांदते बांधुनि काळे वाडे
म्हणति अप्सरा आकाशांतुनि दूरून बघतांनाही
"कृष्णाकांठीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाहीं"
थरथर कांपे वरतीं जी ती निळ्या रानची राणी
त्या तर इवल्या चिमण्या परतु, देवहि पळति विमानीं
"देवहि पळति विमानी" म्हणसी शाहीरा! तें नीट
कोण सांग मग कृष्णाकांठीं देवाहुनि हा धीट
पहा दिसे ती काळोखांतहि हलती काळी काया
खास नसे ही नुसती तुमच्या चपळ मनाची माया

* * *

[त्या दोन प्रेमी जीवांची गांठ पडल्यावर ती त्याला विचारते—]

कुठली दौलत या खांद्यावर मान ठेवुनी निजतें
कुण्या कुळाचें नांव उजळितें तलवारीचें पातें
कोण गडाचा उभा बुरुज हा बांका बरकंदाज
कुणीं चढविला लाजत मुरकत देहावर हा साज

* * *

[तेव्हां तो सांगतो—]

रायगडावर धनी आमुचा, त्याला विकली काया
या देहाला, नांव साजणी, रायबागचा राया

* * *

शिवरायाच्या शब्दासगें नाचतसे तकदीर
दोरीपासुनि सुटलेला हा वाऱ्यावरचा तीर
मैदानावर बेलगाम कीं फिरे मोकळा वारू
भरदरियावर भरकटतां धरि फेर फिरंगी तारूं

तलवारीच्या धारेवरतीं हा जीव बारगीर
भालफळावर दिलें टांगुनी हातांनी तकदीर
रायगडावर खडे पसरले शिवरायाच्या पायीं
हिरेमाणकें ती आम्हाला दुसरी दौलत नाहीं
मैदानाचा सुभा मोकळा, दुनिया मातीमोल
जिवंत मुडदा दिला गाडुनी पाताळाहुनि खोल
पळत्या पायावरचा इमला, हिरवा महाल माझा
रानगांवचे कांटे किल्ले: त्याच रानचा राजा
एकमांड घोड्यावर जाणें उत्तरहिंदुस्थानी
भीमथडीला भाकर, तीवर गंगथडीला पाणी
जंगलशाही मिरास सारी, हिरवी दौलत न्यारी
रायबागच्या बादशहाची फिरते बेगम प्यारी
होइल असतां बाली उम्मर सूरत ऐसी न्यारी
कुंडलवाली बादशहाची बाली बेगम प्यारी
जयवंतीशी लग्न लाविलें जेव्हां शिवरायांनी
तोरणगाडिं ते तोरण बांधिति साऱ्या कुंडलकरणी

[त्यानें मागें एकदां कुंडलप्रांतीं मुशाफरी
केली त्या वेळीं: —]

" पायाखालीं घालुनि थकलों कुंडलचें हें सदर
दूर देशच्या मुशाफराची कुणी न केली कदर "
" एक जिवाविण सुनेंच तेव्हां कुंडलचें हें सदर "
' आला नव्हता"–"काय साजणी " ? "नव्हता आला पदर "
" गेल्या गोष्टी आज कशाला ? सोडा, आतां राग
दूरदेशच्या मुशाफरा ! घ्या, दिला दिलाचा बाग "
कां वेलींचीं पानें फिरलीं; फुलें लाजलीं कां ही ?
हांसलीस कां झाडावरतीं तूंही मैनाबाई ?

[तिनें बरोबर घेऊन चला असा हट्ट धरला
तेव्हां तो म्हणतो व ती त्याला उत्तर देते—]

तुझ्या कपाळीं मुबक बसावी बघ मोत्यांची जाळी
करवंदीची काटेजाळी, परी आमुच्या भाळीं
रायगडावर उघड्या पडल्या नव्या हिऱ्यांच्या खाणी
नटेल त्यांनीं रायबागच्या रायाजीची राणी
टकमक टोंकावरी राहणें चढण उभी ती फार
पडेल खालीं बघतां असली नाजुक नवती नार
प्रीतीच्या पंखांनीं येइल टाकुनि मागें गगना
रायबागच्या राघूमागें ही मान्यांची मैना
थंडीची हुडहुडी निवाली, सरता झाला माघ
रायगडावर जागा झाला जंगलांतला वाघ
शहरगांवच्या हिरव्या फिरत्या पोरी चुकल्यावाणी
उजाड रानीं पडल्या तर त्या लागतील ना झुरणी ?
चला विचारा त्या वाघाला कधीं लागली पाठी
तुझी रानची राणी कुंडलच्या बाजारासाठीं
वाघाची किंकाळी मोगल घोड्याची कीं टाप
ऐकुनि छातीवरच्या चोरी सुटेल ना थरकांप
तरीच का ही कमरेवरची नागिण इतकी रोड ?
रायबागच्या रणमर्दांची जन्माची जी जोड
शिवनेरीच्या शिवरायांनीं हीच दिली का शीक ?
रायबागचे राघू पढले पोपटपंची ठीक
नाहीं कोणी फसावयाचें बोल असे ऐकुनिया
दुसरी ग्वाही गाते आतां अलम दखनी दुनिया

[तरी तिचा निश्चय फिरविण्याकरितां तो सुचवितो—]

फसाल पुरत्या; असल्या गोठी जन्माच्या ठरलेल्या
बनी बनाई बदलायाची नाहीं कांहीं केल्या

"तेंच सांगतें—जिवा जिवाच्या आतीं नजरा जमल्या
बनी बनाई बदलायाची नाहीं कांहीं केल्या"

[तिचा निरोप घेऊन स्वारींत गेला असतां—]

फुलीं फुलांतुनि रंगत होतीं मधुर सुगंधी स्वप्नें

[झाडावरच्या मैनेला दूती करून—]

सखेसंवगडी म्हणतिल ज्याला "रानगांवचा राजा"
खूणगांठ ती मैनाबाई-तोच शिपाई माझा
तोच दिलाचा दोस्त, जिवाचा माझ्या मालक तोच
जें जें माझें त्याचीं त्याची झाली त्याला पोंच
झाडावरचा राघू झाला जसा तुझा बेमान
तसाच राघू रायबागचा, कापी माझी मान
वाऱ्यावरती उडती फिरती असली मैनाराणी
तुझ्या गडयानें परी सोडितां झालिस बापुडवाणी
आणिक जें जें सुचेल तें तें सांग साजणी बाई
पढवणूक ही नको, तुलाही कळतें सारें कांहीं
भरकन गेली उडूनि मैना, उरे मराठी मैना
हुरहुर करुनी जीव भागला काय सांगणें देना

[पुढे तो घायाळ होऊन मेला तेव्हां—]

जीव सोडुनी पडला माझा जीवाचा अलबेला
तोंडी माती पडुनि रंगला जोबनरसरंगेला
शिवबाच्या शिरपेंचासाठीं-बोली ठरली होती
तोडुनि मंगलसूत्र जिवाचा देणें माणिकमोती
शिवनेरीच्या शिवा, कसा हो केला माझा घात
हातावरचा राघू नेला उडवुनि हातोहात
घारीनें झडपिला हातिंचा बघतां बघतां हार
पुढतीं केला हात जरा तों विरून गेली गार

चुना लाविला पानाला तो अजुनि वाळला नाहीं
विडा घेतल्यावांचुनि केली कांहो इतकी घाई ?
असें जसेंच्या तसेंच वठलें जातें पाउल तुमचें
पाय काढिला इथून पुरता; पुन्हा न परतायाचें
अखंड भरला नव रंगांनी हा इष्काचा प्याला
दुनिया झुकती है ये हरदम, नहीं झुकानेवाला

[संदर्भ न लागणाऱ्या ओळी]

जशी रानच्या पत्रीसाठीं रुसे मंगळागौर
रुसा साजणी, फुलते गुलशन दिलेचमनकी और
लपंडाव हा सरला राया, राज्य तुम्हांवर आलें
....
हंसेल बाई या बोला ही सार्धभोळी राई
" कृष्णाकांठी कुंडल आतां पहिलें उरलें नाही "

[त्या शोकानें तिचा अंत झाल्यावर —]

ज्योत ज्योतिला मिळुनी गेली, माती मातीलाही
" कृष्णाकांठी कुंडल आतां पहिलें उरलें नाही

(अपूर्ण)

नटमित्रास पत्र

[दिंडी]

ज्येष्ठ बंधो ! साष्टांग नमस्कार !
बांधवाचा घे आधिं गुणाधार
मान्य करुनी ही विनंती विशेष
वृत्त ऐकें सप्रेम मम अशेष.

---

*कै० गोविंदाग्रजांनी हे पत्र सुप्रसिद्ध नट रा० रा० गणेश गोविंद बोडस यांस पाठविलें होते

पत्र पूर्वी तुज पाठविलें त्याचें
त्वरें प्रत्युत्तर खास यावयाचें
असें आधीं घेतलें मन्मनानें
परी ठरलें भलतेंच अनुभवानें.
पाहुनीयां परि गद्य पत्र याचें
कठिण तुमचें मन कठिण द्रवायाचें
शब्दसुमनांचा म्हणुनि करुनि झेला
पाठवी मी, हा तरी वरिच झेला
जरा तुमच्या मी दृष्टिआड होतों
सृष्टिआडहि झालोंच काय आतां?
वाढलें हें जरि अंतर स्थळाचें
काय प्रेमांतहि तेंच व्हावयाचें.
आळसानें कां हा प्रकार झाला?
पात्र किंवा मी नसें उत्तराला?
राग अथवा का अजुनि नाहिं गेला?
प्रेमसिंधुच की मुळीं शुष्क झाला?
निकट असतां जो स्नेह दाखवीला
भासला तों तें सत्य मन्मतीला
आजि कळला परि खरा अर्थ त्याचा
भासला की तो तुझ्या अभिनयाचा!
खरा नट तूं, रे नटवरा खराच
तारतम्याचें ज्ञान परि न साच
अभिनयाची तुज शक्ति तर असावी
समय पाहुनि ती परी दाखवावी.
रंगभूमी अभिनयें भूषवावी
तीच वृत्ती सर्वत्र परि नसावी
कालपट जरि दृष्टीस आड आला
तरि न विसरावें कधीं मित्रतेला.

एकटय़ासाचि तुज दोष देत नाहीं
वृत्ति सर्वांची हीच दिसत पाहीं
कांहिं काळें भेटतां तुम्ही कोठें
ओळखीसहि विसराल असें वाटे !
ओघ कवितेचा येथवरी चाले
पत्र तुमचें इतक्यांत हेंच आलें
खिन्न माझें मन सुप्रसन्न होत
प्रवाहाचा बदलुनी रोंख जात
पुढिल कार्यक्रम अजुनि ठाम नाहीं
परस्वाधिन ही गोष्ट असे पाहीं
छत्रपतिच्या पत्रांत परि तयाचा
कांहिं केला उल्लेख तोच वाचा
लेखनाचें कौशल्य फार माझें
तुझा उपहासच त्यास योग्य साजे
लिहित बसणें तुम्हांस नित्य पत्रें
लेखनाचें कौशल्य हेंच सारें.
असें वरचेवर पत्र पाठवावें
आणि प्रकृतितें नित्य जपत जावें
उण्या अधिकाचा राग नच धरावा
भूतकालासह तोहि भूत व्हावा.
बहुत लिहिणें वद काय याहुनीही
विनति नित्याची लोभ असावा ही
काव्यदेवीतें द्यावया विराम

घेइ आज्ञा—

आपला—

मित्र,

"राम"

[ओवी]

मुक्काम—नागपूर शहर
वार—पवित्र गुरुवार
तारीख—एकोणीस नोव्हेंबर
एकोणीसशें आठची १

लोकमान्यांस भारतवर्षाचा आशीर्वाद !

[श्री० टिळक स्वराज्याच्या मागणीसाठीं इंग्लंडास गेले त्या दिवसाकरितां]

[चाल—चन्द्रकान्त राजाची]

अमृतसिद्धि हा योग मंगलचि जग सगळें गाय
महाभाग जन ! सुखं गम्यतां पुनर्दर्शनाय
जें जें नश्वर गेले निघुनी काळाच्या पाठीं
अमृत तेवढें उरलें केवळ या दिवसासाठीं
अंधाराची वाट कंठिली फिरलों संकष्टीं
चार युगांची रात्र भोगिली या दिवसासाठीं
रोज उगवला, रोज परतला, होउनि बहु कष्टी
आनंदें रवि आज उगवला या दिवसासाठीं
दक्षिणसागर होउनि घटिकापात्र निरभिमान
मोजित होता या दिवसाचें मंगल घटिमान
उंच उभारुनि मान हिमालय तिष्ठत केव्हांचा
पहिला वहिला किरण पहाया या शुभ दिवसाचा
गंगासिंधू धांवत होत्या आंदोलित हृदया
या दिवसाच्या या सूर्याला अर्घ्योदक द्याया
स्वस्तिवाचना सिंहगडावर चढला गगनांत
थरथरुनी श्रीतानाजींचा तो तुटका हात
मंगल दृष्टचा बघे पांचही करुनि प्राण गोळा
पंजाबी सिंहाचा दुसरा फुटकाही डोळा

व्यासवाल्मिकीकालिदास कवि आळवीत बसले
या दिवसाच्या भूपाळीस्तव वाङ्मय तें तसलें
योगिवृंद गिरिधंदरिं बसुनी लावुनि अवधान
पहात होते या दिवसाचें चिन्मंगल ध्यान
आर्यभट्टमिहिरादि काढुनी गगनाचा ठाव
हुडकित होते या दिवसाचें एकरास नांव
सोरठचा श्रीसोमनाथही या दिवसासाठीं
पडे त्रिस्थळीं फुटुनि लागतां महंमदी काठी
तिष्ठत अठ्ठावीस युगांवर भीमेच्या कांठीं
खडा पहारा पांडुरंग करि या दिवसासाठीं
अठरा पद्में सेना योजुनि जलधीच्या पाठीं
श्रीरामांनीं सेतु जोडिला या दिवसासाठीं
अठरा अध्यायांची गीता एक मुक्तकंठीं
रणीं गाइली श्रीकृष्णांनीं या दिवसासाठीं
चितुरगडावर आग लागली या दिवसासाठीं
पानपतावर रक्त सांडलें या दिवसासाठीं
पोट बांधुनी वेद राखिले सरस्वतीकांठीं
पुण्याई ती सर्वहि केवळ या दिवसासाठीं
जन्मा येती बाळ टिळकही या दिवसासाठीं
जन्मति श्रीमान् पंचमजॉर्जहि या दिवसासाठीं

* * *

तहनाम्यावर सही घालितां करि खालीं मान
दुसरा बाजीराव बघे वर धरुनी अभिमान

* * *

नलगे दौलत नलगे बरकत नको कोहिनूर
स्वदेश नलगे स्वराज्य नलगे हो सर्वहि चूर
एक सांगणें एक मागणें तेंच लाखवार
मागुनि घ्यावी श्रीशिवबाची भवानि तलवार

स्वदेशभूषा, स्वराज्यजननी सकाळिं दाखवावी
दावित दावित सौभाग्यश्री स्वदेशिं आणावी
चहुंमुलुखांतुनि नवखंडांतुनि मिरवित आणावी
रायगडावर समाधिची मग पूजा बांधावी
म्हणेल जो तो ऐन जिवाचा देशभक्त कट्टा
सर्वस्वाचा ताम्रपटचि तो तोच अमरपट्टा

(अपूर्ण)

कारंजाचें चढतें पाणी

यंत्रबंधनीं तिर्यजलातें अवरोधुनि यापरी
चढवितां सांगा, कांहो वरी !
प्रवहण भूपृष्ठावर ज्याचा सहजधर्म हा असे
स्वर्गी चढेल कां तें असे ?
क्षणैक चढलें तरी निदानीं मातीवरती पडे
होइल चिखल मात्र चहुंकडे !
पाट बांधुनी मार्ग सुगम त्या करुनी दिधला जरी
जगतिल माळ मळे कितितरी !
कारंजाचें चढतें पाणी पडतां खालीं असें
उदास "गोविंदाग्रज" हंसे !

हाय हाय !

त्रिकालांनी, अज्ञातांनी, बांधितांच पाय
एकलकोंडें अनंत कविमन रडे धाय धाय
वाहे वारा कसा भरारा, वातचक्र फिरतें
नव्या जुन्या पानांचें विश्वचि तयांत गिरगिरतें
कण धूळीचे उडुनी जाती त्या वाऱ्यासगें
हाय ! हाय ! परि ठायिंच ठरती माझीं जड अंगें

या पृथ्वीचें आकर्षण हें मला तोडवेना
पायांखाली जरी तुडवितो परी सोडवेना
जर इवल्याशा वाऱ्यावर हें जग गिरक्या खात
मला न उडवी कसा मनींचा हा झंझावात
हा वाऱ्याचा दरिया पाहुनि तसेंच बसवे ना
परि पोहाया बघतां माझें अंगच हालेना
वायुसागरावर फेनाचे थेंबचि शतधारा
तशा उसळती वरती वरती लखलखत्या तारा
किंवा वरुनी कुणि वाऱ्याची ही गंगा ओती
नभोनिधीच्या उदरीं उडवी हे पळते मोती
दिसतां मज ती हवी वाटती पुष्पें काळाचीं
परी नयन इथुनीच टाकिती किरणें आशांचीं
लाख तारका नभीं सहज या ठेविल्यात देवा
दोनच कां या नयनिं कोंडल्या, त्याहि तिथें ठेवा
मनांत माझ्या कुणी गातसे नवलाचे सूर
मलाच ऐकूं येति न, नुसती लागे हुरहूर
माझें गाणें तें ऐकुनि मी व्हाया बेभान
एकसारखा करितों माझ्या जीवाचा कान
हाय हाय ते ऐकू येत न, झालों हैराण
मलाच लागति तीव्र सुरांचे मनांतले बाण
आग लागतां कुठें तेथुनी भडकतात ज्वाळा
वाऱ्यावरती पळतां पळतां भेटतात काळा
किती भावना, किती श्वासही त्यांसह जातात
हाय हाय! कां मलाच त्या मग इथें टाकतात
देवा! अंतरिं आग भडकुनी जळून जाऊं दे
त्या ज्वाळांमधिं माझी ज्वाळा मिसळुन वाहूं दे
मेघपृष्ठिवर रुद्ध चंद्रिका वर तेजा पाडी
इथेंच राहुनि जीव बिचारा मना तिथें धाडी

त्या तेजस्वी ओसाडीवर खेळे जों आशा
पायाखालीं कठिण भूमि तों बांधित निजपाशा
हाय हाय त्या मेघांमधली एखादी बिजली
जागी होइ न, त्यांची सारी सृष्टिच का निजली
कडकडुनी पडतांच तनूवर सुटेल हा जीव
हाय हाय! परि कुणालाच कशि येईना कींव
येतें कांहीं जातें कांहीं मी नुसता बघतों
कोणी येतां जातां मोठ्या आशेने उठतों
उडत्या पंखाचा जीवाला लागतांच वारा
तिथल्या तिथेंच हालचालिचा खेळ होत सारा
शरीर माझें जग हें माझें परी जीव घेतें
जिथें तिथें हें माझें मजला कसें आड येतें
नको मला जें, दिसे न त्या जें, तसेंच नाही जें
तें आणाया, तेंच बघाया जीव न हा लाजे

(अपूर्ण)

श्रीमत् राजाधिराज पांचवे जार्ज
हिंदुस्थानचे बादशहा
यांच्या राज्यारोहणानिमित्त पदें.

[चाल—अभिवादन करित०]

अभिनंदन करितों प्रांजलि । मंगल काली ॥ ध्रु०॥
प्रजाजनांच्या मंगलवचनीं । वाद्यें वाजति सकलहि भुवनी
शुभलग्नीं सुमनोहारींनीं । श्रीवसुंधरा तुज वरुनी । पावन झाली १
पितामहीसम अमरसुखातें । सेवि भूवरी त्रिभुवननृपते
जी शोभा दे तव जनकातें । शांतवृत्तिला त्या हातें । वसवी भालीं २
क्षमादयागुणकिरणीं रमवी । सदाहि भूपा वसुधा देवी
जन सारे सदया करि तेवी । तव कृपाचंद्रिकाजाली । वैभवशाली ३

[चाल—दावर दादर]

विनति नाहीं इतर कांहीं, सदाहि स्वजनकसम तूंही पाहि नाटच-कलानिरत जनां कृपेक्षणांहिं ॥ ध्रु०॥ कुंठितगति होति न जरि नृपकरिं । ललितकला सकला । भूपाल तरि तयाला । द्रुततरगति वितरुनि अति पसरवि यश दश दिशांहिं ॥ १ ॥ चंद्रबिंबकांति पसरि जगभरि । तिमिर जी निवारी । होई न तापकारी । शमधन जनिं उधळि सतत तदमृतकण निजकरांहिं ॥ २ ॥

पुणें, २२।६।११

प्रेमशोधन

कोणी एक कवि स्वकीय हृदया घेऊन आहिंडत
प्रेमाचा करि शोध जें जागें जना कष्टाविना लाभत
विश्वाचें अति गूढ धुंडुनि बघे ज्ञानाप्रती वास्तव
होता प्राणहि द्यावया विनिमयें तो शुद्ध प्रेमास्तव
(अपूर्ण)

गाणें चांगलें कसें असावें ?

संगीताची करी योजना विधि कां जगतीत
हेंच कळेना पामर जीवां, हृदयिं न संगति ज्यांत
भिन्नभिन्न हृद्यांत भाव जे शब्दां पर असती
संगीताच्या नादावरि ते बाहेरी येती
पशूस मोही गीतध्वनि ही दंतकथा नच कांहीं
पशु-मानव यांमधील सांधा ती जमवी पाहीं
(अपूर्ण)

काव्याची व्याख्या

शब्दांमध्यें, अर्थांमध्यें, प्रासामध्यें काव्य नसे
नानारंगी वस्तूंतहि नच सौंदर्याचा लेश वसे
सिंहाचें बळ अफाट म्हणजे शौर्याचें तें स्थानच का?
गोड सुरावट वेळू करिती गाणें त्याला म्हणूं नका
उंची इमला शिल्प दाखविल, शोभा म्हणजे काव्य नव्हे
काव्य कराया जित्या जिवाचें जातिवंत करणेंच हवें

*   *   *

काव्याची रचना नसे कठिण ही, अर्थास लागे कवि
आळी वक्र जरी प्रकाशकिरणें तेजास दावी रवि
अर्थावांचुनि बोल सुंदर जरी शोभा न त्याते असे
शृंगारूनि उगाच प्रेत, परि ते, जीवंत का होतसे? १

(अपूर्ण)

समशेर दुधारी दिसतां—

[चाल—उद्धवा शान्तवन कर]

समशेर दुधारी दिसतां। कां भीसी ऐसा बा रे
मरणाची मिळकत लोधीं। तूं मी हे विश्वचि सारे
या की त्या धारेवरती। मरणाचें लागे वारें
॥ चाल ॥ जरि शेवट एकचि साचा
मग वृथा वाद दोघांचा
कोणीही कोठें नाचा
प्रेमांतचि होवो कांहीं
तो नाच जरी प्रेमाचा। मग वादचि राहत नाहीं १ *

---

* ही कविता रा० के मा सोनाळकर यांच्या "द्वैत की अद्वैत" या कवितेस अनुलक्षून लिहिली होती

गुलाबाच्या पाकळ्या

मैना भटके बनीत । वेडा राघू झुरतो मनीत ॥ ध्रु० ॥
विस्कळले पर, पिसें विखुरलीं, गळले दोन्ही पांख
अखंड झरणी झुळझुळ लाविति अरधे उघडे आंख १
हालचालही हरली सारी–कुठलें चारापाणी
बसल्या ठायीं खिळून बसला चित्र रेखिल्यावाणी २
घुमे पारवा इकडे, तिकडे त्या घुबडाचा घूघू
जित्या जिवाची समाध बांधुनि मधेंच बसला राघू ३

(अपूर्ण)

निर्दय बालेस

अखेर झाली आतां । घे हा । प्रणाम जातां जातां ॥ ध्रु० ॥
जिंकुनि तुजला प्रेमें होइन दास तुझा जन्माचा
या आशेवर जीव टांगला होता या दीनाचा १
नजर जराशी तुझी बदलतां थोडा थोडा होई
वेडा माझा जीव बुडविला तूं शोकाच्या डोहीं २
होतें नव्हतें त्याची केली तुझ्या ठिकाणीं पोंच
जीवाच्या जाळ्यांत झेलला शब्द न पडला तोंच ३
रूप मनोहर असलें बुद्धिहि तीव्र लाभली तुजला
खऱ्या गुणाची पारख कांही असेल तव हृदयाला ४
वेडी आशा अशी धरुनियां धडा जिवाचा केला
भल्याबुऱ्याचा भेद न तुजला अनुभव भलता आला ५
केल्या ज्याच्या पायघड्या मीं तुझ्या पावलांसाठीं
त्या हृदयाला तुडवुनि गेलिस नटव्या थाटापाठीं ६
जग सगळें हे डोळ्यापुरतें, रूप जिवाला पुरतें
उदार हृदया परि निर्दय जग दगडाखालीं पुरतें ७

ज्या देवानें जग हें केलें ज्या प्रेमें हें चाले
त्या देवाला, त्या प्रेमाला, जाळिन आतां बाळे ८
जगावांचुनी लाभतीस तरि जग मीं केलें असतें
तुझ्यावांचुनी जग हें आतां असुनं झालें नसतें ९
दिला तिलांजलि अश्रुचा हा त्या प्रेमाच्या नांवा
परतायाचें नाही आतां त्या प्रेमाच्या गांवा १०
होइल होइल वाटत होतें तेंच अखेरिस झालें
नांव घेतल्यावांचुन आतां मनांत झुरणें आलें ११

(अपूर्ण)

दिवाळी

जी दुःखी कष्टी जीवां दुसरी माता
वाढत्या वयांतहि लोभ जिचा नच सरता
त्या निद्रादेवीच्या मी मांडीवरती
शिर ठेवुनि पडलों घ्यावयास विश्रांति
भोगितां या परी शांती। दिव्य ती
निजतात जगाची नातीं। जागती
जाळत्या मनाच्या वाती। लोपती
धडाधडां भोंवती तोंच फटाके उडती
मी जागा होउनि पहात बसलों पुढती
तों कळे उगवला आज दिवस वर्षाचा
वर्षाव जगावर करीत जो हर्षाचा १

*   *   *

ही जुनी दिवाळी नव्या दमानें आली
ही नवी टवटवी जुन्या जगाच्या गालीं
या नव्याजुन्याच्या मंगल संगमकाली
जगिं आनंदीआनंद झूल जणुं घाली

चहुंकडे दिवे हे; दिवेच वरती खालीं
स्वर्गीय अग्नितेजानें जगती न्हाली
काढिलें फोल विश्वाचें । चाळुनी
या रसांत नव तेजाचे । जाळुनी
ढीगच्या ढीग हीणाचे । गाळुनी
सत्त्वाचें बावनकशीच सोनें सारें
ठेविलें करारे लक्ष्मीपूजन या रे २

ही त्रयोदशी धन पूजायाला असलें
काढिलें जुन्यांतुनि नवें मनी जें ठसलें
जरि घरोघरी नव धन हें हांसत बसलें
नच परवा लेणें जुनेंच असलें नसलें
ती लेणी गतकाळाची । सर्वही
टाकिते गिळुनियां साची । जणुं मही
उघडते नव्या खात्याची । ही वही
जी झरली खरली शोभा वर्षाजाळी
ती पुन्हां लागली ल्याया सृष्टी सगळी ३

पालवी पळाली कधींच मधुमासांची
धुंदीही नाही आतां वर्षावाची
तरि साधीभोळी माता देवी सरला
हें तत्त्व शिकविते चुकल्या मुकल्या बाळा
जें जुनें फार उपयोगें । जाहलें
त्यांतुनी आपुल्या जोगें । जें भलें
रंगवा नव्या नवरंगें । चांगलें
प्रतिवर्ष नव्याला जन्म जुन्यांतुनि देई
होळींत जाळितां शिशिर वसंतचि येई ४

* * *

अति निर्मळ जलयुत श्यामपुलिन सरिता या
घनदाटतमांतुनि चिमणासा शशिराया
जें काल पेरलें तेव्हां वाटे गेलें
ते आज पिकाला आलें शतपट झालें

(अपूर्ण)

लक्ष्मीपूजन

ही सरती संध्या या सालाची जमली
तिजसवें दिवाळी आज भराला आली
जनमनें उसळली, आनंदानें हंसती
प्रतिबिंबदर्शना लाख लाविल्या वाती
नवनव्या परीचे दिवे भिन्नरंगांचे
मांडिले प्रदर्शन तेजोमय सौंदर्याचें

(अपूर्ण

गोफ

[घटनेपेक्षां विघटना सुकर असते, हा व्यवहारी जगाचा सिद्धान्त आहे. हृदयाच्या ब्रह्मांडांतही ज्याना हेंच सत्य पटलं आहे ते भाग्यशाली !]

पदर आणिले तुझे कांहिं तू माझे आणि मीहि तसा
हांसत खेळत गोफ गुंफिला कळलें नाही कधी कसा
एकामेकांभवती फिरतां, गिरकी जीवांना आली
चढत चालला खेळ जसा तो नजरहि धुंद तशी झाली
कुणी निंदिलें कुणी वंदिलें, कुणि हसले रडलेहि कुणी
नाहिं पाहिलें आम्हीं तिकडे, विश्व बुडालें प्रेमगुणीं
परि दैवाचा खेळ निराळा-खेळ नकोसा तुज झाला
ज्या खेळानें जीव रंगला, त्याचा कंटाळा आला

गोफ गुंफिला उलगडण्याचा कठिण काळ येउनि थडके
हाय, वदावें काय जिवलगे, ऊर तेवढा हा धडके
हळूहळू ओढणें हळु जरा, ओढायाची कां घाई
भलता धागा ओढितांच तूं, जीव जिवलगे, हा जाई
थांब उलगडूं गोफ कठिण हा शांत बुद्धिनें सखे असा–
की न तुटावा पदर एकही, धागा धागा नीट तसा
ना तरि होइल हानि आपुली आणि जगाचें हंसें तसें
एक्या ठायीं आलो कां वद दूर व्हावया सखे असे
कठिण असे, तरि उलगडणे हा गोफ असे आतां भाग
नातरि त्याचा पीळ राहुनी छळील तो जागोजाग
मनापासुनी जें केलें, जें मान्य जिवांनाही झालें
विमनस्कपणें परी आज तें निस्तरणें नशिबी आलें
कठिण जोडणें, परी तोडणें सुकर वाटतें जनांप्रती
उलटा अनुभव आला आम्हां, गुंग जाहली इथें मति

[अनुष्टुभ्]

खोळितां गुंफिला गोफ, जीव त्यालागिं वाहिला
" गोविंदाग्रज " सांगेना—कीं त्याचा पीळ राहिला

हृदयास

जिवलग हृदया! मूढ वृत्ति ही धारण केली कां असली?
लाथ मार त्या चंचल जगता, प्रेमाचीं सोंगें कसलीं!
चंचल, लहरी, रंग वेगडी सुंदरतेच्या मोहानें
कां वाटेवर पडशी हृदया! विकुनी कवडीमोलानें
तुझ्या जिवाच्या बोलापाठीं हपापले हे रसिक पहा
स्वागत करि जा त्यांचे त्यांना हर्ष किती होईल अहा

नटव्या सोंगामागें लागे जें त्या सौंदर्यासाठीं
नवलाखाचें मोल देसि कां ? कशास या आटाआटी
जिथें गुणाची चाड न कांहीं कमअस्सल जें जातीचें
सौंदर्याचि तें कसलें ? केवळ एक बाहुलें मातीचें
विद्यावैभव कुठें तुझें, तो ज्ञानाचा गौरव कोठें
आणि कुठें रंगीत खेळणें ? नवल खरोखरि हें मोठें
उदारता तव विशाल पाहुनि देवालाही मोह सुटे
आणिक असलें खोटेंनाटें नकली नाणें सांग कुठें
गर्वाचें घर खालीं पडुनी खुशाल मिळुं दे मातीत
रसिकांच्या मृदुहृदयमंदिरीं रहा, निजयशा मिरवीत
चिताडसी कां ? चित्र जिवाचें पाण्यावरच्या रेघांनीं
" गोविंदाग्रज " सांगे तुजला रहा त्याहुनी स्वस्थानीं

मुंबई, ता. ९।३।१६

शेवटचें प्रेमगीत

[चाल—मला शांत मुनि भासतो]

तुटे स्नेहसंबंध सर्वस्वि आतां। टाकितां तूं असें या अनाथा ॥ ध्रु० ॥
सात वर्षें सखे हर्षद स्वप्न जें। पाहिलें, भोगिलें तेंच आतां
घोरतिमिरा निशा सहज भय देतसे। जीव हा एकला आज उरता
अश्रुधारा पहा वाहती निर्भरा। चित्त विव्हल, नसे वृत्ति शांता
नयनजलिं नाहतां, त्यासवें वाहतां। पाहिना तुजविना जीव जगता
जीवनव्याप हा व्यर्थ वाटे पहा। नयनविषयाच ही विश्वसंस्था
कांहिं नाही पुढें, जीव तिमिरीं बुडे। स्तिमित वा बधिर वा जात अंता
नाश तरि सर्वथा होउं दे एकदां। आपदा लोपवी रे कृतांता
कष्टला जीव हा दुःखमात्रावहा। शून्यशा जीविताप्रति वहातां
यत्न केले सखे ! रत्न तुजसारखें। कधिं तरी व्हावया प्राप्त हातां
अन्य घटना परी नाकळे कां करी। देव कीं दैव कीं तो विधाता !

जन्म हा व्यर्थसा होत, होवो तसा। सर्वथा शिवपरा ईशसत्ता
प्रेमयज्ञाप्रति प्रथम ही आहुति। अपरिहार्योच जी जीवजाता
एक आशा उरे-(तीच परि मज पुरे)। तिजसवें जीव करि एकमयता
जन्मजन्मांतरीं एकदां क्षणभरी। प्रेम लाभो तुझें शोकघाता

[अनुष्टुभ्]

भावोल्लेखार्थ आलेखी कद्दें शोकनिग्रहें
'गोविंदाग्रज' हे बोले अंतिम प्रेमगीत हें

मुंबई, १।६।१६

तीन तरी

[जीवनाच्या काव्यांत, 'जर, पण, परतु' हीं इच्छेला विरोध करणारीं उभयान्वयी अव्ययें दुबळ्या मनुष्याला विश्वनियत्या ईश्वराशीं जोडीत असतात]

चल, सख्या जिवारे पुन्हां घरीं। कां उगाच फिरसी पिशापरी ॥ ध्रु० ॥
पाय लागुनी कांच तडकली। पुन्हां जोडणें कुणी तरी,
तो कशी तरी की कधी तरी ॥ चाल० १
कळस देवळावरला ढळला। पुन्हां बसविणें कुणी तरी,
तो कसा तरी की कधी तरी ॥ चल० २
वेजीं उतरे मोतीदाणा। पुन्हां सांधणें कुणी तरी,
तो कसा तरी कीं कधी तरी ॥ चल० ३
हार घेउनी घार पळाली। पुन्हां आणणें कुणी तरी,
तो कसा तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ४
लवून गेली बहार बिजली। पुन्हां पाहणें कुणी तरी
ती कशी तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ५
लाट जळांतरिं पळतां जिरली। पुन्हां चढविणें कुणी तरी,
ती कशी तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ६
सूर विराला वाऱ्यावरतीं। पुन्हां छेडणें कुणी तरी,
तो कसा तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ७

पळे सपाटीवरतीं पारा। पुन्हां बांधणें कुणी तरी,
तो कसा तरी की कधीं तरी ॥ चल० ८

घडूं नये तें घडून गेलें। पुन्हां घडविणें कुणी तरी,
तें कसें तरी कीं कधी तरी ॥ चल० ९

'गोविंदाग्रज' बघे सदाही। या संसारीं नवलपरी,
कीं तरीमागुनी तीन तरी ॥ चल ॥ १०

पुणे, ता. १९।४।१७.

सेवावीं म्यां चरणकमलें कां न त्याचीं सदाही?

[मंदाक्राता]

म्लेंच्छोद्योगा प्रशमुनि करी मुक्तता आर्यभूची
गोभूदेवां सुखवुनि खरी केलि वाणी गुरूची
धर्मा रक्षी, जगतिं उपमा ज्या शिवाजीस नाही
सेवावीं म्यां चरणकमले कां न त्याचीं सदाही? १

शौर्यें धैर्यें स्वगुरुसम जो शत्रु ज्या काळ मानी
संभाजी तो निरुपम गमे आर्यधर्माभिमानी
देतां धर्मास्तव निज तनू भीति ज्यातें न कांही
सेवावीं म्यां चरणकमलें कां न त्याचीं सदाही? २

देशोद्धारास्तव झटुनिही कालमानें जयाची
हो दुर्दैवें सतत गणना 'बंडवाल्यांत' साची
नाना नामें न कधिं सुचुं दे पाश्चिमात्यांस कांहीं
सेवावीं म्यां चरणकमलें कां न त्याचीं सदाही? ३

देशोद्धारीं श्रम बहु करी गाजवी नाम 'टोपी'
घाली आत्मप्रचुरमतिनें टोपिवाल्यांस टोपी
ज्याचें नामश्रवण सुटवी कंप आंग्लाधिपांहीं
सेवावीं म्यां चरणकमलें कां न त्याचीं सदाही ४

२३ ऑगस्ट १९०७.

बिपिनचंद्रपाल यांची सुटका झाली यास्तव

[आर्या]

श्रीमद्भारतवर्षा! हर्षाचें काय एवढें काज?
विविधापदास्पदा तुज सौख्य असें काय वाटलें आज? १
पितरांच्या अनुकरणें किंवा स्मरणेंच मुदित तव बाळ?
नवल गमे नाचति कां भोगित असतां असे कठिण हाल? २
चंद्र सकलकलाहि परि इतुका मंदप्रकाश कां झाला?
दुबळा तुझिया स्थितिनें किंवा कोणास पाहुनी दिपला? ३
पावे भयासि कां भय? धैर्या कां धैर्य एवढें येत?
लपतो स्वार्थ असा कां? देशद्रोहस्वघातसमवेत? ४
यांचा कां याचितसे स्वदितर देशीं रहावया स्थान?
चीत्कार कुणा भिउनी असत्य तें करित सोडुनी भान? ५
सुख कां वाटे इतुकें आतांचि स्वावलंबना सांग?
टपुनि बसे कां गगनीं स्वतंत्रता तुज वरावया सांग? ६
का झाले मेघ मुके? सिंहहि कां गर्जना करित नाहीं?
झाला लज्जायुत कां? अधिकारोन्माद यापरी पाही ७
लीना वृत्ति कशानें श्वानगुणासह पळावया लागे?
या न्यायदेवतेसहि वाटतसे लाज कां अशी सांगे? ८
स्तविती कां जगदीशा आनंदानें तुझे सकल तनय?
वदनांबुजें तयांचीं प्रफुल्ल व्हायास जाहलें काय? ९

पुणें, १३।३।१९०८.

कां ?

पंख तोलुनी गरुड सारखा फिरत असे कां आकाशीं ?
विचार जाउनि जा त्याशीं !
महानदांतें प्रसवि हिमालय राहुनि कां एकलेपणें ?
हेतु तयांतिल तो जाणे !
प्रकाश जगती पाडुनि फिरतो सूर्य असा कां गगनांत ?
उत्तर त्याच्या हृदयांत !
कष्ट सोसुनी महात्मजन कां झटती लौकिककल्याणा ?
चला विचारूं या त्यांना !
झाले साडे दहा ! पहा हा टोला पडला जोरानें—
जग मेलें त्या टोल्यानें !
'गोविन्दाग्रज' म्हणे असूं या असेल जें त्यांचें कांहीं !
मार्ग आपला हा नाहीं !

देवाघरची दौलत हरपतांना पाहून

पद

[चाल—आनपरी दरबार०]

नाचत ना गगनांत । नाथा । तारांची बरसात ॥ ध्रु० ॥
आणीत होती । माणिक मोतीं । वरतुनि राजस रात
नाव उलटली । नाव हरपली । चंदेरी दरियांत
ती ही वरची । देवाघरची । दौलत लोक पहात

वीरमरणाला शोभण्याजोगें गाणें

[चाल—अजि अक्रूर हा नेतो०]

निज बाळारे गाणें गाते आई । करि आतां जो जो गाई ॥ ध्रु०॥
तुज जन्म दिला बाळा त्यांची स्वारी । लाखांत शिपाई भारी
अघ गरबी ही बुरुजांची तुजभंवतीं । दगडाची त्यांची छाती

कलिकाळाशीं झगडणार खंबीर। हे तुझेच हिरवे वीर
जीवांच्या जळत्या ज्योती
आकाशी तारा होती
मोलाचीं माणिकमोतीं
त्या डोळ्यांनीं देवराय तुज पाही। करि आतां जो जो गाई १
दों दिवसांची ही दुनियेची वसती। सारखीच असती नसती
तुजऐसा हा बाळ नऊ नवसांचा। हातचा फिरे जायाचा
ऋणानुबंधाच्या तुटल्या आतां गांठी। मग कुठल्या भेटीगांठी
हें देवा-घरचे लेणें
नशिबानें देणें घेणें
कुणितरी कुणास्तव रडणें
ती रडणारी रडतिल धाई धाई। करि आतां जो जो गाई २

निरोप द्यावा आतां

[चाल—सबसे रामभजन०]

निरोप द्यावा आतां। बाळा। टाकुनि जाते माता ॥ ध्रु०॥
माझें माझें म्हणुनि आजवर जें लेणें ल्यालें
बाळ गुणाचें, हाय ! कुणाचें आज परी तें झालें
हे तारांनों, उचंबळूंद्या करुणारसरंगा
अखंड वाहो नवतेजाच्या पुण्याईची गंगा
घटकेचा संसार संपला, लटका ठावठिकाणा
वनदेवींनों, पदरी घ्या, हा माझा राजस राणा
अनाथ दुबळा देह पडे हा आई नाहीं त्याला
फुलत्या फुलवंतीची यावर मायापांखर घाला
भुतें जागतीं उठतां दचकुनि हृदयींचा हा ठेवा
काळ्या रातीं जित्या फुलांचा खडा पहारा ठेवा
कळतें तुम्हां सारें कांहीं, अहो फुलांच्या माता
क्षोभ असूं द्या इथून पुढतीं नाहीं बोलत आतां

फूल ना फुलाची पाकळी

शहाजहानाआधीं मेली ख्यालिखुशाली ती त्याची
खडा तेवढा ताजमहालच भूषा जी या जगताची
चुकल्या तरुणा! वेश्याक्रीडन आज तुझें स्मरणांत नसे
कालिदासकृत शाकुन्तल परि सरस्वतीच्या कंठिं असे
खुनी खड्यांनी भरले रांजण वाल्याचे फुटले सारे
उरलें रामायण तें नटवी श्रीरामा निज आधारें
गोकुळींतल्या चोराचा नच गोपींना आतां त्रास
श्रीकृष्णाची गीता उरली द्याया मरत्या उल्हास
गडगडणें, काळोख, विजा ही गेलीं वळवाच्या मार्गे
अन्नब्रह्मचि साक्ष तयाची द्याया हें राही जागें
कांटे सुकले फांदीवरती–धन त्यांची झाली राना
गुलाब देवा तुम्हा वाहिला, गोड करुनि तो कां घ्याना
दूषण वगळुनि भूषणमात्रें प्रभुपूजन करि काळ असें
तुम्ही आम्ही कष्टी होणें हा कुठला मग न्याय असे

[अनुष्टुभ्]

"गोविंदाग्रज" अर्पी ही स्वभावें चरणांवरी।
रसिका घ्या फूल नाही फुलाची पाकळी तरी

पुणें, ता. २४।११।१७.

परमाणूंचें कार्यमाहात्म्य

गिरिशिखरें खरतांना त्यांतुनि कण वाळूचे पडतात,
महासागरोदरीं तेथुनी विश्रांतीस्तव दडतात;
काळमापनास्तव जन त्यांना घटिकायंत्रीं भरतात,
क्षणाक्षणासह एक एक ते खालीं भरभर झरतात;
गिरिस्वरूपा उन्नतिच्या ते करिती देहाची घटना,
विस्तारास्तव शय्यारचना मग करणें लागे त्यांना;

झटात अनंतर अनंतांतही शोधायास्तव परिमाणा,
कालस्वरूप कालाचींही मोजिति घटका भरतांना
निजकवनाचें मसिलेखन हें पुसुनि न जावें क्षुद्र तरी,
"गोविंदाग्रज" यास्तव त्यावरि वाळूचे कण हे पसरीं;

ता. ६।४।१६

माझा मृत्युलेख

यावज्जीवहि "काय मी" न कळले आप्तांप्रती नीटसें
मित्रांतेंहि कळे न गूढ—न कळे माझें मलाही तसें
अज्ञाता! मरणोत्तर प्रकट तें होईल तूनें कसें?
कोठें आणि कधीतरी जगतिं मी होऊन गेलों असें ॥

An April Fool's Work
ता. १।४।१८.

म्हणे "※※" जें जें मनीं मुखीं आलें। तें तें येथ झालें ब्रह्मार्पण ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।
ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

श्रीगीतोपनिषत्सु—श्रीभगवान् ॥